

T.C.
Mersin Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tarih Anabilim Dalı

ŞER'İYE SİCİLLERİNE GÖRE TARSUS'TA EKONOMİK YAPI
(1839–1856)

Songül ULUTAŞ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Mersin, 2006

T.C.
Mersin Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tarih Anabilim Dalı

ŞER'İYE SİCİLLERİNE GÖRE TARSUS'TA EKONOMİK YAPI
(1839–1856)

Songül ULUTAŞ

Danışman: Prof. Dr. Şerife YORULMAZ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Mersin, 2006

ÖNSÖZ

19. yüzyıl, Osmanlı Tarihinde hem siyasi hem de iktisadi anlamda önemli dönüşümleri içeren bir yüzyıl olmuştur. Osmanlı iktisadi zihniyetinde ve faaliyetinde temel kabul edilebilecek en önemli dönüşüm ve gelişme hiç kuşkusuz 1838 Osmanlı-İngiliz Balta Limanı Antlaşması olmuştur. Bu antlaşma sonucunda, kapalı bir ekonomi politikası güden Osmanlı Devleti, liberal ekonomi ilkelerini benimsemeye başlarken, dünya kapitalizmine de eklenme sürecine girmişti. Kapitalizmin dünya konjonktüründe hızla yayıldığı bu dönemde, Osmanlı Devleti çevreselleşme sürecine de girmiş bulunmaktaydı.

Arka planda gelişen bu siyasi ve iktisadi ortamın, taşraya yansımaları da Tarsus örneği üzerinden değerlendirilmeye çalışılmıştır. 1839 Tanzimat Fermanı ve 1856 Islahat Fermanı gibi Osmanlı Tarihi açısından önemli bu iki tarih arası dönemde, Tarsus'un ekonomik yapısına dair izler Tarsus Şer'iyeye Sicillerinde aranmıştır. Bu anlamda, araştırma tezimizle Tarsus'un ekonomik yapısına dair sonuçlara ulaşılmışken, dönemin genel gelişmelerinin taşraya olan yansımaları da tespit edilmeye çalışılmıştır.

Kaynak olarak temel aldığımız Tarsus Şer'iyeye Sicilleri, bu konuda önemli veriler içermektedir. Başbakanlık Osmanlı Arşivinde ise Tarsus Şer'iyeye Sicil belgelerini destekler nitelikte konuya ilişkin belgelere ulaşılmıştır. İncelenen dönemde, Osmanlı iktisat tarihine ilişkin, çok sayıda araştırma inceleme eser de bulunmaktadır.

Yapılan taramalarımız sonucunda, Şer'iyeye Sicilleri temel hareket noktası alınarak, 1839–1856 döneminde Tarsus'ta ekonomik yapıyı inceleyen bir çalışmaya

rastlanmamıştır. Bu anlamda tezimiz, bu perspektiften bakılarak yapılmış kapsamlı bir araştırma eser olma özelliği taşımaktadır.

Çalışmamızın tamamlanması iki yılı aşkın bir süreyi kapsamaktadır. Bu süre içerisinde desteğini esirgemeyen hocam ve tez danışmanım sayın Prof. Dr. Şerife YORULMAZ'a sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Bu çalışmanın ötesinde, bilgi ve deneyim açısından gerekli donanımı kazanmamı sağlayan hocalarım sayın Prof. Dr. Fevzi DEMİR, Prof. Dr. A. Nükhet ADIYEKE, Yrd. Doç. Dr. Nuri ADIYEKE, Yrd. Doç. Dr. Efrumiye ERTEKİN, Yrd. Doç. Dr. Şenay ÖZDEMİR'e, Yrd. Doç. Dr. Derya GÜRSES TARBUCK'a ve Okutman Mehtap ÇELİK'e teşekkürü bir borç bilirim. Tarsus Şer'iyeye Sicilleri'ne ulaşmamda büyük kolaylık sağlayan Akdeniz Kent Araştırmaları Merkezi Arşivi'ne ve arkadaşım Uzman Tülin SELVİ ÜNLÜ'ye sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Bununla birlikte, tezimizin kaynak toplama sürecinde Başbakanlık Osmanlı Arşivi çalışanlarına yardımlarından dolayı teşekkür ederim.

Lisans ve yüksek lisans dönemimde beni bir an bile yalnız bırakmayan arkadaşım Uzman Melike KARA'ya; bu zorlu süreçte, bana örnek teşkil eden ve desteğini esirgemeyen arkadaşım Araştırma Görevlisi Özlem KARSANDIK'a ayrıca sonsuz teşekkür ederim. Tez çalışmalarım süresince yardım ve destekleri için Meltem ÖZCAN, Zeynep GÜLER ve Erkan ALKAÇ'a teşekkür ederim.

Bu zorlu süreçte, büyük bir sabır örneği göstererek desteklerini esirgemeyen ve beni hiçbir zaman yalnız bırakmayan aileme sonsuz teşekkürü bir borç bilirim.

Songül ULUTAŞ

Haziran 2006

ŞER'İYE SİCİLLERİNE GÖRE TARSUS'TA EKONOMİK YAPI

(1839–1856)

ÖZET

Merkez–çevre yapılanmalarının ayrıştığı ve kapitalizmin tüm dünyaya hızla yayılması sonucunda, iktisadi, siyasal ve toplumsal dönüşümlerin yaşandığı 19. yüzyıl dünyasında, Osmanlı İmparatorluğu'nun geleneksel yapılarında da kırılmalar yaşanmıştır. Tüm dünyada kapitalizm ve liberal ekonomiler yayılmaya başlarken, Osmanlı Devleti de bu gelişmelerin bünyesine girmesiyle birlikte kapitalist dünyaya kapılarını açmıştır. Kapitalist gelişmelerin ve liberal düşüncelerin Osmanlı İmparatorluğu'na girişi, 1838 Osmanlı-İngiliz Balta Limanı Antlaşması'yla kabul edilen serbest ticaret koşulları çerçevesinde gerçekleşmiştir. Serbest Ticaret Antlaşmalarıyla temeli atılan Tanzimat Dönemi'nin düzenlemeleri, Osmanlı iktisadi yapısında bir dizi dönüşümün hareket noktası olmuştur. Bu dönüşüm, taşrada rahatlıkla izlenebilmektedir. İktisadi yapıda gerçekleşen dönüşümlerin taşraya yansması konusunda, Tarsus Sancağı söz konusu konumu nedeniyle önemli bir örnek oluşturmaktadır.

19. yüzyılın ilk yarısında, dünya konjonktürünün ve 1838 sonrası Osmanlı iktisadi yapısındaki gelişmelerin, Tarsus Sancağı ekonomisine yansımalarını, Şer'îye Sicilleri üzerinden yapılan bu çalışma ile gözlemlemek mümkündür. Özellikle 1838 Serbest Ticaret Antlaşması sonucunda, Tarsus ekonomisinde yabancı sermayenin etkinlik oluşturması, kapitalist ilişkilerin yayılmasına ortam hazırlamıştır. Bu gelişmeler çerçevesinde Tarsus'ta, özellikle ticaret sektörü gelişme kaydetmiştir. 1830'lardan itibaren Mersin İskeleyi'nin de katkısı, Tarsus ekonomisine ivme kazandıran önemli bir unsur olmuştur. Serbest

ticaretin gelişmesi, pazar için üretime yönelen tarım sektöründe de bir kıpırdanmayı beraberinde getirmiştir. Sanayinin gelişmesi için ise sadece ortam hazırlanmaktaydı. Kapitalist dünyaya kapılarını açan Tarsus ekonomisi, 1856'ya gelindiğinde gayrimüslim ve yabancı tüccar sayısındaki artışla yabancı sermayenin eline geçmiş durumdaydı. 1860'lardan ise Mersin, iskelesi aracılığıyla yabancı sermayeyi kendi merkezine çekerek hem ekonomik alt yapısını oluşturacak, hem de hinterlandını geliştirecektir. Bu aşamadan sonra ise merkez kaymaları baş gösterecek ve Tarsus'ta ekonomik alanda bir gerileme yaşanacaktır. Ancak, incelediğimiz süreç olan 1839–1856 yılları arasında, bir gerilemeden ziyade ekonomide canlanma olarak da nitelendirilebilecek bir genişleme görülmüştür. Bu genişlemenin önemli bir nedeni de Mersin İskelesi'dir.

Anahtar Sözcükler: Tarsus, Tarsus Şer'iyeye Sicilleri, 1838 Serbest Ticaret Antlaşması, Tanzimat Dönemi, Mersin İskelesi.

THE ECONOMIC STRUCTURE IN TARSUS IN THE LIGHT OF THE ŞER'İYE
REGISTERS (1839–1856)

ABSTRACT

In the nineteenth century world where centre periphery structures have been separated and capitalism spread rapidly and hence causing economical, political and societal transformations, there were also breaking points in the traditional structures of the Ottoman Empire. Everywhere in the world, capitalism and liberal economies were spreading and Ottoman Empire once these changes seized, opened up to the capitalist world. The introduction of the capitalist developments and liberal thought in the Ottoman Empire was with the free trade conditions that were accepted in 1838, Ottoman-British Balta Treaty. The regulations of the Tanzimat Period which were established through the free trade treaties, were the starting points for several transformations to follow. This transformation, can be observed in the local sphere. Tarsus Sancağı constitutes an important example for an observation how the transformations in the economical structure found its way to the local sphere.

The changes in the world political structure in the 19. century and the changes in the Ottoman economical structure post-1838, rejuvenated the economy of the Tarsus region can be observed from an investigation of Tarsus Şer'İye Registers. Especially, the establishment of the foreign investment in Tarsus economy as a result of the free trade treaty, prepared the way for the capitalist relations to grow.

In the light of these changes, it was especially the trade sector which grew. The introduction of the Mersin Port also gave a push to the Tarsus economy. The development of free trade, brought with it, a change in the farm sector which

produced for the market. This was just preparation for the development of the Industry. Tarsus economy which opened up to the capitalist world, was in the hands of the non-muslim and foreign traders due to their increase in number by 1856. In 1860s, Tarsus was going to attract the foreign investment to its center through the Mersin port, and expand its hinterland. However, there would be some shifts from the center and there would be some backward economic move in Tarsus. Still, the years between 1839-1856 was a period of economic development where an expansion in the economic activity could be observed. An important reason for this expansion is Mersin Port.

Key words: Tarsus, Tarsus Şer'iyeye Registers, Economy, 1838 Free Trade Treaty, Tanzimat Period, Mersin Port.

İÇİNDEKİLER

	Sayfa No
ÖNSÖZ	I
ÖZET	III
ABSTRACT	V
İÇİNDEKİLER	VII
KISALTMALAR LİSTESİ	XI
TABLolar ve GRAFİKLER LİSTESİ	XII
HARİTALAR LİSTESİ	XIV
EKLER LİSTESİ	XV
GİRİŞ	1
I. BÖLÜM: TARSUS’UN TARİHİ COĞRAFYASI VE EKONOMİ	21
I.1. Tarsus’un Tarihsel Gelişimi.....	21
I.1.1. Tarsus’un Doğal Coğrafyasında Meydana Gelen Değişim: Tarsus Limanı’nın Kapanması ve Ekonomiye Etkileri.....	25
I.2. 19. Yüzyılın ilk Yarısında Tarsus’un Kent Yapısı ve Etki Alanı	33
1.2.1. Kent Yapılanması.....	33
1.2.2. Tarsus Sancağı’na Bağlı Yerleşim Birimleri.....	34
1.2.3. Nüfus Yapısı.....	39
1.2.4. 19. Yüzyılın İlk Yarısında Tarsus Sancağı’nın Genel Ekonomik Durumu.....	43

II.BÖLÜM:TARIM	46
II.1. Tarımsal Yapı.....	46
II.1.1. 19. Yüzyılın İlk Yarısında Tarım Alanındaki Gelişmeler.....	46
II.1.2. 19. Yüzyılın İlk Yarısında Tarsus'ta Tarım Alanları.....	55
II.1.3. Tarımı Yapılan Ürünler.....	63
II.1.3.1. Pamuk.....	67
II.1.3.2. Buğday ve Arpa.....	69
II.1.3.3. Tütün.....	70
II.1.3.4. Susam (Küncü).....	74
II.1.3.5. Zeytin.....	74
II.1.3.6. Bağcılık ve Üzüm Üretimi.....	75
II.1.3.7. Ekimi Yapılan Diğer Tarım Ürünleri.....	77
II.1.4. Tarımda Kullanılan Araçlar.....	79
II.1.5. Tarım Ürünlerinin Ölçümünde Kullanılan Araçlar	80
II.1.6. Tarım Ürünlerinden Alınan Aşar Vergisi.....	82
II.1.7. Tarımda Tarsus Nehri'nin Önemi.....	85
II.1.8. Tarımsal Ürünlerde Gözlenen Fiyat Hareketleri.....	87
II.2. Hayvancılık.....	90
II.3. Ormancılık.....	93

III.BÖLÜM: TİCARET	96
III.1. 1838 Serbest Ticaret Antlaşmaları ve Bu Antlaşmaların Ticarete Etkileri.....	96
III.1.1. Yabancı Devletlerle İmzalanan Serbest Ticaret Antlaşmaları ve Tarsus Şer'iyeye Sicillerine Yansımaları.....	102
III.1.2. Gümrük Vergileri ve Yabancılara Uygulanan Tarifeler.....	105
III.1.3. Ticarete Kullanılan Para Birimleri.....	108
III.1.4. Tarsus'un Ticari Bağlantı Yolları.....	113
III.1.4.1. Gülek Geçidi, Tarsus-Mersin Yolu ve İskele.....	113
III.2. Gayrimüslim ve Yabancı Tüccarların Tarsus'taki Ticari Faaliyetleri.....	121
III.3. Ticari Mekânlar.....	129
III.4. Ticari Ürünler.....	132
III.4.1. Sülük Ticareti.....	140
III.4.2. Enfiye, Kurşun, Saçma, Hamr (Şarap) ve Arak (Rakı) Ticareti.....	142
IV.BÖLÜM: ENDÜSTRİ VE KÜÇÜK ZANAATLAR	145
IV.1. 19. Yüzyılın İlk Yarısında Genel Durum.....	145
IV.2. Başlıca Meslek Kolları.....	149
IV.2.1. Tarsus'ta Küçük Zanaat Faaliyetleri.....	153
IV.2.1.1. Dokumacılık.....	155
IV.2.1.2. Sanayi Bitkilerinden Elde Edilen Mamul Mallar.....	157

IV.2.1.3. Dericilik.....	158
IV.2.1.4. Şerbethane, Enfiye, Şap, Saçma, Barut ve Kurşun İmali.....	159
IV.2.1.5. Tuzla.....	160
IV.2.1.6. Madencilik.....	161
SONUÇ	165
KAYNAKÇA	172
EKLER	

KISALTMALAR LİSTESİ

A.AMD.	: Sadaret Amedî Kalemî
<i>a.g.e.</i>	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
A.MKT.DV.	: Sadaret Mektûbi Kalemî, Deavi
A.MKT.MHM.	: Sadaret Mektûbi Kalemî, Mühime
A.MKT.NZD.	: Sadaret Mektûbi Kalemî, Nezaret ve Devair
A.MKT.UM.	: Sadaret Mektûbi Kalemî, Umum Vilayât
Bkz.	: Bakınız
BOA.	: Başbakanlı Osmanlı Arşivi
H.H.	: Hatt-ı Hümâyûn
HR.MKT.	: Hariciye Nezareti Mektûbi Kalemî
İ.D.	: İrade-i Dâhiliye
İ.MVL.	: İrade-i Meclis-i Vâlâ
KAAM	: Mersin Üniversitesi Kilikya Arkeolojisini Araştırma Merkezi
MAD.	: Maliyeden Müdevver Defterler
ML.VRD.	: Maliye Varidat Defterleri
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfadan sayfaya
TŞŞ.	: Tarsus Şer'îye Sicil Defterleri
Y.PRK. DH.	: Yıldız Perakende, Dâhiliye

TABLOLAR ve GRAFİKLER LİSTESİ

	Sayfa No
Tablo 1- 1852 Kuştimur, Kusun ve Canib-i Şehr Dâhilindeki Köy İsimleri.....	36
Tablo 2- Tarsus Sancağı'nın Merkezi Olan Tarsus Şehri Dâhilindeki Mahalleler	38
Tablo 3- 1831 Sayımına Göre Tarsus Sancağı Yerleşim Birimlerinin Nüfus Dağılımı.	40
Tablo 4- Tarsus Sancağı'nın Dinsel ve Etnik Yapıya Göre 1831 Nüfus Dağılımı ...	42
Tablo 5- 1852 Yılı Tarsus Sancağı Yerleşim Merkezlerinden Alınan Vergi Miktarları.	45
Tablo 6- Tarsus Sancağı'nda 1850, 1851 ve 1853 Yılları Aşar Gelirleri.....	59
Tablo 7- Tarsus'ta Tarım Yapılan Vakıf Toprakları ve Bu Toprakların 1850, 1851 ve 1853 Yılları Aşar Gelirleri	62
Tablo 8- 1851 Yılı Tarsus'ta Tarım Ürünleri Öşür Hâsılatı.....	66
Tablo 9- Eski Tarsus Kaymakamı Yakup Ağa'nın Terekesinde Yer Alan Tarımla İlgili Malların Miktar ve Fiyatları.....	78
Tablo 10- 1839-1856 Yılları Arasında Tarsus'ta Tarım Ürünlerinin Ortalama Fiyatları.....	87
Tablo 11- 1839-1856 Yılları Arasında Tarsus'ta Yetiştirilen Hayvan Türleri ve Ortalama Fiyatları.....	93
Tablo 12- 1852 Yılından İtibaren Sikke Yasağına Tabi Olan Meskûkât ve Ayarı ile Kuruş ve Para Cinsinden Değerleri.....	111
Tablo 13- 1846 Yılında Gülek Boğazı'ndan Geçen Mallar ve Miktarları.....	115
Tablo 14- 1852 Yılında Mersin'e Yapılacak Olan Yeni İskeleye Getirilen Mallardan Alınmasına Kararlaştırılan Vergi Miktarları.....	120

Tablo 15- 1845'te Beyrut'tan Tarsus'a Getirilen Tuzun Miktarı, Fiyatı ve Satıldığı Yerler.	136
Tablo 16- 1839-1856 Yılları Arasında Tarsus Şer'iyeye Sicilleri'nde Tespit Edilen Başlıca Meslek Kollarının Sektörlere Göre Dağılımı.	153
Tablo 17- 1852 Yılında İstanbul'a Gönderilmek Üzere Tarsus, Gülek ve Kerliz Madenlerinden Çıkarılan ve Tarsus Yerleşim Birimlerinde Bulunan Kurşunun Miktarları	163
Grafik 1- 1839-1856 Yılları Arası Buğday ve Arpa Fiyatlarındaki Değişim	88
Grafik 2- 1839-1856 Yılları Arasında Pamuk Kozası Fiyatlarında İzlenen Değişim	90

HARİTALAR LİSTESİ

	Sayfa No
Harita 1: Piri Reis'in Tarsus Haritası.....	29
Harita 2: Piri Reis'in Tarsus Limanı'nı Gösteren Haritası.....	29
Harita 3: 19. Yüzyılda Tarsus ve Çevresinin Su Kaynaklarını Gösterir Harita.	

EKLER LİSTESİ

EK 1- 1850 Yılı Tarsus Sancağı'nın Emaneten İdare Olunan Aşar Gelirleri Mazbatası.

EK 2- 1853 Yılı Tarsus Sancağı ve Sancak Dâhilinde Bulunan Vakıfların Aşar Gelirleri Defteri.

EK 3- Tarsus ve Adana Çevresinde Hububat Ölçümünde Kullanılan Ağırlık Ölçülerine Dair 10 Aralık 1856 Tarihli Ticaret Nezareti'ne Gönderilen Mazbata.

EK 4- 1852 Yılından İtibaren Sikke Yasağına Tabi Olan Meskûkât ve Bu Meskûkâtın Ayarları ile Kuruş ve Para Cinsinden Değerleri Cetveli.

EK 5- 1844 Tarihli Ziraat Talimnamesinin Tarsus Şer'iyeye Sicillerine Kaydedilen Sureti.

EK 6- 19. Yüzyılda Tarsus ve Çevresini Gösteren Plan.

GİRİŞ

Sanayi Devrimi'nin yarattığı etkiler ve kapitalizmin yayılma süreci, 19. yüzyıl dünya konjonktürünün iki temel unsuru idi. Sanayi Devrimi sonrası, Avrupa'da gelişen üretim teknolojileri çerçevesinde, üretimde görülen artış sonucu Avrupalı devletler başta İngiltere olmak üzere mamul mallarına pazar ve malların üretimleri için hammadde arayışı içine girmişlerdi. Avrupalı devletlerin emperyalist politikaları, böyle bir ortamda gelişme bulmuştu. Sanayi Devrimi sonrasında dünya ticareti genişlerken, dünya ekonomisinin hiyerarşik yapısı da güçlenmekteydi. Merkez-çevre yapılanması da bu çerçevede ayrılmıştı. Böylece, kapitalizm iktisadi, siyasal ve toplumsal dönüşümleri de beraberinde getirerek tüm dünyaya yayılmıştı. Dünya ülkeleri, bu yüzyılda artık birbirini tanımaya başlamış, yönetim ilişkileri ve kurumlar karmaşıklaşırken küreselleşme sürecine girilmişti.

Dünyanın içinde bulunduğu bu genel durumdan Osmanlı İmparatorluğu da etkilenmiştir. 19. yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu açısından değişken, hareketli ve uzun bir yüzyıl olmuştur.¹ “Denge ve gelenek” Osmanlı Devleti'nin temel yapısını oluşturan iki unsurdu. Bu anlamda, Osmanlı Devleti, kurduğu dengeleri bozmaya yönelik ve gelenekten kopuşa sebep olan her türlü değişime karşı olmuştur. Ancak, 19. yüzyılın en önemli olgularından Tanzimat Fermanı ile bir “gelenekten kopuş” yaşandığı izlenebilmektedir. Geleneksel yapıdaki bu kırılmayla birlikte, kurulan dengelerin sarsılması da Osmanlı'yı derinden etkilemiştir. Ancak, gelenekten kopmanın tam anlamıyla gerçekleştiği de görülmemektedir; çünkü gelenek ve yenilikler uzun süre birlikte devam etmiştir. Bu açıdan, 19. yüzyıl, ikilemlerin en

¹ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İletişim Yayınları, İstanbul, 20. baskı, 2005, s. 13.

fazla yaşandığı dönem olma özelliğini de taşımaktaydı; çünkü gelenekten kopmak, sanıldığı kadar kolay bir aşama değildi.

Toplumsal anlamda dengeler, Tanzimat Fermanı ile getirilen eşitlik ilkesi ile bozulurken; ekonomik alandaki dengeler, Batıdaki gelişmelerin Osmanlı'ya etkisi ile sarsılmıştı. 19. yüzyılda karmaşıklaşan ekonomik ilişkiler, Osmanlı İmparatorluğu'nda önemli değişimleri de beraberinde getirmişti. Batı feodalizminin güçlü yıllarında bile varlığını, genişleyerek sürdürmeyi başaran Osmanlı, gerileyen feodalite yerine kapitalizme karşı aynı başarıyı gösterememişti.² Bu anlamda, Avrupa'da gelişme bulan ve hızla tüm dünyaya yayılan merkantil ekonomilerin Osmanlı'nın fizyokrat ekonomisine taban tabana zıt olması nedeniyle, Osmanlı'nın geleneksel kapalı ekonomisinde büyük kırılmalar meydana gelmişti.

Osmanlı'nın geleneksel iktisadi politikası, tarıma dayalı olmakla birlikte, üç temele dayanıyordu. Bunlar; iaşecilik (provizyonizm), gelenekçilik (tradisyonizm) ve gelircilik (fiskalizm) idi.³ Osmanlı Devleti'nin iktisadi politikalarının temelinde, geçimi sağlamak, gelirleri mümkün olduğu kadar üst düzeyde tutmak ve geleneksel düzenin korunması yatmaktaydı. Bu çerçevede, Osmanlı iktisadi zihniyetinde üretimin temel amacı, kâr elde etmek değil, ihtiyacın karşılanmasını sağlamaktı. Devlet, malın kalitesini ve fiyatını bir standarda bağladığı için rekabete yer verilmemişti.⁴ Bununla birlikte, ihracata da pek sıcak bakılmamaktaydı. Üretilen mal, önce merkezin ihtiyacını karşılamakta, artarsa daha küçük idari birimlere gönderilmekteydi; ancak tüm ihtiyaçlar karşılandıktan sonra

² Abdüllatif Şener, "Tanzimat ve Meşrutiyet'te İktisadi ve Mali Politikalar", *Yeni Türkiye Dergisi*, 701 Osmanlı Özel Sayısı II, cilt 32, sayı 6, Mart-Nisan 2000, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s. 272.

³ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınevi, 3. baskı, İstanbul, 2003, ss. 45-52.

⁴ Davut Aydın, "Osmanlı Devleti'nde Narh Uygulaması", *Yeni Türkiye Dergisi*, 701 Osmanlı Özel Sayısı II, cilt 32, sayı 6, Mart-Nisan 2000, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2000, ss. 74-81.

artık mal kalırsa, ihraç edilebilirdi. Bu anlamda, devlet ihracata çok sınırlı ölçüde yer vermekle birlikte, ithalatta hiçbir sakınca görmemekteydi. Devletin ihracata karşı temkinli yaklaşması, ihraç gümrüğü vergilerinin ithalata oranla caydırıcı derecede yüksek olmasından da anlaşılmaktadır. İthal mallarından %3 amediyye ve %2 munzam (ekli) olmak üzere toplam %5; ihraç malları için ise, %9 amediyye ve %3 reftiyye olmak üzere toplam %12 gümrük vergisi alınmaktaydı.⁵ Devletin bu derece kapalı bir ekonomik politika izlemesindeki sebep, kıtlıktan olabildiğince uzak kalmaya çalışmaktan kaynaklanmaktaydı. Çünkü ülkesinin iaşesini sağlamak Osmanlı Devleti'nde padişahın temel görevidir. Kapalı ve geçimlik bir ekonomiye sahip olan Osmanlı, bu amaca yönelik olarak üretilen malı önce ihtiyacı karşılamak, yani iaşeyi sağlamak için kullanmaktaydı. Bu nedenle ithalat, 1838'lere kadar ikinci plana itilmişti.

1838 Serbest Ticaret Antlaşması'nın imzalanması ve Tanzimat Dönemi ile başlayan kapitalizme eklemlenme sürecinde, Osmanlı'nın bu kapalı ekonomik yapısının kırılmasıyla, geleneksel iktisadi politikası etkisini kaybetti. Osmanlı'nın dünya kapitalizmine kapılarını açması ve bu yapıya eklemlenmesinde 1838-1841 arasında imzalanan Balta Limanı Antlaşması'nın ve diğer Avrupalı devletlerle yapılan ticaret sözleşmelerinin büyük etkisi vardı. Bu antlaşmalar, Sanayi Devrimi sonrasında Avrupa'da ve dünyada ortaya çıkan yeni siyasal, askeri ve iktisadi dengeleri yansıtmaktaydı. Osmanlı Devleti'nin imzaladığı bu antlaşmalar, devletin dış ticaretinde artış sağlamıştı. Ancak, böylelikle kapitalizme ve yabancı sermayeye de kapılarını açmıştır. Dolayısıyla, ekonomik alanda giderek dışa bağımlı bir hale gelmiş ve geleneksel yapısından ödünler vermek zorunda kalmıştır. Bundan sonra,

⁵ Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz Münasebetleri, 1580-1838*, cilt I, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1974, s. 62, 72.

Osmanlı Devleti, kendi dengeleriyle hareket edemeyerek, çevreselleşme sürecine girmiştir.

Osmanlı iktisadi yapısındaki kırılma, düşünsel yapıdaki kırılmayla birlikte gelişmiştir. Bu dönemde, harbe dayanan ve vergi toplama üzerine kurulu bir iktisadi düzenden vazgeçilip, verimin artırılmasına yönelik yeni bir iktisadi anlayışa geçilmesi gerekliliği fark edilmiştir. Reisülküttab Ebubekir Ratip Efendi zamanında, “verim” kavramının önemi anlaşılmaya başlanmış, arkasından Sadık Rifat Paşa da layihalarında, ekonomik kalkınmanın verimi artırma esasına dayalı olması tavsiyelerine yer vermişti. Şerif Mardin’e göre iktisadi zihniyette geri kalış, bu tarz bir fikir atlayışının yaşanmamasından kaynaklanmaktaydı.⁶

19. yüzyılın ilk yarısında, Osmanlı ve Avrupa ilişkilerini en çok meşgul eden olayların başında, Mehmet Ali Paşa isyanı gelmekteydi. Söz konusu isyan, Avrupalı devletlerin, Doğu Akdeniz ve Osmanlı İmparatorluğu’nda çıkar çatışmalarını ortaya çıkarması açısından da yüzyılın ilk yarısına damgasını vurmuştur. Avrupa diplomasisi, bu tür bir çatışmayla uğraşırken, toplumsal anlamda da büyük gelişmeler yaşanmıştır. Liberalizm ve milliyetçilik akımı, 1830’lardan sonra hızla gelişme alanı bulmuştu. Liberalizmin ifadesi olan -anayasa, seçim hakkı ve özgürlüğü gibi- fikirler yaygınlaşmıştır. Avrupa toplumlarındaki ekonomik gelişmeler de 19. yüzyılın ilk yarısında hız kazanmıştı. Sanayinin gelişmesine paralel üretim artışı, ulaşımın hız kazanması ve demiryolu gibi yeni ulaşım araçlarının geliştirilmesi, bu yüzyılda Avrupa’nın en önemli gelişmelerindendi.⁷ Ulaşım alanındaki bu gelişmeler, toplumlar arasındaki mesafenin azalmasına ve fikir

⁶ Şerif Mardin, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e İktisadi Düşüncenin Gelişmesi (1838–1918)”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, cilt III, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 618, 620, 622.

⁷ Fahir H. Armaoğlu, *Siyasi Tarih, 1789–1960*, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1975, 3. baskı, ss. 72-73.

akımlarının yayılmasına zemin hazırlamıştır. Özellikle, milliyetçilik akımının uluslararası alanda yankı uyandırması, çok uluslu bir yapıya sahip olan Osmanlı İmparatorluğu'nu derinden etkilemiştir.

19. yüzyıl, Osmanlı Devleti için hem siyasi hem de iktisadi açıdan oldukça hareketli geçen bir dönem olmuştur. Döneme damgasını vuran en önemli iç olaylar, 1826 Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılarak yerine yeni Osmanlı ordusu "Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye"nin kurulması, 1829 Yunan Ayaklanması ve sonrasındaki milliyetçi ayaklanmalar, 1831–1841 arası Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa İsyanı, 1839 Gülhane Hatt-ı Hümayûnu, 1854 Kırım Savaşı, 1856 Islahat Fermanı ve 1878 Kanun-ı Esasi'nin kabulüdür.⁸ Siyasi ağırlıklı bu gelişmelerin yanında, siyasi etkisinin dışında özellikle iktisadi boyutu çok önemli olan 1838 Balta Limanı Antlaşması ve ardından diğer Avrupa Devletleriyle yapılan serbest ticaret antlaşmaları, dönemi etkileyen en önemli olgulardır.

Tanzimat Dönemi'nde, yeniden yapılanma olgusu çerçevesinde kanunlaştırma ve merkezileştirme çalışmalarına başlanmıştır. Bu amaçla, yürütücülüğünü Meclis-i Vâlâ'nın yaptığı nizamname hazırlama çalışmaları sıklıkla kazanmıştır.⁹

Siyasi alanda bir karmaşa yaşayan Osmanlı Devleti, 18. yüzyılda olduğu gibi 19. yüzyıl boyunca da toprak kaybetmeye devam etmiş ve İmparatorluk sınırları giderek küçülmeye başlamıştı. Toprak kayıplarına yol açan etkenler giderek daha karmaşık bir duruma dönüşürken devletin alışlagelmiş savaşlarına bir de iç isyanlar

⁸ Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 106, 111, 126, 133, 147.

⁹ Tanzimat Fermanı'ndan 1876'ya kadar türlü isimler altında yasama görevini bu meclis üstlenmiştir. Bkz. Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838–1868)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994, ss. 102-103.

eklenmişti.¹⁰ Ancak, bu döneme kadar yaşanan iç isyanlarda, bağımsızlık elde etmeyi amaçlayacak kadar ciddi boyutlara ulaşılmamıştı. Bunlar, genellikle sistem içi, Osmanlı dünyasındaki sorunların giderilmesini, vergilerin azaltılmasını ve adaletin sağlanmasını amaçlayan isyanlardı.¹¹ Ancak, 19. yüzyılda, Balkanlar’da, Anadolu’da ve Arap Eyaletlerinde belirli bölgeleri Osmanlı idaresinden ayırıp, bağımsız ve egemen devletler kurmak amaçlı -Osmanlı millet sistemi içinde millet olarak tabir edilen- grupların isyanları ortaya çıktı.¹² 1829 Yunan İsyanı bu konuda en çarpıcı örneği oluşturmaktadır.¹³

19. yüzyılda Osmanlı Devleti’nde en çok yankı uyandıran iç isyan, Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa isyanıdır. Bu isyan uluslar arası alanda da yansımaları bulan ve Osmanlı Devleti’nin İngilizlerle 1838’de devletin siyasi ve iktisadi kaderinin değişmesinde rol oynayan Balta Limanı Antlaşması’nı imzalamasına yol açmıştır.¹⁴ İngiltere’nin bu antlaşmayı imzalamakta ve özellikle “yed-i vâhid” denilen tek el usulünün kaldırılmasını istemekteki temel amacı, öncelikle Mehmet Ali Paşa’nın tekelindeki Mısır’da kendisini bu sınırlamalardan kurtarmak istemesiydi. Çünkü Mehmet Ali Paşa, Mısır’da dış ticareti devlet tekeline almış, elde ettiği gelirleri sanayileşmeye ve askeri harcamalara yönlendirmişti. Anlaşılacağı üzere, dış ticaretteki devlet tekelleri, İngiltere’nin Mısır’daki çıkarlarına darbe vurmaktaydı.¹⁵ 1838 Antlaşmasında yed-i vâhid usulünün kaldırılması konusunda İngilizlerin ısrar etmelerinin temel nedeni, Mısır üzerindeki Mehmet Ali Paşa tekeli kaldırılmaktı.

¹⁰ Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu, 1700–1922*, İletişim Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2004, s. 95.

¹¹ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Mustafa Akdağ, *Türkiye’nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, cilt I-II, Cem Yayınevi, İstanbul, 1995.

¹² Quataert, *a.g.e.*, 2004, s. 96.

¹³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Armaoğlu, *a.g.e.*, ss. 95-106.

¹⁴ Şevket Pamuk, *100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi, 1500–1914*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1987, s. 200.

¹⁵ Pamuk, *a.g.e.*, ss. 200-201.

Böylece, İngiltere Doğu Akdeniz'deki emellerini Mısır üzerinden daha rahat gerçekleştirebilecekti.

1839 Tanzimat ve 1856 Islahat Fermanları Osmanlı Devleti'nin merkezileşme ve batılılaşmasının resmen tanınmasını sağlamak açısından oldukça önemli siyasi gelişmelerdi. Tanzimat'ın temelini oluşturan unsurlardan biri de maliyede ıslahat yapma düşüncesiydi. İdari alanda yapılan ıslahatların temelinde de mali merkeziyetçilik sistemi yatmaktaydı.¹⁶ Fermarda, özellikle vergilerin ayarlanması ve düzenli bir şekilde toplanması gereği üzerinde durulmuş ve şu sözlerle anlatılmıştır:

“...ve tayin-i vergi maddesi dahi çünkü bir devlet muhafaza-yı memâliki için elbette asker ve leşkere vesâir masarif-i muktaziyeye muhtac olarak bu ise akçe ile idare olunacağı ve akçe dahi tebaasının vergisiyle hâsıl olacağına binaen dahi bir hüsn-ü suretine bakılması ehem olup...”¹⁷

Tanzimat Dönemi'nde yönetimin modernleştirilmesi çalışmalarının bir getirisi olarak mali merkeziyetçilik sistemi kurulmaya çalışılmış ve taşraya vergileri mükelleflere dağıtma ve tahsil etme işleriyle görevli, vali derecesinde yetkili muhassıllar tayin edilmişti.

“Vergileri tarh ve mükelleflere tevzi’ ve tahsil etmek için merkezden devlet memuru sıfatıyla muhassılların gönderilmesi ve bu muhassılların hemen tahrir-i emlak ve nüfusa başlamaları, vilayetlerin, kazaların vergi ile sair işlerini idare edecek meclislerin kurulması, meclis-i ahkâm-ı adliyede tanzim olunmuştu.”¹⁸

¹⁶ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789–1856)*, cilt V, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999, s. 250; Halil İnalçık, “Tanzimat’ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, cilt III, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 1537.

¹⁷ *Düstur*, I. Tertip, cilt I, Dersaadet, 1289, s. 5.

¹⁸ Reşat Kaynar, *Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1985, s. 226.

18. yüzyılda, taşrada giderek güç kazanan vali ve ayanların, 19. yüzyıla gelindiğinde giderek kontrolden çıkması merkezileşme eğilimini, maliye alanına da yönlendirmişti. Merkezden tayin edilen bu muhassıllar, verginin merkezi hazine adına toplanması işini üstlenmişlerdi.¹⁹ Böylelikle, özellikle taşrada baş gösteren vergi toplanmasıyla ilgili yolsuzlukları önlemek, Tanzimat hareketinin temel uğraş alanlarından biri olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun başlıca gelir kaynaklarını oluşturan yed-i vahit, yani tekel ve iltizam sistemi Tanzimat Fermanı'nda "Maliyede Tanzimat" ifadesiyle tartışılan ve bir düzen getirilmek istenen başlıca konulardan biriydi.²⁰ 19. yüzyılın ilk yarısında, Tanzimat çalışmaları çerçevesinde, Osmanlı iktisadi düşüncesinin değişimi, ülkenin ekonomik yapısına doğrudan yansımıştır.

Osmanlı ekonomisinde üç önemli dönüm noktası; 1826 Yeniçeri Ordusunun Kaldırılması²¹, 1838 İngiliz-Osmanlı Ticaret Antlaşması, 1839 ve 1856 Reformları'dır.²²

Yeniçerilerin ortadan kaldırılması, aynı zamanda loncaların egemenliğine de darbe vurmuştu. Liberalleşme yolunda 1826'da atılan bu ilk adımı, 1838 Serbest Ticaret Antlaşması, 1839 ve 1856 reformları, ekonomide liberalizmin yerleşmesine zemin hazırlayacak şekilde izlemiştir.

Bundan sonra devlet, serbest ticareti daha rahat geliştirebildi. 1838 Ticaret Antlaşması ve 1839 Tanzimat Fermanı da bu bağlamda değerlendirilmelidir.

¹⁹ İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2000, s. 32.

²⁰ Kaynar, *a.g.e.*, s. 225.

²¹ Yeniçerilerin ortadan kaldırılması ile askeri ve politik modernleşmenin önünde duran muhalefetin yok edilmesi açısından etkili olduğu kabul edilmekle beraber daha derin ekonomik sonuçlar doğurmuştur. Çünkü lonca ayrıcalığını koruyan bu silahlı güç, söz konusu teşkilatla birlikte yok edilmiş ve böylelikle liberalizm politikalarını uygulama imkânı doğmuştu. Bkz. Donald Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999, s. 22.

²² Donald Quataert, "Main Problem of The Economy During The Tanzimat Period", *150. Yılında Tanzimat*, Yayına Hazırlayan: Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1992, s. 211.

Kuşkusuz bu gelişmeler, Osmanlı klasik iktisadi anlayışı ve ekonomisi açısından dönüm noktası olabilecek iki önemli gelişmedir.²³ Özellikle, 1838’de İngiltere ile imzalanan Balta Limanı Antlaşması, hem Osmanlı’nın dünya ekonomisine kapılarını açması hem de Osmanlı klasik iktisadi düşüncesinde kırılmaya neden olması bakımından oldukça önemlidir. Bu anlaşma ile Osmanlı Devleti, dünya ekonomisine eklenme sürecine girmiştir. Aslında, Osmanlı Devleti’nin Avrupa ile siyasal sistemde geniş ölçüde bütünleşmesi, 18. yüzyılda başlamıştır.²⁴ Osmanlı Devleti’nin geçirdiği büyük dönüşümler çerçevesinde çevreselleşme sürecinin başlaması, 19. yüzyılı oldukça kritik bir dönem haline getirmişti.

Bu süreçte, Tanzimat’a karşı tepkiler gecikmemiştir. Özellikle, Tanzimat’ın etkilerinden zarar gören gruplar, halkı bu harekete karşı kışkırtmaktaydı. Bu grupların başında ise ulema sınıfı ve taşrada büyük güç sahibi olan ayanlar yer almaktaydı. Vergilerin toplanmasıyla ilgili karmaşa ve ayanın baltalama hareketleri nedeniyle 1839–40 yıllarında devlet gelirlerinde büyük azalma görülmüş ve muhassıllıklar kaldırılarak, valiler eskisi gibi eyalet ve sancakların yalnız güvenliğinde değil mali işlerinde de geniş yetkilerle donatılmışlardı.²⁵ Vergi defterleri gönderilmiş ve kendilerinden vergileri eksiksiz ve zamanında göndereceklerine dair mühürlü taahhütname istenmiştir.²⁶ Görüldüğü gibi bu dönemde iktisadi ve siyasi alanda yaşanan değişimlerle birlikte, yerel idarelerde de sürekli bir değişkenlik söz konusuydu.

²³ Donald Quataert, “19. Yüzyıla Genel Bir Bakış, Islahatlar Devri 1812–1914”, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600–1914*, Editörler: Halil İnalcık-Donald Quataert, cilt 2, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2004, s. 889.

²⁴ Çağlar Keyder, “Osmanlı Devleti ve Dünya Ekonomik Sistemi”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, cilt III, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 642.

²⁵ İnalcık, a.g.m., 1985, s. 1543.

²⁶ Tarsus Şer’iye Sicilleri (TŞS.), no: 291, sayfa 123, belge 170, Hicri 3 Muharrem 1268 (Miladi 29 Ekim 1854).

Tanzimat Dönemi mali bürokrasisi açısından, Maliye Nezareti'nin tüm mali işleri kontrol eden bir nezaret olarak kurulması, önemli bir gelişme idi. Tanzimat'a dair konularla ilgili görüşmelerin yapıldığı en önemli birim Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye olmuştu.²⁷ Tanzimat Fermanı, vergilerin belirlenmesi yetkisini Meclis-i Vâlâ'ya vermişti. Meclis-i Vâlâ, mali alanda çağdaş yasama organları gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat'a paralel olarak gelişmeye başlayan "bütçe" olgusunun da hazırlayıcısı ve denetleyicisi konumuna sahipti.²⁸ Böylece mali konularda, vergi koyma, toplama, denetleme ve devletin gelir-giderini kontrol etme yetkisi Bab-ı Âli ve Meclis-i Vâlâ tarafından yürütülmüştü.²⁹ Tanzimat kararlarının taşrada ne şekilde uygulandığı ya da uygulanıp uygulanmadığı, eyalet valileri tarafından sıklıkla kontrol edilmekteydi. Örneğin, Adana Valisi, yılın belli zamanlarında kendisine bağlı bölgelere giderek, halkın ve fukaranın durumlarını kontrol edip, Tanzimat-ı Hayriye kurallarının ne derece uygulandığı, görevli memurların Tanzimat'ın gereklerini yerine getirip getirmediklerini denetlemekteydi.³⁰

Uygulamada yaşanan sorunlar karşısında, 1842 yılında yeni tedbirler alınmıştır. Bunlar arasında, vergi tahsilinde tahsil işleriyle görevli memurların kendi çıkarları doğrultusunda hareket etmelerinin valiler tarafından engellenmesi ve cezalandırılması, vergilerin emanet usulü yerine, taşrada ileri gelenlerin ve halkın ticaret ve kazancını arttırmak amaçlı vergilerin bölgedeki müdürlere ve ileri

²⁷ Ali Akyıldız, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform 1836–1856*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1993, s. 193.

²⁸ Tefik Güran, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları (1841–1861)", *Belgeler: Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, cilt XIII, sayı 17, Türk Tarih Kurumu Basımevi, (ayrı basım), Ankara, 1989, s. 7.

²⁹ Seyitdanlıoğlu, *a.g.e.*, s. 123.

³⁰ TŞS., no: 291, s. 123, b. 170, Hicri 3 Muharrem 1268 (Miladi 29 Ekim 1854).

gelenlere maktuan ihalesi gibi kararlar bulunmaktaydı.³¹ Taşradaki büyük aileler, merkezden gelen devşirme asıllı idari görevlileri istememekte ve bu konuda sorun çıkarmaktaydılar. Gönderilen idari görevliler, taşradaki söz konusu bu yerel otoritelerin baskılarına uzun süre dayanamadıkları için yarattıkları boşluğu, bölgenin ileri gelenleri doldurmaktaydı. Bu konuda, 1842 tarihli yeni uygulamalar da aynı sonucu doğurmuştur.

19. yüzyılın başlarında Osmanlı İmparatorluğu, nüfus ve toprak bakımından dünyanın en büyük devletlerinden biriydi; ancak kurumsal açıdan aynı güç görülememekteydi. Gerek siyasi, gerekse ekonomik açıdan Osmanlı İmparatorluğu, bu yüzyılda zor günler geçiriyordu. Siyasi açıdan, büyük toprak kayıplarının ekonomik alandaki yansımaları, dünya ekonomisine eklemlenme süreci ile birlikte, sancılı bir dönem oluşturmuştu.³² Bünyesinde başlayan kopmalarla birlikte, güçlü Osmanlı İmparatorluğu, ihtişamını kaybetme sürecine girmiştir. Osmanlı Devleti'nin bu dönemde, dış siyasetinde serbestlik yönündeki gelişmelere karşılık, iç siyasetinde toplum üzerindeki hâkimiyeti derinleştirerek merkezi otoriteyi daha da güçlendirme yolunda hareket ettiği gözlenmektedir.³³

Mehmet Ali Paşa'nın isyanı ile ortaya çıkan Mısır probleminin çözülmesinden, Kırım Savaşı'na kadar geçen dönem siyasi anlamda kısa süreli bir barış dönemidir. 1853 Kırım Savaşı sonrasında yaşanan dış borçlanmalarla ve yabancıların iktisadi faaliyetlerinin ülke genelinde artmasıyla birlikte Osmanlı Devleti'nin "mali tutsaklık" dönemi de başlamıştır.³⁴

³¹ TŞS., no: 289, s. 115-116, Hicri 1258 (Miladi 1842).

³² Şevket Pamuk, "Osmanlı Ekonomisinin Dünya Kapitalizmine Açılışı", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, cilt III, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 718.

³³ Quataert, *a.g.e.*, 2004, s. 95.

³⁴ Muammer Sencer, *Parvus Efendi, Türkiye'nin Mali Tutsaklığı*, May Yayınları, 1977, s. 29.

Sanayi Devrimi ile buhar gücü, Avrupa’da üretimde artışı sağlarken, Osmanlı pazarının paylaşılabilir bir rekabet alanı haline gelmesine sebep olmuştur. İngiltere, Rusya ve Fransa gibi dönemin güçlü ülkeleri ise bu paylaşımın en önemli aktörleri idi. Böylece, merkez–çevre yapılanması bu çerçevede ayrılmıştır. Gelişen bu şartlar, Osmanlı Devleti’nin ticaret hacmini arttırmakla birlikte, serbest ticaret antlaşmaları Osmanlı topraklarını bir yarı sömürge haline getirmişti. Yabancı tüccarlarla rekabet edemez duruma gelen Müslüman tüccarlar bu durumdan en fazla etkilenen taraf olmuştur. Osmanlı Devleti böylece çevreselleşme sürecine yavaş yavaş girmeye başlamıştır.

19. yüzyılda Avrupa’da ticaret gelişme gösterdiği gibi tarımda da ilerlemeler olmuştur. Makine, kol ve hayvan gücü yerine geçmeye başlarken, Osmanlı tarımı geleneksel yöntemlerle yapılmaya devam etmekte idi. Ancak, bu olumsuz şartlara rağmen Osmanlı Devleti, konumu ve doğal yapısı gereği tarım ve hayvancılıkta dünyanın önde gelen ülkeleri arasında yer almaya devam etmiştir.

Üretim alanında, Osmanlı Devleti’nin iş hayatını düzenleyen ve dengeleyen kurum “Lonca Teşkilatı” idi. Loncalar etrafında şekillenen bu esnaf teşkilatı, güçlü bir gelenek ve disiplini ifade etmekle beraber bir çeşit “tekel” demektir. Bu kurumun temel görevleri arasında, üretim ve tüketimi dengelemek yer almaktaydı. Bu açıdan Osmanlı sanayii de uzun süre geleneksel yapısını korumuştur.³⁵ 17. ve 18. yüzyıllardan itibaren lonca örgütlenmeleri ekonomik geri kalmışlığın bir simgesine dönüşmeye başlamıştı. Loncalar, malların en düşük fiyatla üretilmesini engelleyerek verimliliğin önünde bir engel gibi görülüyordu.³⁶ 19. yüzyıl iktisadi yapısında

³⁵ Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991, ss. 6–8.

³⁶ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak ve Yaşamak*, (Çevirenler: Gül Çağalı Güven-Özgür Türesay), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003, s. 133.

gerçekleşen dönüşümlerle birlikte Lonca (Gedik) Teşkilatı 1847’de kaldırılmıştır. Lonca Teşkilatının kaldırılması ile üretimde bir kıpırdanma meydana gelmiştir. Çünkü Lonca Teşkilatı, üretimde rekabete ve pazara yönelik artık ürüne karşı çıkan merkezi bir sistemdi. Üretimin can damarı olan bu teşkilatın kaldırılması ise kapitalizm ve liberalizmin ülkede yavaş yavaş etkinleşmesinin bir sonucuydu.

19. yüzyılın ilk çeyreğinden 1870’lere kadar olan süreç, serbest rekabetçi kapitalizm olarak nitelendirilmektedir. Serbest ticaret antlaşmalarının getirdiği bir dizi olanak, 1840 yılından itibaren yabancı tüccarı, sadece dış ticarete değil, iç ticaret ve üretimde de ön plana çıkarmıştır. Özellikle, iç ticarete tekellerin kaldırılması, loncalar halinde örgütlenmiş Osmanlı esnafını geri plana iterken lonca teşkilatında da çatlaklara sebep olmuştur. 1870’li yıllardan sonra ise tekelci eğilimli kapitalizm yani emperyalizm dönemi devreye girmiştir.³⁷

Serbest piyasa ekonomisine geçilmesine rağmen, bu sisteme aykırı bazı uygulamalar devam etmekteydi. Örneğin, lonca teşkilatının kaldırılmasından sonra devlet kendisine başvuran bazı loncaların tekel ve ayrıcalıklarını korumaya devam ediyordu. 1860’lara kadar devletin loncaların meşruiyetini defalarca onaylaması da serbest piyasa ekonomisiyle uyumsuzluk içinde olduğunu göstermekteydi. Ancak, serbest piyasa ilkeleri resmen benimsendikten çok sonra bu tür sistemle tutarsız uygulamalar son bulmaya başlamıştı.³⁸

Tanzimat Döneminin giderek gelişen bu uygulamaları ile Osmanlı geleneksel yapısındaki bu katı kurallar kırılmaya başlamıştır. Bu kırılmaya paralel olarak kapitalist ekonomiye eklemlenme sürecinde giderek batıya bağımlı hale gelinmiştir. Suraiya Faroqhi’ye göre Osmanlı sultanlarının benimsedikleri eski

³⁷ Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye’ye Girişi*, Savaş Yayınları, Ankara, 1982, s. 1.

³⁸ Quataert, *a.g.e.*, 1999, ss. 23-24.

Ortadoğu devlet ilkeleri ile şeriat karışımı adalet kavramı, devlet mekanizmasının gümrük gelirlerine yönelik politikası, esnaf örgütlerinin devlet korumacılığı altında yakın bir zamana kadar faaliyet göstermeleri gibi öğeler Osmanlı kentlerinin ekonomik durumu için tayin edici unsurlar olmuştur.³⁹

Ekonomik yapı üzerine araştırmalarda, “maliye” ve “ekonomi” kavramları arasındaki farkı belirlemek gerekmektedir. Maliye, devlet hazinesinin ya da devletin vergi gelirleriyle harcamalarının durumunu yansıtmaktadır. Buna karşılık ekonomi, devletin faaliyetlerinden etkilenmekle birlikte esas olarak topluma ilişkin üretim, değişim, bölüşüm gibi temel süreçleri kapsamaktadır.⁴⁰ Bu nedenle, devletin mali kriz yaşadığı dönemlerde, ekonominin de gerilediğini söylemek pek doğru olmaz. Ancak, hiç kuşkusuz, mali kriz dönemlerinde yaşanan somut gelişmelerden, devletin ekonomik yapısı da etkilenmektedir. 19. yüzyılın başlarında, üretim düzeyleri, sermaye birikimi ve teknolojik değişim açısından Osmanlı ekonomisinin durumunu en iyi şekilde yansıtmak amacıyla “durgunluk” kavramı kullanılmaktadır.⁴¹

19. yüzyılda, merkezi otoriteye karşı bir şehirlilik bilinci ve kentin özerklik arayışı gündeme gelmiştir. Bunun en önemli nedeni, iktisadi faaliyetlerin ağırlığının kentlere kayması ile birlikte, İngiltere'nin güdümünde serbest ticareti temel alan bir dünya ekonomisinin bütün devletlere dayatılmasıydı.⁴²

Osmanlı Devleti'nin, 19. yüzyılda genel olarak içinde bulunduğu bu durum, bünyesindeki bütün kent yapılanmalarına olduğu gibi Tarsus'un ekonomik

³⁹Suraiya Faroqhi, “On Sekizinci Yüzyıl Osmanlı Kentleri: Bilinenler ve Bilinmeyenler”, *Kent Tarihçiliği*, (İstanbul, 5–6 Mart 1994), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1994, s. 58.

⁴⁰Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi, 1500–1914*, İletişim Yayınları, 2005, s. 153.

⁴¹Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme, 1820–1913*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2. baskı, İstanbul, 1994, ss. 11–12.

⁴²Çağlar Keyder, “Kent Tarihi Nasıl Dönemlenmeli?”, *Kent Tarihçiliği*, (İstanbul, 5–6 Mart 1994), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1994, s. 14.

yapısına da yansımıştır. Tarsus, oldukça işlek bir liman kenti olma niteliğini 10. yüzyıla kadar sürdürebilmiştir.⁴³ Kendi doğal limanı kapandıktan sonra Kazanlı ve Yeniköy İskeleleri aracılığıyla denizle olan bağlantısını devam ettiren Tarsus, ticari önemini de böylelikle korumayı sürdürmüştü. Tarsus Limanı, Ayas (Yumurtalık) Limanı ile birlikte Çukurova'nın dışarıya açılan kapısı olması nedeniyle önemli bir ticaret merkezi konumundaydı.⁴⁴ Yabancı devletlerle güçlü ticari bağlantıları olan bu konumu, dış ticareti gelişmiş Tarsus'un Çukurova'nın dışarıya açılan kapısı niteliğini kazanmasını sağlamıştır.

Tanzimat'tan Islahat Fermanı'na kadar, Tarsus'un ekonomik yapısının temelinde de üç ana faktör yer almaktaydı. Tarım ağırlıklı olmak üzere, ticaret ve sanayi önemli ekonomik faaliyet alanları idi. Tarım, temel geçim kaynağı olmakta ilk sırayı alsa da bu dönemde ticaretin, özellikle de yabancı devletlerle imzalanan serbest ticaret antlaşmalarının etkisiyle, dış ticaretin daha fazla gelir getirmiş olduğu görülmektedir. Ne var ki ticaretin temelinde de büyük ölçüde tarım ağırlıklı ürünler yer almıştır. Büyük ölçekli sanayi, çok gelişmiş olmamakla birlikte küçük el sanatlarına dayalı imalat sektörü Tarsus ekonomisi için önemli bir gelir kaynağıdır. İmalat sektörünün temelinde başta tarım olmakla birlikte hayvancılık, madenler ve tuzla yer almaktadır.

1838 Serbest Ticaret Antlaşması, Tarsus ekonomisini canlandıran en önemli unsurlardandır. Bu antlaşmaların etkisi, kentin sahip olduğu özel konumla birleşince ilkçağlardan beri bir ticaret merkezi olan Tarsus'u, yabancıların en önemli uğrak yerlerinden biri haline getirmişti. Kazanlı, Yeniköy ve 19. yüzyılın ikinci

⁴³ Ali Sinan Bilgili, *Osmanlı Döneminde Tarsus Sancağı ve Tarsus Türkmenleri (Sosyo-Ekonomik Tarih)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001, s. 83.

⁴⁴ Şerafettin Turan, *Türkiye-İtalyan İlişkileri I, Selçuklulardan Bizans'ın Sona Erişine*, İstanbul, 1990, s. 67.

yarısına doğru Mersin İskelesi, Tarsus'ta ticaretin yabancı devletlerle olan bağlantı noktası idi. Mersin İskelesi'nin giderek büyümesi ve gelişmesi, Tarsus ekonomisinin de canlılığını koruyan önemli bir bağlantı noktası iken 1880'lerden sonra Tarsus'ta merkez kaymalara neden olmuştur. Çünkü 1880'lerden sonra artık, Mersin kendi hinterlandını büyütecektir. Konsoloslukların kurulması limanın daha işlek bir yapıya sahip olması Mersin'in yerleşim sahasının da genişlemesini sağlarken idari anlamda da büyümesine katkıda bulunmuştur.⁴⁵

Ticaretle birlikte tarımda da gelişmeler görülmektedir. 1838 Ticaret Antlaşması'yla kabul edilen serbest ticaret ilkesi ile tarım sektöründe ihracata dönük üretim yapılmaya başlamıştır. Büyük ölçüde tarımsal ürünlere dayalı olarak gerçekleşen ticaretin artması tarım alanında da etkisini hissettirmişti. Pazar için üretimin yaygınlaşmasıyla tarım üreticileri önceki dönemlerden çok daha güçlü bir şekilde pazar ilişkilerinin içine çekilmişlerdir. Bu gelişmelerin yansıması imalat sektöründe de etkisini göstermiştir.

Gülek Boğazı ve Tarsus'un Anadolu-Suriye ticaret yolu üzerinde bulunması burada kara ticaretinin de işlekliliğini sağlayan ana etkenlerdi. Ayrıca Tarsus kervan, posta ve hac yolunun da üzerindedir. Ticaretin yanında tarım da Tarsus için büyük önem taşıyordu. Verimli topraklara sahip olması nedeniyle tarım ürünleri ve hayvancılıktan alınan gelir de önemli miktarları bulmaktaydı. Hayvancılık, genellikle Tarsus nüfusunun büyük bölümünü oluşturan Türkmen aşiretleri tarafından yapılmaktaydı. Tarsus ekonomisi, sahip olduğu bu önemli konum sayesinde canlılığını, 19. yüzyılın sonlarına kadar koruyabilmişti. Mersin, yüzyıl sonlarına doğru limanı aracılığıyla ve dönemin şartları gereği kurduğu ticari

⁴⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), Yıldız Perakende Dâhiliye (Y.PRK. DH.), 3/39, Hicri 29 Zi'l-ka'de 1306 (Miladi 27 Temmuz 1889).

bağlantılar sayesinde hinterlandını genişletmişti. Bu yıllarda, ilerleme kaydedemeyen Tarsus, Mersin'in gelişmesine paralel olarak sahip olduğu canlı ekonomik yapısını yüzyılın sonuna doğru kaybetmeye başlayınca gerek kent gerekse idari yapısında birtakım değişimler geçirmiştir.

Araştırmada kullanılan temel kaynak, Şer'îye Sicilleri'dir. Şer'îye Sicilleri kadıların devlet merkeziyle yaptıkları resmi yazışmaları, halkın şikâyet ve dileklerini, mahalli idarelere ait hukuki düzenlemeler olarak kabul edilen ferman ve hükümleri, en önemlisi de ait olduğu bölgenin sosyal ve iktisadi hayatını yansıtan mahkeme kararlarını içermektedir.⁴⁶ Her Şer'îye Sicili, bulunduğu yerin iktisadi hayatına dair birinci elden kaynak niteliğindedir. Bu nedenle siciller, ülkenin hem yerel hem de iktisat tarihi açısından önemli bir kaynak olma özelliği taşımaktadır. Sicillerin kapsamında, tereke taksimi ve vasiyetle ilgili kayıtlar, çeşitli dönemlerde Türk ailelerinin refah seviyelerini, kullandıkları eşyaları ve fertlerin sahip oldukları mal varlıklarını gösteren önemli belgelerdir. Burada eşya, borçlar ve ticaret hukukuna ait kararlar ve kayıtlar da önemli bilgiler vermektedir. Ayrıca söz konusu sicillerde, yabancılara ait kararlar da bulunmaktadır. Ancak, Tanzimat'tan sonra Kadılık Kurumu'nun önemini yitirmeye başlamasına paralel, Şer'îye Sicilleri'nde yer alan verilerin çeşitliliğinde de azalmalar görülmüştür. Tanzimat sonrasında Şer'îye Sicilleri'nde yer alan veriler genellikle, mahkeme kayıtlarından oluşmaktadır. Bu azalma, 1839–1856 yılları arasında etkisini çok fazla göstermese de 1860 sonrasında kayıtların çeşitliliğindeki azalma gözle görülür bir şekil almıştır. Şer'îye Sicillerinden elde edilen veriler, Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgeleriyle desteklenerek değerlendirilmiştir.

⁴⁶ Ahmet Akgündüz, *Şer'îye Sicilleri*, cilt I, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1988, s. 12.

Araştırma alanımızı Tarsus Sancağı oluşturmaktadır. Bu araştırmada, 1839–1856 yılları arasında Tarsus Sancağı'nın ekonomik yapısı incelenmektedir. Bu araştırmanın temel amacı, 1839–1856 arasında özellikle 1838 serbest ticaret antlaşmalarının etkisiyle Osmanlı Devleti genelinde yaşanan ekonomik gelişmelerin taşraya yansımaları, Tarsus örneği üzerinden incelemektir. Çünkü bu dönemde dış ticaret bağlantıları güçlü olan Tarsus'un ekonomisinin bu gelişmelerden oldukça etkilenmiş olduğu anlaşılmaktadır. Gayrimüslimlerin, 1839 Tanzimat Fermanı ile kazandıkları haklar ve statünün, 1856 Islahat Fermanı ile daha da genişletilmesi, Osmanlı topraklarında ekonomi başta olmak üzere pek çok alanda üstün bir konuma gelmelerini sağlamıştır. Tanzimat Fermanı sonrasında büyük devletlerin temsilcileri, Tanzimat maddelerini denetleyici konumuna gelmişlerdi. Bu fermanın ardından da Tanzimat kurallarını tekrarlayan, açıklayan ve genişleten bir ferman olarak Islahat Fermanı yayınlanmıştı.⁴⁷ Bu gelişmelerin taşradaki yansımalarına en güzel örneklerden biri de özellikle 1838 serbest ticaret antlaşmalarından sonra, Avrupalı ve gayrimüslim tüccarların Tarsus ekonomisindeki artan güçleri olmuştur. 1856'ya kadar bu etki giderek artmış ve daha sonra da ülke ekonomisiyle bağlantılı olarak ekonomik anlamda batıya bağımlı hale gelinmiştir.

Ancak bu araştırmada, söz konusu değişimlerin Osmanlı ekonomisini batıya bağımlı hale getirirken, Tarsus ekonomisi için bir canlılık sağladığı gözlemlenmektedir. 1839–1856 arasında, 1838 Serbest Ticaret Antlaşması'nın etkisiyle Tarsus'a ticari amaçlı gelen yabancı tüccar sayısında artış gözlenmiştir. Ticaretin ilerlemesi, tarım ve sanayi alanında da kıpırdanmalara sebep olmuştur. Bu gelişme ve değişim Şer'iyeye Sicillerine de yansımış ve ticarete dair kayıtlarda, 1838

⁴⁷ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yayıncı Hazırlayan: Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi Yayınları, 3. baskı, İstanbul, 2002, ss. 216–217.

sonrası birden bire artış görülmüştür. Buna karşılık, tarıma ilişkin veriler ticarete oranla daha sınırlı olup, küçük zanaata ilişkin olanlar ise daha da azdır. Zanaata dair veriler, ancak yüzyılın sonlarına doğru bu alandaki gelişmeler ile uyumlu olarak artmaktadır. 1839–1856 arasında, Tarsus'ta ekonominin canlanmasının tek nedeni, 1838 Serbest Ticaret Antlaşması değildir. Bu canlanmada rol oynayan en büyük etkenlerden biri de Mersin Limanı'nın Tarsus'un dışa açılan kapısı konumuna gelmesidir. Yüzyılın sonlarına doğru Mersin Limanı, hinterlandını genişletip, Tarsus'tan kopma aşamasına gelerek Tarsus'un ilerlemesinden çok duraklamasına sebebiyet verecektir.

Bu çalışmanın girişinde, dünyanın içinde bulunduğu konjonktürden hareketle, bu gelişmelerin Osmanlı iktisadi yapısına olan etkileri incelenmeye çalışılmıştır. Birinci bölümde, Tarsus'un tarihi coğrafyası ve bu coğrafyadaki tarihsel değişmelerin kentin ekonomik yapısına etkileri tartışılmıştır. Özellikle, Tarsus'un doğal coğrafyasındaki bir değişim olan iskelenin kapanmasının, ekonomik alandaki sonuçları değerlendirilmiştir. Bununla birlikte, 19. yüzyılın ilk yarısında, kent yapılanması ve etki alanı üzerinde durularak, Tarsus Sancağı'nın genel ekonomik durumu incelenmiştir.

Araştırmanın ikinci bölümüyle birlikte, Tarsus'un ekonomik yapısının üç ana ayağından biri olan, tarım alanındaki gelişmeler değerlendirilmeye çalışılmıştır. Bu bölüm kapsamında, incelenen dönemde, tarım alanında kaydedilen gelişmelerin Tarsus perspektifinden bakılarak ele alınması yer almaktadır. Bu çerçevede, Tarsus'ta tarım yapılan yerleşim birimleri, yetiştirilen ürünler, kullanılan araçlar ve ölçüler, alınan vergi, Tarsus Nehri'nin bu alandaki önemi ve incelenen dönemde

gözlener fiyat hareketleri değerdendirilmiştir. Tarım alanı bütünü içinde incelenmesi gereken hayvancılık ve ormancılık faaliyetlerine de bu bölüm dâhilinde değinilmiştir.

Üçüncü bölümde, “Ticaret” ana başlığı altında, 1838 Serbest Ticaret Antlaşması'nın ticarete etkileri çerçevesinde yabancı devletlerle imzalanan antlaşmaların içerikleri ve Tarsus'a yansımaları, gayrimüslim ve yabancı tüccarların Tarsus'taki ticari faaliyetleri, ticari mekânlar, ticarete kullanılan para birimleri, Tarsus'un ticari bağlantı yolları ve ticareti yapılan ürünler incelenmiştir.

Araştırmanın dördüncü ve son bölümünde ise Tarsus'taki endüstri ve küçük zanaatların durumu değerdendirilmeye çalışılmıştır. Daha önce, bu dönem ve alanda, benzer bir çalışmanın yapılmaması, araştırmanın önemini arttırmaktadır. Özellikle, Osmanlı iktisadi düşüncesinde bir dönüşümün yaşandığı bu dönemde, Tarsus'ta ekonomik yapıyı ayrıntılarıyla ele alan bu çalışma yeteri kadar aydınlatılmayan bu alana katkıda bulunmaktadır.

I. BÖLÜM: TARSUS'UN TARİHİ COĞRAFYASI VE EKONOMİ

I.1. Tarsus'un Tarihsel Gelişimi

Tarsus, kent tarihi açısından bir süreklilik taşımaktadır. Kesintisiz bir süreçte varlığını sürdüren Tarsus, tarihsel açıdan adı değişmeden günümüze kadar gelebilen dünyanın en eski kentlerinden biridir. Kilikya'yı ziyaret eden ilk Avrupalılar, ceviz ağacı almak isteyen tüccarlar ile Yunanlılar olmuştur. Kilikya, girilmesi zor bir bölge olduğundan, seyyahların bu bölgede inceleme yapmaları da kolay olmamıştır; çünkü bölge izole edilmiş ve coğrafi koşulları oldukça sert bir bölgeydi. Ayrıca, tarihi boyunca politik durumu da oldukça karmaşık bir haldeydi. Tarsus kentinin ilk tasvirleri, Beaufort, Wilbrandus de Oldenburg, Irby ve Mangles, Langlois, Tremoux, Collignon, Bent ve Hicks, Heberdey ve Wilhelm gibi seyyahlar tarafından yapılmıştır. Bölgeyle ilgili ilk bilgiler, seyyah Wilbrandus de Oldenburg tarafından elde edilmiştir.⁴⁸ Oldenburg, öncelikle Kilikya'da dini yapıları incelemiştir. Kilikya tanımlamaları ise 1811–1812 yılları arasında, Kaptan Beaufort ve 1817–1818 arasında da Irby ve Mangles tarafından bölgedeki gözlemleri sonucunda yapılmıştır.⁴⁹

Eski Kilikya, Dağlık ve Ovalık (Zirai) Kilikya olmak üzere ikiye ayrılmaktaydı. Tarsus ve Adana, “Zirai Kilikya” içinde yer almaktaydı.⁵⁰ Tarsus, pek çok kere yıkılmış ve yeniden imar edilmişti. Sürekli eski yerleşim alanları üzerinde yeniden imar edilen şehir, şimdi asıl tabanından 7–8 metre yukarıda kalmıştır. Tarsus'ta yapılan sürekli imar çalışmaları, belediye hizmetlerinin çok eski yıllarda da

⁴⁸ Emanuela Borgia, “Archaeology in Cilicia in the Ancient Travellers' Note (Lev 1–5)”, *OLBA*, sayı VII (Özel Sayı), KAAM (Mersin Üniversitesi Kilikya Arkeolojisini Araştırma Merkezi) Yayınları, Mersin, 2003, ss. 42–43.

⁴⁹ a.g.m., ss. 42–43.

⁵⁰ Charles Texier, *Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, (Çeviren: Ali Suat), III. cilt, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara, 2002, s. 476.

sürdürüldüğünü göstermektedir.⁵¹ Modern Tarsus'un güney kıyısında bulunan, Gözlü Kule höyüğünde yapılan kazılar⁵² sonucunda, kentin ilk sakinlerinin, Neolitik (Yenitaş) Çağ insanları olduğu ve yerleşimin zamanımızdan yaklaşık 7 bin yıl öncesine kadar uzandığı anlaşılmıştır.⁵³ Tarihinin bu kadar eskiye dayanmasının yanında, Tarsus'un, kuruluşu ile ilgili olarak çok sayıda efsane de bulunmaktadır. Bu efsaneler incelendiğinde, kentin kuruluşunun bir tanrıya veya tanrısal bir kavrama dayandırılmak istendiği görülmektedir.

Tarsus, Helenistik ve Roma dönemlerinde Yunanlaşmıştır. Yunan halkının, Tarsus'un kuruluşunu Yunanca *Tarsos* kelimesinden esinlenerek, kendi mitoloji kahramanlarına atfetme çabası içinde oldukları anlaşılmaktadır. Örneğin, konuyla ilgili eski Yunan efsanelerinden birine göre Pegasos (kanatlı uçan at) veya Bellerofontes, Kilikya Ovası'nda yolunu kaybetmiş ve bugün Tarsus'un bulunduğu yerde ayağını sakatlamış olduğundan şehre, Yunanca ayak tabanı anlamında *Tarsos* denilmiştir. Bir diğesinde, Yunan mitoloji kahramanlarından Perseus'un, rüyasında attan inerken ayak tabanını kaybettiği yere, Tarsus şehrini yaptırmış olduğu anlatılmaktadır.⁵⁴ Yine başka bir efsaneye göre, şehrin kurucusu Herakles olup Tarsus adı da *Tarhon*'dan gelmektedir.⁵⁵

Antik çağlarda, Tarsus Çayı'na Kilikya'nın yerli halkı tarafından mitolojik kahramanlardan nehir tanrısının adı olan *Kidnos* adı verilmişti. Bununla bağlantılı olarak, Tarsus'un Kidnos tarafından kurulduğu ve *Parthenia* olarak

⁵¹ Hikmet Öz, *Tarsus Belediyesi Tarihi*, Tarsus Belediyesi, Tarsus, 1988, ss. 10–11.

⁵² Tarsus'ta yapılan en büyük hafriyat Gözlükule'de Miss Hety Goldman tarafından (1935–38) yılları arasında yapılmıştır. Sistematik bir tarzda yapılan bu kazılar sonucunda, tarihten önceki devirlerden Selçuklulara kadar her biri üzerinde çeşitli kültür tabakaları ortaya çıkmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Afif Erzen, *Tarsus Klavuzu*, Maarif Matbaası, İstanbul, 1943, s. 27.

⁵³ *Yurt Ansiklopedisi*, "İçel maddesi", cilt 5, İstanbul, 1982, s. 3631.

⁵⁴ Erzen, *a.g.e.*, 1943, ss. 4-5.

⁵⁵ Levent Zoroğlu, *Tarsus Tarihi ve Tarihsel Anıtları*, Kemal Matbaası, Adana, 1995, s. 14.

adlandırıldığı yönünde bir başka efsane daha vardır.⁵⁶ Strabaon, Tarsus'un kuruluşunu “*Tarsos'a gelince O, bir ovada uzanır. İo'yu araştırmak üzere Triptolemos'la birlikte dolaşan Argoslular tarafından kurulmuştur.*” şeklinde açıklamaktadır.⁵⁷

Tarsus'un kuruluşu ile olduğu kadar adları ve ilk sakinlerinin kimler olduğu ile ilgili de çok çeşitli görüşler öne sürülmektedir. Tarsus için kullanılan adlar; *Tarse, Tarza, Tarzil, Tars, Tarsos, Tarzoy, Tarsis, Tars, Julyopoli, Parsenya*'dır. Gözlükule'de yapılan kazılar sonucunda, Tarsus'un ilk sakinlerinin Hititler olduğu ortaya çıkarılmıştır. Ancak, Kilikyalılar köken açısından aynı zamanda Fenikeli de sayılmaktaydılar.⁵⁸ Tarsus'a başka bir bölgeden ilk saldırının ise, M.Ö. 1255–1270 yılları arasında, Asurlular tarafından gerçekleştirildiği ve bundan sonraki dönemlerin Tarsus için oldukça hareketli geçtiği bilinmektedir.⁵⁹ Evliya Çelebi'ye göre, şehir adını Hz. Nuh'un oğlu Sam oğlu Bakan oğlu Rum oğlu Tarsus'tan almıştı.⁶⁰ Tarsus'un kuruluşu ile ilgili pek çok eserde şehrin Asur hükümdarı Sardanapal tarafından yaptırılmış olduğu da vurgulanmaktadır.⁶¹ Şemsettin Sami ise diğer görüşlerden farklı olarak, Tarsus'un Fenikeliler tarafından kurulduğunu belirtmiştir.⁶²

Şehre sırayla, Hititler, Akhalar, Frigler, Fenikeliler, Asurlular, Persler, Makedonyalılar, Selevkoslar, Mısırlılar ve Romalılar egemen olmuştur. Ardından,

⁵⁶ Hikmet Öz, *Tarsus Tarihi*, Tarsus Rotary Kulübü ve Tusev Vakfı, Tarsus, 1991, s. 23.

⁵⁷ Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası*, (Çeviren: Adnan Pekman), İstanbul, 1997, s. 12.

⁵⁸ Texier, *a.g.e.*, ss. 476–477.

⁵⁹ Pars Tuğlacı, *Osmanlı Şehirleri*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1985, s. 280.

⁶⁰ *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, cilt 9, (Hazırlayanlar: Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, Robert Dankoff), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 166.

⁶¹ Hikmet Öz, *Bilinmeyen Tarsus*, Kültür Bakanlığı Tanıtma Eserleri, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1998, s. 84; Ahmet Akgündüz ve diğerleri, *Arşiv Belgeleri Işığında Tarsus Tarihi ve Eshab-ı Kehf*, Tarsus Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları, İstanbul, 1993, s.12; Bilgili, *a.g.e.*, s. 18.

⁶² Şemsettin Sami, *Kamusu'l-Alam*, cilt IV, Kaşgar Neşriyat, Ankara, 1996, s. 3009.

İslam orduları, 637'de şehri ele geçirmiştir.⁶³ Tarsus ve çevresi, tarih boyunca yoğun nüfuz mücadelelerine sahne olmuştur. Tarsus'un zenginliği sadece konumuna ve bulunduğu coğrafyaya değil; aynı zamanda farklı yerlerden gelen ve değişik kültürlere sahip insanların bu kentin yaşamına olan katkılarına da bağlıydı. Kentin eski halklarını Luwi-Hititlerden başlayarak Suriyeliler, Fenikeliler, İyonyalılar, Grekler, Yahudiler ve daha sonra Romalılar gibi deniz aşırı yerlerden gelmiş başka topluluklar oluşturmaktaydı ve bu çeşitlilik Tarsus'ta zengin bir kültürün oluşmasına katkıda bulunmuşlardır.⁶⁴

Abbasiler döneminde, Bizans saldırılarına karşı askeri üs olarak kullanılan Tarsus'a, saldırılara karşı koymak amacıyla Türkler yerleştirilmişlerdi.⁶⁵ Böylece, bölge VIII. yüzyıldan sonra giderek Türkleşmeye başlamıştı. Tarsus tarihinde önemli rol oynayan Varsak Türkmenleri, bölgeye yerleştirilen Türkmen boylarının birleşmesi sonucu oluşmuştur.⁶⁶ Bu süreçten sonra Tarsus, Memlûk, Karamanoğulları ve Ramazanoğulları'nın mücadele alanı haline gelmiştir. Tarsus uzun bir süre Memlûk yönetiminde kalmış ve Yavuz Sultan Selim döneminde 1516-1517'de Osmanlı egemenliği altına girmiştir.⁶⁷

Osmanlı Devleti, yönetim politikası gereği yeni fethettiği bölgelerde yerel otoritelere pek karışmamaktaydı. Yönetimde olan kişiler yerlerinden

⁶³ Öz, *a.g.e.*, 1988, ss. 10-23; Zoroğlu, *a.g.e.*, ss. 13-28.

⁶⁴ Levent Zoroğlu, "Luwilerden Çukurovalılara Adı Değişmeden Kalan Tarsus", *Sırtı Dağ, Yüzü Deniz: Mersin*, Editör: Filiz Özdem, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2004, s. 101.

⁶⁵ Öz, *a.g.e.*, 1988, s. 26.

⁶⁶ Bilgili, *a.g.e.*, s. 1.

⁶⁷ Sait Uğur, *İçel Tarihi*, II. cilt, Yeni Mersin Matbaası, Mersin, 1944, ss. 50-51; Öz, *a.g.e.*, 1988, s. 28; Bilgili, *a.g.e.*, ss. 18-23.

edilmiyordu. Osmanlı'nın ele geçirdiği dönemde Tarsus'ta, Ramazanoğulları Beyliği yerleşik olup yönetimdeki kişiler de genellikle bu aileden idi.⁶⁸

Osmanlı Devleti'nin çeşitli dönemlerde vilayet sınırlamalarında yeni düzenlemelere gittiği bilinmektedir. Bu nedenle Tarsus'un da farklı dönemlerde farklı eyaletlere bağlandığı görülmektedir. Örneğin, 14. yüzyılda Şam'a, 15. yüzyılda da Halep'e bağlı bir kaza iken, daha sonra Arap Vilayeti'ne bağlamıştır. Bu bağlılık 1526'da "Çukurâbâd Vilayeti" kurulana kadar devam etmişti. Kimi zaman İçel ile birlikte Karaman Vilayeti'ne kimi zaman da Kıbrıs'a bağlanmıştı.⁶⁹ İncelemeye esas olan 1839–1856 yılları arasındaki dönemde Tarsus, Adana Vilayeti'ne bağlı bir sancak merkeziydi. 1877'de Adana'nın Halep Vilayeti'nden ayrılması sonucunda da Tarsus, Adana Vilayeti'nin Adana Sancağı'na bağlı bir kaza merkezi haline gelmişti.⁷⁰ Cumhuriyet döneminde Mersin (İçel) Vilayet merkezi olunca Tarsus da buraya bağlı bir ilçe merkezi olmuş ve halen bu durum devam etmektedir.⁷¹

I.1.1. Tarsus'un Doğal Coğrafyasında Meydana Gelen Değişim:

Tarsus Limanı'nın Kapanması ve Ekonomiye Etkileri

Kidnos Çayı⁷² (Berdan Çayı ya da Tarsus Çayı), kaynağını Toroslar'dan alan ve Tarsus'un can damarını oluşturan unsurlardan biriydi. Strabon, Dion, Ksenophon gibi yazarlar, nehrin ilk önceleri kentin tam ortasından geçtiği konusunda

⁶⁸ Evliya Çelebi *Seyahatnamesi*, cilt 9, ss. 168–169; Kasım Ener, *Tarih Boyunca Adana Ovasına (Çukurova'ya) Bir Bakış*, Hürsöz Matbaacılık, Adana, 8. baskı, 1990, s. 264.

⁶⁹ Bilgili, *a.g.e.*, s. 34, 37.

⁷⁰ Akgündüz, *a.g.e.*, s. 119.

⁷¹ Akgündüz, *a.g.e.*, s. 120; Ayrıntılı bilgi için bkz. Bilgili, *a.g.e.*, s. 38.

⁷² Bu nehir, Tarsus Şer'iyeh Sicillerinde (TŞS.) genellikle Berdan Nehri olarak adlandırılmaktadır. Örneğin, TŞS., no: 292, ss. 198–199, Hicri 8 Safer 1262 (Miladi 5 Şubat 1846).

hemfikirlerdi.⁷³ Ksenophon, kenti tam ortadan ikiye bölen Kidnos Irmağı'nın iki yüz ayak genişliğinde olduğunu yazmıştır.⁷⁴ Nehir, kaynağını Toros Dağlarından almaktaydı ve kış aylarında eriyen kar suları nedeniyle M.S. 537 ve 550'de Bizans hükümdarı, I. Justinian döneminde büyük su baskınları yaşanmıştı. I. Justinian su baskınları ile oluşan zararları önlemek amacıyla nehrin yatağının, Tarsus'un kenarından dolaştırılarak kentin doğusuna yönlendirilmesini sağlamıştı.⁷⁵ Yeni yatağın üzerine I.S. 6. yüzyıl ortalarında, Justinian tarafından bir de köprü yaptırılmıştı.⁷⁶ Bununla birlikte, M.S. 10. yüzyılda, kentin Arapların kuşatması altında olduğu sırada kazıldığı ve o zamandan sonra nehrin şehrin doğusundan akmaya başladığı anlaşılmaktadır.⁷⁷

Kidnos Çayı, kentin sekiz ya da dokuz kilometre aşağısında yer alan ve "Rhegma" denilen gölden geçip Akdeniz'e dökülerek, Tarsus'u bir sahil şehri haline getirmiştir.⁷⁸ 16. yüzyılda, nehrin izlediği yol, Piri Reis'in Tarsus ve Kızkalesi kıyılarını anlattığı haritasında da açık bir şekilde izlenebilmektedir. (Bkz. Harita 1–2: Piri Reis'in Tarsus Haritası)⁷⁹ Rhegma Gölü'nün eski adı "Rhegmoi" idi ve Ramsay, bu adın Onun, sonradan denizin kumla kapattığı bir lagün olduğuna kanıt olabileceğini söylemektedir.⁸⁰

⁷³ Strabon, *a.g.e.*, s. 11.

⁷⁴ Ksenophon, *Anabasis, Onbinlerin Dönüşü*, (Çeviren: Tanju Gökçöl), Sosyal Yayınları, İstanbul, II. baskı, 1998, ss. 18–19.

⁷⁵ Friedrich Hild-Hansgerd Hellenkemper, *Kilikien und Baurien, Tabula Imperii Byzantini*, Band 5, Wien, 1990, s. 429.

⁷⁶ *a.g.e.*, s. 434.

⁷⁷ Texier, *a.g.e.*, s. 482.

⁷⁸ Erzen, *a.g.e.*, 1943, s. 23; W. M. Ramsay, *Tarsus (Aziz Pulus'un Kenti)*, (Çeviren: Levent Zoroğlu), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2000, s. 25.

⁷⁹ Piri Reis, *Kitab-ı Bahriye*, cilt 4, (Editör: Ertuğrul Zekai Ökte), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, Ankara, 1988, ss. 1582–1583.

⁸⁰ Ramsay, *a.g.e.*, s. 25.

İlkçağlardan itibaren Rhegma Gölü, Tarsus'u denize bağlayan bir bağlantı noktası olması nedeniyle Tarsus'un limanı işlevini görüyordu.⁸¹ Burada, iskeleler ve depolar vardı ve çoğu gemi burada boşaltım yapmakta idi. Bununla birlikte, kadırgalara benzeyen küçük tekneler kentin merkezine kadar ilerleyebiliyordu. Gölün geri kalan üç kıyısının çevresinde, büyük olasılıkla "Aulai" olarak adlandırılan bir liman kasabasının olduğu bilinmektedir. Yapılan arkeolojik kazılarda, izine hiç rastlanmamış olması nedeniyle kentin, gölün güney tarafına kadar uzanmadığı anlaşılmaktadır. Ancak, yapılar, gölden kente doğru hemen hemen hiç kopmayan bir dizi halinde uzanmaktaydı.⁸² Kidnos Nehri'nin göle döküldüğü yerde eski silah depoları bulunmaktaydı ve aynı zamanda bu göl, Tarsus'un donanma üssü olarak da kullanılıyordu.⁸³

Rhegma Gölü, bataklığa dönüşmesi nedeniyle, bir zamanların işe yaramaz lagünü olarak kabul edilmekteydi. Ancak, Kidnos, onu nehir ağzı yoluyla kendi içine kapalı ve denizden gelen saldırılara karşı güvenli ve uygun bir limana dönüştürdü. Aynı zamanda burada, doğa da zamanla, geniş kumsallı bir kıyıyı, kemer biçimine sokarak lagünü göle dönüştürmüştür. Tarsus Limanı, uygun bir hale gelmiş ve uzun yıllar Tarsus ticaretinin bel kemiğini oluşturmuştur.⁸⁴ Nehir ağzıyla giren gemiler, burasını liman olarak kullanmakta ve mallarını burada bulunan depolara boşaltarak onarım ihtiyaçlarını da buradan karşılıyorlardı. Gemiler, liman olarak nitelenen yerde demirlerken boşaltılan mallar sandallara yüklenerek nehirden şehrin içine kadar götürülebiliyordu.⁸⁵ Bölgeyi ziyaret eden ünlü seyyahlardan Charles

⁸¹ Hild-Hellenkenper, *a.g.e.*, s. 428.

⁸² Ramsay, *a.g.e.*, ss. 25-26.

⁸³ Strabon, *a.g.e.*, s. 11.

⁸⁴ Ramsay, *a.g.e.*, s. 26.

⁸⁵ Besim Darkot, "Tarsus", *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi, İstanbul, 1993, cilt 12, s. 19.

Texier, eserinde bölgeye ilişkin önemli bilgiler sunmuştur. Buna göre, gölün kenarındaki küçük *Reğma* şehri Tarsus'a 1 km.'den daha az mesafededir. Texier, burada ticari depoların, rıhtım, gemi inşa tezgâhları ve sahil tesisleri bulunduğunu da belirterek, Kidnos (Tarsus Çayı-Berdan) Nehri'nin, ağzından şehrin içlerine kadar gemilerin geçişine uygun olduğunu vurgulamaktadır.⁸⁶ Plutarchos'a göre Kleopatra donanması ile birlikte nehir yardımı ile Tarsus'a ulaşmış olmalıdır.⁸⁷ Bu konuda, bölgeyle ilgili bilgi veren tüm yazarlar aynı fikirdedirler.

Tarsus Limanı'nın bu konumu, burasının ticaret merkezi haline gelmesi açısından da elverişli bir durum yaratmaktaydı; çünkü eski kentlerinde denizden uzak olmak, korsan saldırılarından korunma açısından önemli bir faktördü. 1082'de Venedik ve Cenevizlilerin imtiyazlarına açılmış olan pazarlar arasında, Adana ve Tarsus da yer almaktaydı. 13. ve 14. yüzyıllarda ise burada kurulan Venedik ve Ceneviz kolonileri sayesinde Tarsus ticari bir merkez halini almıştır.⁸⁸

Piri Reis, eserinde, Tarsus'un deniz kıyısından üç mil kadar içeride bir ovada kurulduğunu ve önünden bir ırmak aktığını belirtmektedir. Bu ırmak, Berdan Nehri olarak da bilinen Tarsus Çayı'dır. Irmağa sandalların girebildiğini de belirten Piri Reis, ırmağın denize döküldüğü yerde bir de kule olduğunu ve altı kulaç ötesinde gemilerin demirlediğini vurgulamaktadır.

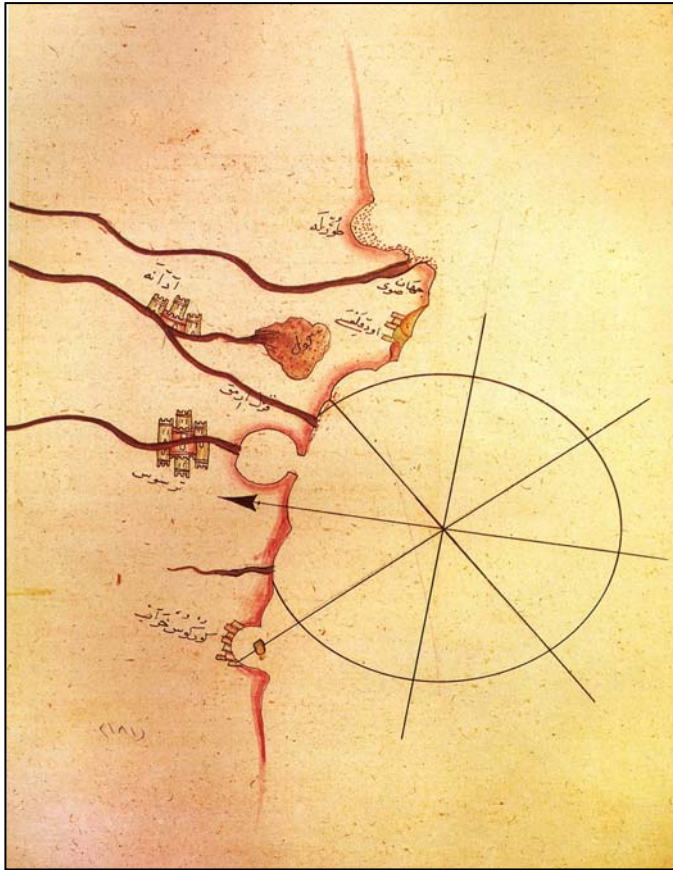
“Mezkûr Tarsus deniz kenarından üç mil mikdar karada bir ovada vâki' olmuş bir kasabadır. Ol kasabanın önünden bir su akar. Mezbûr suya sandallar girür. Ve ol suyun ağzında bir birgos var. Mezkûr birgosa karşı altı kulaç suda demir korlar, yaturlar.”⁸⁹

⁸⁶ Texier, *a.g.e.*, s. 482.

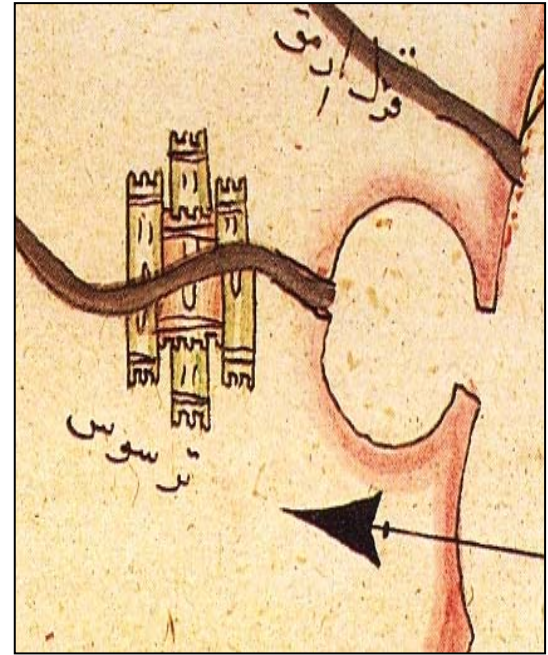
⁸⁷ Afif Erzen, *Kilikien bis zum Ende der Perserherrschaft*, Borna-Leipzig, 1940, s. 17.

⁸⁸ W. Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, Çeviren: Enver Ziya Karal, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. baskı, Ankara, 2000, ss. 411-415; Turan, *a.g.e.*, ss. 91-93.

⁸⁹ Piri Reis'in kule dediği yer Gözlü Kule'dir. Piri Reis, *a.g.e.*, s. 1581.

Harita 1: Piri Reis'in Tarsus ve Çevresini Gösteren Haritası

Harita 2: Piri Reis'in Tarsus Limanı'nı Gösteren Haritası

Kaynak: Piri Reis, *Kitab-ı Bahriye*, cilt 4, (Editör: Ertuğrul Zekai Ökte), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, Ankara, 1988, ss. 1582–1583.

Evliya Çelebi de Tarsus Nehri'nin Bolkar Yaylağı'ndan gelip Tarsus'a bir saat uzaklıktan Akdeniz'e karıştığını, üzerinde beş adet köprü olduğunu ve geçtiği ovanın içinde bir tane taş olmayıp ferah bir havası olduğunu dile getirmektedir.⁹⁰

Ancak, Tarsus Limanı'nın coğrafi bazı etkenlerden dolayı zamanla kapandığı bilinmektedir. Limanın kapanmasına ilişkin farklı yorumlar söz konusu olup bu konuda net bir bilgi yoktur. Bu konuda ancak, genellikle bölgeyi ziyaret

⁹⁰ *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, cilt 9, s. 128.

etmiş olan seyyahların yazdıklarından yola çıkarak, Tarsus Limanı'nın kapanmasına ilişkin rivayete dayalı bilgiler edinilebilmektedir. Bu yorumlardan birine göre, Tarsus işlek bir liman kenti olma özelliğini, 10. yüzyıla kadar sürdürebilmiştir. Bu görüşe göre, Anadolu'nun Türkler tarafından fethine başlandığı evrede, Kidnos Nehri'nin getirdiği kum ve çamurun zamanla Rhegma Gölü'nün⁹¹ önüne birikmesiyle, Tarsus bir liman kenti olmaktan çıktı. Çünkü Kidnos'un hızlı akıntısının getirdiği çamur, gölün hızlı bir şekilde kapanmasına sebep olmuştur.⁹² Kum ve çamur birikmesi yüzünden göl ağzının kapanmasıyla bir durgun su alanı meydana gelmiş ve bu alan sonunda tamamıyla dolarak bataklık halini almıştır.⁹³ Ancak, Piri Reis'in Tarsus kıyılarını gösteren haritasında, Rhegma denilen gölü işaret etmesi ve buranın Tarsus'un limanı görevini gördüğünü belirtmesi, gölün 16. yüzyılda hala kapanmamış olduğunun da bir kanıtıdır.⁹⁴ 19. yüzyılın başlarında, Tarsus ve çevresini ziyaret eden İngiliz denizci Amiral Sir Francis Beaufort'un hesap ve tahminlerine göre ise nehrin yatağının değişmesi ve Rhegma Gölü'nün ve limanın bataklık haline gelmesiyle şehir, 1810 tarihinde bugünkü yerini almıştı.⁹⁵ Görüldüğü gibi, limanın tamamen kapanmasına yönelik kesin bilgiler bulunmamaktadır.

Beaufort, Kazanlı'yı, Tarsus'un limanı olarak tanımlamış ve burada tahıl yükleyen bazı küçük teknelerin demirlemiş olduğunu vurgulamıştır.⁹⁶ Langlois de Beaufort'un gözlemlerini doğrular bir şekilde Mısırlılar zamanında Kazanlı'nın Tarsus'un iskelesi olduğunu belirtmektedir. Langlois'e göre, Kazanlı'dan Tarsus

⁹¹ Bu gölün dolduğu yer Aynaz Bataklığı olarak bilinen alandır ve günümüzde burada Karabucak Ormanı yer almaktadır. Levent Zoroğlu, *Tarsus Tarihi ve Tarihsel Anıtları*, s. 10.

⁹² Ludwig Budde, *Antike Mosaiken in Kilikien-Band II*, Verlag Aurel Bongers Recklinghausen, Germany, 1972, s. 112.

⁹³ Bilgili, *a.g.e.*, s. 83.

⁹⁴ Piri Reis, *a.g.e.*, ss. 1582-1583.

⁹⁵ Necati Çıplak, *İçel Tarihi*, Selim Ofset Matbaacılık, Mersin, 2003, s. 304.

⁹⁶ Francis Beaufort, *Karamania*, (Çeviren: Ali Neyzi-Doğan Türker), Suna-İnan Kırış Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, Antalya, 2002, s. 266.

Nehri'nin denize döküldüğü yere kadar olan kısım bataklık olup, kamışlarla örtülüdür. Söz konusu bataklık, Tarsus Nehri'nin eski çağlarda yatağının değiştirilmesiyle oluşmuş bir bataklıktır.⁹⁷ Buradan Tarsus'a liman görevi yapan yerlerin kendi adlarıyla değil de Tarsus Limanı adıyla anıldığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla, Tarsus Limanı'nın, Rhegma Gölü'nün alüvyonlarla dolmasıyla 10. yüzyıldan sonra kapanması üzerine Tarsus'un denizle bağlantısının, kendisine çok yakın olan Kazanlı ve Yeniköy Limanları aracılığıyla devam ettiği görüşünün doğruluk payı yüksektir. Bu nedenle, Kaptan Beaufort'un, şehrin 1810'da bugünkü halini aldığı yolunda yazdıklarında gerçeklik payı aranabilir. Ona göre, antik dönemde şehirden yarım kilometre uzakta olan Rhegma, liman yerleşimi, 1810'da 12 İngiliz mili, yani 19 km uzak kalmıştı.⁹⁸ 1833'de bu konuda önemli bir gelişme yaşanmıştır. 26 Kasım 1833 tarihli bir belgede, İbrahim Paşa'nın, Tarsus Nehri'nin denize döküldüğü yere bir liman yaptırmak istediği ve bunun için çalışmalara başladığı belirtilmektedir. İbrahim Paşa'nın, bu limanı yaptırmak istemesindeki amaç, yeni gemi inşa ettirmek yanında mevcut teknelerinin tamiri için de burayı kullanmaktı.⁹⁹

Zamanla, Kazanlı ve Yeniköy iskelelerinin de işlevini kaybetmesi üzerine Tarsus için yeni ve güvenilir bir liman ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Örneğin, Halep Fransız Konsolosu'nun Tarsus'taki görevlisi Mr. Peretie de 17 Haziran 1817 tarihli mektubunda, Kazanlı'nın gemiler için tehlikeli bir liman olduğundan söz etmekte ve bu nedenle daha güvenli olan Mersin İskelesi'ne transfer olunması

⁹⁷ Victor Langlois, *Eski Kilikya*, Çeviren: M. Rahmi Balaban, Mersin Halkevi Yayınları, Yeni Mersin Basımevi, Mersin, 1947, ss. 33–34.

⁹⁸ Texier, *a.g.e.*, s. 482.

⁹⁹ BOA., HH., 362/20107, Hicri 13 Recep 1249 (Miladi 26 Kasım 1833).

gerektiğini belirtmekteydi.¹⁰⁰ Bu tarihten itibaren Mersin İskelesi, konsolosların sık sık bahsettiği uğrak bir liman olmuştur. 1830'larda başlayan ve 1850 sonrası artan trafiği ile Tarsus'un denizle bağlantısını sağlayan başlıca iskele Mersin olmuştur.

Ayrıca, Tarsus İskelesi'ndeki faaliyetlerden söz edilmesine rağmen, iskelenin kapanmasına dair, ne Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde, ne de Tarsus Şer'iyeye Sicilleri'nde herhangi bir kayda da rastlanılmamaktadır. Tarsus Şer'iyeye Sicilleri'nde Tarsus iskelesine ilişkin ilk belge, 285 numaralı defterde yer almaktadır. Bu belgede Tarsus iskelesi, zahire ihracatı yapan ve Akdeniz'e kıyısı olan iskelelerden biri olarak nitelendirilmektedir.¹⁰¹ Belçika'nın, Tarsus İskelesi'ne konsolos vekili ataması¹⁰² ve 1858 tarihli Fransız konsolos vekili tayinleri ile 15 Rebiü'l-evvel 1274 (Miladi 3 Kasım 1857) tarihli ilgili belgeler ise Tarsus İskelesi'ne ilişkin karşılaşılan son kayıtlardır.¹⁰³ 1858 yılından sonra, Tarsus İskelesi'ne dair belgelere rastlanılmamaktadır. Özellikle, 1850'lerden sonra Tarsus Sancağı'nda ticari faaliyetlerin genellikle Mersin İskelesi yoluyla yapıldığı görülmektedir. Bu nedenle, doğal olarak bu tarihten itibaren Mersin İskelesi'ne dair kayıtlarda önemli bir artış söz konusudur.

Tarsus Limanı, erken dönemlerden itibaren Ayas Limanı ile birlikte önemli bir ticaret merkezi haline gelmişti.¹⁰⁴ Dış ticareti gelişmiş ve yabancı devletlerle güçlü ticari bağlantılar kuran Tarsus'a, bu özel konumu, onun Çukurova'nın dışarı açılan önemli bir kapısı olmasını sağlıyordu. Ancak, zamanla

¹⁰⁰ Yüksel Akkaya, "19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Mersin Ekonomisi", *Sırtı Dağ, Yüzü Deniz: Mersin*, (Hazırlayan: Filiz Özdem), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2004, s. 335.

¹⁰¹ TŞS., no: 285, s. 1, b. 1.

¹⁰² TŞS., no: 292, s. 143, b. 123.

¹⁰³ TŞS., no: 297, s. 26, b. 39.

¹⁰⁴ Turan, *a.g.e.*, s. 91.

coğrafi etkenler nedeniyle bu fiziksel konumunu kaybederek bir kara kenti durumuna gelen Tarsus, 19. yüzyılın başlarına kadar Kazanlı; 19. yüzyılın ikinci yarısından 20. yüzyıla kadar da Mersin Limanı'na bağlı olarak gelişme göstermiştir.

Ancak, Külek Boğazı'na sahip olması ve Tarsus'un Anadolu-Suriye ticaret ve kervan, posta ve hac yollarının üzerinde olması onun, ayrıca kara ticaretinde de önemli bir gelişme göstermesini sağlamıştır. Ticaretin yanında tarım da Tarsus'un gelişimi açısından büyük önem taşımaktaydı. Verimli topraklara sahipti ve 19. yüzyılda bu topraklar kapitalist tarım işletmeciliği için büyük önem taşıyacaktı.

I. 2. 19. Yüzyılın İlk Yarısında Tarsus'un Kent Yapısı ve Etki Alanı

1.2.1. Kent Yapılanması

Tarsus kent örgütlenmesinde, savunma amacıyla yapılan kaleler önemli rol oynamaktadır. Bu kaleler, fiziki yapının da en belirgin özelliği idi. Etrafı surlarla çevrili olan kale yapıları, zamanla birer yerleşme ünitesine dönüşmüştü. İnsanlar, ancak güvenlik sorununun yaşanmadığı zamanlarda kalelerin dışına çıkılabilmişlerdi. Tarsus'un başlıca kaleleri arasında Tarsus Kalesi, Namrun Kalesi, Külek Kalesi, İki Harami Kalesi ve Çavgane Kalesi yer almaktadır.¹⁰⁵ Evliya Çelebi de Tarsus kalelerinden bahsederek Gülek Kalesi'nin Kusun'da, Namrun Kalesi'nin Ulaş'ta, Gödibiz denilen kalenin Gökçeli'de ve son olarak da merkezde Tarsus Kalesi'nin bulunduğunu belirtmektedir.¹⁰⁶ Şehirde cami, mescit gibi dini mekânların; medrese gibi eğitim kurumlarının, imaret ve hamam gibi sosyal sitelerin; pazar, dükkân, han ve kervansaray gibi ticari yapıların bulunması Tarsus'un, Osmanlı idaresine geçmeden önce tam bir Türk-İslam şehri özelliği kazandığına işaret etmektedir.

¹⁰⁵ Bilgili, *a.g.e.*, s. 57

¹⁰⁶ *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, cilt 9, s. 166.

Tarsus'un zamanla tipik bir Osmanlı şehri niteliği kazandığı da anlaşılmaktadır. Kent, dini mekânları merkez alarak yapılanmıştı. Hatta bu yapılanma, mahalle adlarına da büyük ölçüde yansımıştır. Kentin doğu-batı yönünde gelişme göstermesinde iki büyük dini mekân etkili olmuştur. Bu iki büyük dini yapı, batıda Cami'n-nur (Ulu Cami) ve doğuda Kilise Camii (Cami-i Atik)'dir. Bu tür merkezi yapıların etrafında genellikle gelirleri bu camilere vakfedilen dükkânlar, hanlar ve açık ya da kapalı esnaf kurumlarının ticaret yaptığı ticari mekânlar bulunmaktaydı. Bu mekânların etrafında da evler ve bu evlerin oluşturduğu mahalleler yer almaktaydı. Tarsus'taki mahalle adlarında "bab" (kapı) kelimesi oldukça dikkat çekmektedir. Bu durum, Tarsus'un bir kale şehir iken, daha sonra kale dışına çıktığını ve fiziki gelişmenin kale içerisinden başlayarak etrafa yayıldığını göstermektedir.

Anadolu'yu Çukurova'ya ve Suriye'ye bağlayan yolların, Tarsus'tan geçmesi hem ekonomik, hem de stratejik açıdan kente önem kazandırmış ve kenti bir çekim alanı haline getirmişti. Kentteki dokumacılık, dericilik, boyacılık, alet imalâtı ve gıda maddeleri üretimi imalat sektörünün başlıca üretim alanlarını oluştururken, bu üretim faaliyetlerinden elde edilen ürünlerin ticareti kent ekonomisinin büyük bir kısmını oluşturmaktaydı.¹⁰⁷

I.2.2. Tarsus Sancağı'na Bağlı Yerleşim Birimleri

Tarsus'ta ekonomik yapılanmanın anlaşılabilmesi için merkez ve çevresiyle ilgili yerleşime ve nüfusa ilişkin temel bilgilere ulaşılması, oldukça önemlidir. Tarsus Şer'iyeye Sicilleri'nde, 1852 tarihli bir kayıttan, Tarsus Sancağı'na

¹⁰⁷ Bilgili, *a.g.e.*, s. 504.

bağlı Gökçeli, Elvanlı ve Karakayalı olmak üzere 3 kaza; Kargılı, Namrun, Ulaş, Tekeli, Gülek, Kusun, Kuştimur olarak 7 nahiye ve buralara bağlı toplam 56 adet köy bulunduğu belirtilmektedir. “Canib-i Şehr” olarak adlandırılan sancak merkezi Tarsus şehri kapsamında ise 21 köy ve 17 mahalle bulunmaktaydı. Ayrıca bazı nahiyelere bağlı cemaatlerden de söz edilmektedir. Buna göre, hangi nahiyenin hangi kazaya bağlı olduğu açıkça belirtilmemekle birlikte Kargılı Nahiyesi’ne bağlı sadece Bahşiş Köyü; Ulaş Nahiyesi’ne bağlı Zibil Köyü ve Gülek Nahiyesi dâhilinde ise sadece Birhan ve Gürcü Cemaatleri gösterilmiştir. Namrun Nahiyesi ise Namrun Kalesini de içeren “Namrun Bölgesi” şeklinde belirtilmiştir. Tekeli Nahiyesi’nin köyleri belirtilmediğinden, dolayısıyla 1852’de Tarsus Sancağı’nın toplam köy sayısının 77’den daha fazla olma ihtimali yüksektir.¹⁰⁸

Sicillerde, 19. yüzyıl ortalarında, Tarsus Sancağı’nın tüm köyleri ile ilgili bilgilere ulaşılamasa da bazı nahiye ve merkez köyleri saptanabilmektedir. Saptanan bu nahiyeler ve buralara bağlı bulunan köyler, 291 numaralı sicilde yer alan aşar vergisinin toplanmasına dair kayıtlardan elde edilmiştir. Örneğin, tablo 1’de 1852’de Tarsus Sancağı’na bağlı Kuştimur, Kusun ve Canib-i Şehr dâhilindeki köyleri görülmektedir. Kuştimur Nahiye’sine bağlı 31, Canib-i Şehr yani merkeze bağlı 21 ve Kusun’a bağlı 19 olmak üzere toplam 71 köy bulunduğu saptanmıştır. Buna göre, Kuştimur Nahiyesi en fazla köye sahip nahiye görülmektedir.

¹⁰⁸ TŞS., no: 291, s. 327.

Tablo 1
1852 Kuştimur, Kusun ve Canib-i Şehr Dâhilindeki Köy İsimleri

Kuştimur Nahiyesi	Kusun Nahiyesi	Canib-i Şehr Köyleri
Zebir Karyesi	Kürt Musa Karyesi	Ali Efendi oğlu Karyesi
Çuplu Karyesi	Yunusoğlu	Kefere
Yaramış	Dikli Karyesi	Şahin
Kel Ahmed Karyesi	Tekeli Viranı	Mantış
Batros (Batras)	Mülki	Arablar
Balıca	Tekfur Karyesi	Ali Ağa
Karaçarşılı	Kozhöyüğü	Abdalkuyusu
Semt-i Hacı	Ekberli Karyesi	Deliminnet
Zeamet	Hamamkulbu	Çatalkili
Helke	Kazkabaş	Hasan Ağa
Hacılar	Davarcı	Kulak
Mahmut Ağa	Hüseyin Beğli	Çayandere
Mürseloğlu	A'varanlı	Camuşçu
Ağzıdelik	Ternek Karyesi	Pir Hasbe
Süleymanbeğli	Araklı Karyesi	Köle Musalu
Ternek	Baltalı Karyesi	Helbekan
Mahraş	Yenice	Galburcu
Çaputçu	Ebu el-Hadi ve Abdallar	Sarı İbrahimli
Koca Köy	Arablar Cemaati	Dedeli
Hacı Bozan		Sucular
Ali Faki		Mersin
Dervişler		
Bahrisli		
Halid Ağa		
Kargılı		
Karsavuran		
Semeroğlu		
Frengülüs		
Yalnıztam		
Çıldırım Karyesi		
Çatalca		

Kaynak: TŞS., no: 291, s. 327.

Tekeli ve Karakayalı Nahiyeleri'nin adlarından da anlaşılacağı gibi bu nahiyelerin aynı adı taşıyan aşiret yerleşim alanları oldukları görülmektedir. Aşiretlerin, yerleştirildikleri yerlere kendi adlarını vermeleri bölgede, sıkça rastlanan bir durumdur. Bunların birçoğu, günümüze kadar adlarını korumuştur. Bazı köylere, özel kişi adları verildiği de görülmektedir. Örneğin, Halid Ağa, Hacı Bozan, Hasan

Ağa, Yunus Oğlu, Kel Ahmet, Mahmut Ağa, Kürt Musa, Sarı İbrahimli, Köle Musalu, Deli Minnet ve Ali Faki gibi köy adları. Bununla birlikte Galburcu, Davarcı, Camuşçu, Sucular gibi meslek adları ve Tekeli Viranı, Arablar Cemaati gibi cemaat adları köy adı olarak verilebilmekteydi. Ayrıca Kefere adında gayrimüslimlerin yaşadığı bir köyün varlığı tespit edilmiştir. Köyün gayrimüslim halkın yerleşim yeri olduğu adından da anlaşılmaktadır. Aynı şekilde gayrimüslimlerin oturdukları mahalleye de Zımmiyan Mahallesi adı verilmişti.

Şer'iyeye Sicilleri, ilgili şehir ya da kasabaların yerleşim birimleri konusunda temel kaynaklardır. Bu nedenle, nahiye ve köyler dışında en küçük yerleşme birimi olan mahalleleri de saptamak olanaklıdır. Buna uygun olarak, Tablo 2'de de görüldüğü gibi, 1852 tarihli bir kayıta sancak merkezi olan Tarsus şehri dâhilinde 17 tane mahalle olduğu saptanmıştır. Söz konusu mahalle adlarına bakıldığında ise genellikle bir dini yapının esas alınarak belirlendiği görülmektedir. Bunun yanı sıra "Debbağhane" ve "Zımmiyan" mahallelerinin adlarının ise oturanlarının mesleki veya dini nitelikleriyle ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Debbağhane dericilik mesleğine, Zımmiyan ise mahalledeki gayrimüslim yerleşiklere atfen verilen isimlerdir. Zımmiyan Mahallesi'nin adı, 1860'lardan sonra Hıristiyan Mahallesi olarak değişikliğe uğramıştır.¹⁰⁹

¹⁰⁹ Muhammed Görül, "Salnamelere Göre Osmanlı Döneminde Tarsus", *Cumhuriyetimizin 75. Yılında Düünden Bugüne 1. Tarsus Sempozyumu Bildirileri*, Berdan Tarih ve Kültür Varlıklarını Koruma Vakfı Yayınları, 25-26 Aralık 1998, s. 29.

Tablo 2
Tarsus Sancağı'nın Merkezi Olan Tarsus Şehri Dâhilindeki Mahalleler

Sıra no	Nefs-i Tarsus Mahalleleri
1	Sofiler
2	Kızıl Murat
3	Zımmiyan
4	Debbağhane
5	Tekye
6	Şamilli
7	Küçük Minare
8	Ömer
9	Cami-i Cedid
10	Camiü'n-nur
11	Sakızlı
12	Çanaklı
13	Müftü
14	Cami-i Atik
15	Zorbaz Harkı
16	İnce Hark
17	Masla Zokağı

Kaynak: TŞS., no: 291, s. 327.

Kentin gelişimiyle bağlantılı olarak, yaklaşık yirmi yıl sonra mahalle sayısında bir artış olduğu görülmektedir. Bu artış iki şekilde gerçekleşmiştir. Bazı mahalleler yeni kurulurken bazıları ikiye ayrılarak mahalle sayısının artmasına sebep olmuştur. Bu gelişmeler, nüfus artışının bir belirtisi olabileceği gibi ekonomik anlamda bir büyümenin de göstergesi sayılabilmektedir. 1852 yılında, Ömerli Mahallesi olarak bilinen mahalle, 1860'ların sonunda Yeni ve Eski Ömerli olmak üzere ikiye ayrılmıştır. 1850 sonrası yeni kurulan mahalleler ise Yeni Mahalle, Çıplak, Musalla ve İskiliç adındaki mahallelerdir.¹¹⁰

¹¹⁰ Görül, a.g.m., s. 29.

I.2.3. Nüfus Yapısı

1831 nüfus sayımı, Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk nüfus sayımı olarak bilinse de aslında ilk nüfus sayımıyla ilgili teşebbüs, II. Mahmut döneminde Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra Rusya'ya karşı savaşa girildiği yıllarda (1826–1828) söz konusu olmuştu.¹¹¹ Ancak, bu sayım denemesinden savaş dolayısıyla bir sonuç alınamamıştı. Rusya ile yapılan savaşın sonucunda imzalanan antlaşmanın ardından 1831 sayımı yapılmıştır.

Bu sayıma göre, Tarsus Sancağı'nın nüfus dağılımı, tablo 3'te görülmektedir. Söz konusu sayımda din, temel kriterlerden biridir. Halk, Müslüman ve Reaya olarak iki gruba ayrılmıştır. Aşiret nüfusları ise ayrı olarak sayılmış ve İslam nüfusa dâhil edilmeden kaydedilmiştir. Hıristiyanlar ise reaya olarak tabir edilen grupta yer almıştır.¹¹² Ancak, bu nüfus sayımında, sadece yerleşik Müslüman ve Hıristiyan erkek nüfusu esas alındığından, rakamların İmparatorluk nüfusunun tamamını ifade ettiği söylenemez. 19. yüzyılda yapılan nüfus sayımlarının amaçları konusunda, değişik görüşler ileri sürülmüştür. Yaygın görüşe göre, 19. yüzyılda yapılan nüfus sayımlarının temel amacı, asker potansiyelini ve vergi mükelleflerini tespit etmektir. Ancak, bu sayımlarla aynı zamanda, Tanzimat düzenlemeleri için toplumsal potansiyel de tespit edilmek istenmiştir. Tanzimat'ın ilanından önce ve sonra yapılan idari, mali, askeri ve diğer düzenlemelerin bu sayım sonuçları doğrultusunda yapıldığı söylenmektedir.¹¹³

¹¹¹ Ahmet Lütfi Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, cilt I, Eski Yazıdan Aktaran: Ahmet Hezarfen, Tarih Vakfı-Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1999, ss. 100–104.

¹¹² Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü Yayınları, Ankara, ss. 17–22.

¹¹³ Nuri Adıyeke, *XIX. Yüzyılda Milas'ın Sosyal, Demografik, Ekonomik ve Kültürel Gelişimi*, Yeni Milas Matbaası, Milas, 1995, s. 115.

Tablo 3

1831 Sayımına Göre Tarsus Sancağı Yerleşim Birimlerinin Nüfus Dağılımı

Tarsus Sancağı Yerleşim Birimleri ve Cemaatler	Toplam Nüfus
Nefs-i Tarsus Şehri	3384
Nefs-i Tarsus şehrinde olan Ehl-i İslam	1816
Şehr-i mezkûrda olan Fellahan	1075
Millet-i Rum ve Ermeni	493
Kusun Kazası	2601
Kaza-i Kusun dahilinde olan Ehl-i İslam	1904
Kaza-i mezbur dâhilinde Yörükân taifesinden Kulak Cemaati	29
Yörükân taifesinden Hacıhamzalı Cemaati	99
Yörükân taifesinden Kuru Cemaati	19
Yörükân taifesinden Kılınçlı Cemaati	13
Yörükân taifesinden Çavuşlu Cemaati	28
Yörükân taifesinden Terekli Cemaati	379
Yörükân nev'inden Karakürek Cemaati	79
Yörükân taifesinden Cemaat-i Fazıl	38
Yörükân taifesinden Perçihan Cemaati	9
Karye-yi Bayramlı	4
Elvanlı Kazası	995¹¹⁴
Kaza-i elvanlı'da mevcut olan Ehl-i İslam	873
Yörükân taifesinden Cemaat-i Bahşiş	90
Arablar Taifesi	32
Ulaş Kazası	1140
Kaza-i Ulaş'ta mevcut Ehl-i İslam	886
Yörükân taifesinden Hacı Bozan Cemaati	52
Yörükân taifesinden Karaçalı Cemaati	103
Yörükân taifesinden Timuroğlu Cemaati	20
Yörükân taifesinden Belluçe Cemaati	31
Yörükân taifesinden Yüksekkinisa Cemaati	48
Kuştimur Kazası	1420
Kaza-i Kuştimur kuralarından olan ehl-i İslam	1307
Kusun ve Kuştimur kazalarında olan Ermeni ve Rum reayası	113
Namrun Bölgesi	2204¹¹⁵
Namrun Bölgesi dâhilinde olan Ehl-i İslam	1348
Taife-i Tahtacıyan	79
Taife-i Karadikili	335
Taife-i Torak	245
Ermeni reayası	197
Gökçeli Kazası	3966¹¹⁶
Kaza-i Gökçede olan Ehl-i İslam	1074

¹¹⁴ Aslı 990 ise de 995 olarak kaydedilmiştir.

¹¹⁵ Aslı 2194 ise de 2204 olarak kaydedilmiştir.

¹¹⁶ Aslı 4636 ise de 3966 olarak kaydedilmiştir.

Yörükân taifesinden Aşiret-i Kalklu	692
Yörükân taifesinden Cemaat-i Burhan	175
Yörükân taifesinden Cemaat-i Tekeli	105
Yörükân taifesinden Cemaat-i Cemelu	51
Taife-i Abdalan	15
Yörükân taifesinden Cemaat-i Munzur	45
Millet-i Ermeni ve Rum Reayası	99
Genel Toplam	15710¹¹⁷

Kaynak: Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Başvekâlet İstatistik Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1943, ss. 175-177.

Tablo 3’te de görüldüğü gibi, Tarsus Sancağı merkezinde nüfus, dinsel olarak Ehl-i İslam, Fellahân ve Millet-i Rum ve Ermeni olmak üzere üç kategoriye ayrılmıştır.¹¹⁸ Tarsus’un genelinde, Fellahların nüfus olarak yoğunlukta olmaları oldukça ilginçtir. İbrahim Paşa’nın Çukurova’yı işgal ettiği dönemde tarımsal alanda verimi arttırmak amacıyla getirttiği “fellah”ların yani Arap çiftçilerin nüfusun artışında rol oynadıkları anlaşılmaktadır. Henüz çok fazla nüfusa sahip olmayan gayrimüslim grupların sayısı 1830’ların sonlarına doğru ticari ilişkilerin gelişmesi çerçevesinde artacaktır. Ermeni ve Rumlar merkezde, Kuştimur’da, Namrun Bölgesi’nde ve Gökçeli’de bulunmaktaydılar. Namrun Bölgesi’nde yoğun bir Ermeni Nüfus göze çarpmaktadır. Burada, toplam 197 Ermeni sayılmıştır. Diğer yerlerde, Ermeniler ve Rumlar birlikte sayılmışlardır. Yine bu sayıma göre, en yoğun gayrimüslim nüfusu, toplam 493 olmak üzere, Tarsus merkezinde bulunmaktadır. Bu dönemde Tarsus’ta Yahudi nüfusa rastlanmamaktadır. Ayrıca, Arap ve Abdal adıyla anılan gruplar ise genel nüfusa oranla oldukça az bir sayıya sahiplerdi. Araplar Elvanlı’ da ve Abdallar da Gökçeli Kazası’nda yaşamaktaydılar.¹¹⁹

¹¹⁷ Aslı 15709 çıkması gerekirken kaydedilen rakam 15710’dur.

¹¹⁸ Bkz. Tablo 3, Karal, *a.g.e.*, 1943, ss. 175-177.

¹¹⁹ Bkz. Tablo 3, *a.g.e.*, 1943, ss. 175-177.

Tablo 4'te görüldüğü üzere, Tarsus Sancağı nüfusunun büyük çoğunluğunu, Müslümanlar oluşturmaktadır. Bununla birlikte, Müslüman nüfusa dâhil edilmemiş olan Türkmen yörüklerin yoğunluğu da dikkat çekmektedir. Yörük taifesi, Müslüman nüfustan ayrı bir kategoride tutularak sayılmıştır. Tarsus dâhilinde yer alan kazaların nüfus yapılarına bakıldığında, Yörük Taifesinde cemaatlerin yoğunlukta olduğu görülmektedir. Ayrıca, her bir cemaatin nüfusu ayrı sayılarak kaydedilmiştir. Kusun'da Kulak, Hacıhamzalı, Kuru, Kılınçlı, Çavuşlu, Terekli, Karakürek, Fazıl, Perçihan olmak üzere 9 tane cemaat mevcuttu. Elvanlı Kazası'nda ise Bahşiş ve Araplar cemaatleri; Ulaş'ta Hacı Bozan, Karaçalı, Timuroğlu, Belluçe ve Yüksekkinisa olmak üzere 5; Namrun Bölgesi'nde Tahtacıyan, Karadikili ve Torak olmak üzere 3; Gökçeli'de ise Kalklu, Burhan, Tekeli, Cemelu ve Munzur cemaatleri olmak üzere 5 Türkmen cemaati bulunmaktaydı.¹²⁰

Tablo 4

Tarsus Sancağı'nın Dinsel ve Etnik Yapıya Göre 1831 Yılı Nüfus Dağılımı

Dinsel ve Etnik Grup Adı	Toplam Nüfus
Ehl-i İslam	9208
Yörükân Taifesinden	4478
Fellahân	1075
Millet-i Ermeni ve Rum Reayası	902
Araplar	32
Abdalân	15
Toplam	15710

Kaynak: Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Başvekâlet İstatistik Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1943, ss. 175–177.

Tablo 4'te yer alan dinsel ve etnik gruplara göre nüfus dağılımlarına bakıldığında, Ehl-i İslam grubun toplam 9208, Yörükân Taifesi'nin 4478, Ermeni ve

¹²⁰ Karal, *a.g.e.*, 1943, s. 175-177.

Rum Milleti reayasının 902, Arapların 32 ve Abdalların da toplam 15 nüfusa sahip oldukları görülmektedir.¹²¹

I.2.4. 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Tarsus Sancağı'nın Genel Ekonomik Durumu

19. yüzyılın ilk yarısında gelir kalemleri, mukataalar şeklinde dağıtılarak, iltizam usulüne göre, mültezimler aracılığıyla toplanmaktaydı. Kaynaklar, Tarsus Sancağı'nda gelir kalemlerinin nelerden oluştuğunu ve elde edilen gelire ilişkin bilgilere ulaşılmasını sağlamaktadır. Buna göre, 1840'lı yıllarda Tarsus Sancağı'nın temel gelir kalemleri, vergiler açısından değerlendirildiğinde şu şekilde sıralanmaktadır:

1. Gümrük gelirleri,
2. Dellaliye ve bac-ı bazar,
3. Miri-i fellahan,
4. İспенç resmi¹²²,
5. İhtisab resmi,
6. Reayadan ve yörüklerden alınan kışlak bedelleri,
7. Mal-ı avarız,
8. Tımar gelirleri,
9. Dönüm-ü duhan denilen tütün ekiminden alınan vergi,
10. Aşar vergisi,
11. Enfiye, barut ve saçma mukataası
12. Poliçe mukataası başlıca gelir kalemlerini oluşturmaktaydı.¹²³

¹²¹ Karal, *a.g.e.*, 1943, s. 175-177.

¹²² Tanzimat Fermanı'nın getirdiği düzenlemelerin, Tarsus'ta uygulama bulması 1840-41'dir. buna paralel olarak, Tanzimat Dönemi vergi düzenlemeleri çerçevesinde hukuksal olarak kaldırılan ispenç vergisinin de Tarsus'ta 1840'lı yılların ortalarına kadar uygulamada kaldığı görülmektedir.

¹²³ BOA., MAD., 11808, s. 321-329; ML.VRD., no: 278, s. 2.

Ayrıca, sancağın toplam gelirinde gerçekleşen artışlar da izlenebilmektedir. 1840'ta Tarsus'un toplam geliri, 237.291,5 kuruş iken, 1841'de bu rakam 867.246 kuruşa ulaşarak % 365'lik oranda büyük bir artış kaydetmiştir.¹²⁴ Bu artışın, nedenleri üzerinde durmak gerekmektedir. Buna göre, söz konusu dönemde Tarsus'un en büyük gelir kaynağı gümrük vergileriydi. Özellikle, 1838 Serbest Ticaret Antlaşması sonrasında, Avrupa ülkeleri ile ticari ilişkilerin gelişmesi doğrultusunda ticaret hacminin büyümesi, gümrük gelirlerinin de artmasını sağlamıştı. 1838'i izleyen yıllarda, ekonomideki bu hızlı büyüme, serbest ticaret antlaşmalarının etkisiyle ticari faaliyetlerin pazara yönelik üretimin artmasının bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Konuyla ilgili belgelerden hareketle, 1840 ile 1850 yılları arasında Tarsus'un ekonomik durumunda gerçekleşen bazı değişiklikler de tespit edilebilmektedir. Bu konuda, Adana Valisi Ziya Paşa'nın ve Tarsus Kaymakamı Hüseyin Bey'in de katılımlarıyla, Meclis-i Kebir ve Tarsus Meclisi tarafından 1852 yılı Mart ayı başında düzenlenen Tarsus Sancağı'nın "vergi-yi mürettebe" kayıtları önemlidir. Çünkü bu belgede, toplam vergi miktarı olan meblağın dağılımı görülmektedir. Bu dağılımdan yola çıkarak, Tarsus'a bağlı yerleşim birimleri de tespit edilmiştir. Bu kayıtlarla, söz konusu yerleşim birimlerinin maddi durumları hakkında fikir edinilmekle birlikte, 1852'de Tarsus'un genel ekonomik durumuna ilişkin sayısal verilere de ulaşılmıştır.

Tarsus Sancağı ve sancağa bağlı bulunan yerleşim birimlerinin, bu yıl içinde vermesi gereken toplam vergi miktarı ise 992.351 kuruş iken toplanılan miktarın 999.351,5 kuruş olduğu tespit edilmiştir.¹²⁵ En fazla vergi veren yerleşim

¹²⁴ BOA., MAD., 11808, s. 321-329; ML.VRD., no: 278, s. 2.

¹²⁵ TŞS., no: 291, s. 327-328, Hicri 1268 (Miladi 1852).

biriminin, 146.484 kuruşla Gökçeli Kazası olduğu anlaşılmaktadır. Gökçeli'den sonra Karakayalı Kazası da 120.661 gibi bir rakamla ciddi oranda bir vergi ödemiştir. Bu iki kazanın vergi miktarlarına yakın diğer yerler; 102.724 kuruşla Namrun Nahiyesi, 99.696 ile Tarsus merkez mahalleleri, 87.846 ile Elvanlı Kazası, 87.770 ile Tekeli Nahiyesi, 79.792 ile Ulaş Nahiyesi, 72.213 ile Kargılı Nahiyesi ve 66.414 kuruşla Kuştimur Nahiyesi'dir. Gülek, Kusun, Tarsus merkez köyleri ve Birhan Cemaati ortalamanın altında vergi ödemişlerdir. En az vergi veren birim ise Birhan Cemaati olarak karşımıza çıkmaktadır.¹²⁶ Ödenilen vergi miktarları, bu yerleşim birimlerinin aynı zamanda refah seviyelerinin de bir ölçütüdür. 1841'de sancağın toplam geliri, 867.246 kuruş iken 1852'de ödediği toplam vergi miktarı, 999.351,5 kuruştur. Bu açıdan, yaklaşık 10 yıllık bir süreçte, Tarsus'un gelir düzeyinde ciddi bir artış olduğu göze çarpmaktadır. Vergiye tabi olan bu yerler, Tarsus Sancağı'nın idari anlamda sınırlarını da göstermesi açısından ayrı bir önem taşımaktadır.

Tablo 5

1852 Yılı Tarsus Sancağı Yerleşim Merkezlerinden Alınan Vergi Miktarları

Tarsus Sancağı Yerleşim Merkezleri	Toplam Vergi Miktarları (kuruş)
Gökçeli Kazası	146.784
Elvanlı Kazası	87.846
Karakayalı Kazası	120.661
Kargılı Nahiyesi	72.213
Ulaş Nahiyesi	79.792
Namrun Nahiyesi	102.724
Tekeli Nahiyesi	87.770
Gülek Nahiyesi	29.671
Kusun Nahiyesi	43.295
Kuştimur Nahiyesi	66.414
Birhan Cemaati	19.026
Canib-i Şehir Nahiyesi Köyleri	38.265
Nefs-i Tarsus Mahalleleri	99.696
TOPLAM	999.351,5

Kaynak: TŞS., no: 291, ss. 327-328.

¹²⁶ TŞS., no: 291, s. 327, Hicri 1268 (Miladi 1852).

II. BÖLÜM: TARIM

II.1. Tarımsal Yapı

II.1.1. 19. Yüzyılın İlk Yarısında Tarım Alanındaki Gelişmeler

Osmanlı Devleti, bir tarım ülkesiydi. Geçiminin büyük bir kısmını tarım sektöründen sağlayan Osmanlı, bu alanda dünyanın önde gelen ülkeleri arasında yer almaktaydı. Osmanlı ekonomisinin tarım sektöründe yoğunlaşmış olmasının temel nedeni, Osmanlı Devleti'nin verimli büyük topraklara sahip olmasıydı. Ancak, toprağın nispi yoğunluğuna karşı, işgücü azlığı verimi düşüren önemli bir etkendi. Örneğin, Anadolu'nun kırsal alanlarındaki bu iş gücü azlığı nedeniyle 19. yüzyıl boyunca tarım, büyük ölçüde küçük üreticilerin faaliyet alanı olarak kalmıştır.¹²⁷

Batıda Sanayi Devrimi ve kapitalizmin gelişmesine paralel olarak tarımsal kapitalizm de gelişmiş ve 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nu etkilemeye başlamıştır. Bu nedenle, Tanzimat döneminde, zirai ürünlere olan dış talebin artması, zirai yapıda birtakım değişmelerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.¹²⁸ 19. yüzyılda iç ve dış pazarlar büyüyüp genişlemiş; devletin zirai faaliyetleri de dış pazarlardaki bu gelişmeye paralel yön değiştirmişti.¹²⁹ Bu bağlamda, Osmanlı tarımında görülen en önemli değişiklik, pazar için üretimin yaygınlaşması, tarım üreticilerinin önceki dönemlerden çok daha güçlü bir şekilde pazar ilişkilerinin içine çekilmeleriydi.¹³⁰ Ancak, bu dönemde de tarımsal yapıların temelinde küçük üreticilik yer almaya devam etmiştir.

¹²⁷ Pamuk, *a.g.e.*, 2005, s. 215.

¹²⁸ Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, Dergâh Yayınları, II. baskı, İstanbul, 1997, s. 213.

¹²⁹ Quataert, *a.g.m.*, 2004, s. 962.

¹³⁰ Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme, 1820–1913*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2. baskı, İstanbul, 1994, s. 93.

Tanzimat Dönemi ile başlayan ıslahat çalışmaları, tarım alanında da büyük gelişmelerin ortaya çıkmasını sağlamıştı. Tanzimat yönetimi, öncelikle zirai gelişme programını yürütecek kadroları oluşturarak işe başlamıştı. Bu alandaki ilk gelişme, Mustafa Reşit Paşa'nın 1838'de Hariciye Nazırı olduğu dönemde, Hariciye Nezareti'ne bağlı olarak bir "Ziraat ve Sanayi Meclisi"nin kurulmasıdır.¹³¹ Ülkede ticaret, sanayi ve ziraatın geliştirilmesi ve yaygınlaştırılması için gerekli çalışmaların tek elden yürütülmesi amacıyla 24 Mayıs 1839 tarihinde Ticaret Nezareti ve hemen ertesi yıl ise Ticaret Meclisi kurulmuştur.¹³² Bu gelişmelere paralel olarak Tanzimat'ın ziraatı geliştirme programı çerçevesinde, taşrada Ziraat Meclisleri açılmış ve bu meclislerin gösterdiği gerekçelerle birlikte her eyalet, sancak ve kaymakamlığa birer ziraat müdürü; kaza ve nahiyeler ile büyük köylere de birer ziraat müdür vekili tayin edilmiştir. Ziraat müdürleri için Ziraat Meclisi'nce bir talimatname hazırlanmıştı. Söz konusu talimatname, Meclis-i Vâlâ ve Meclis-i Ali Umumi'de uygun görüldükten sonra kabul edilmişti.¹³³ Bu talimatnamenin örnekleri tüm taşra merkezlerine yollanmıştı. Bunlardan Tarsus'a gönderilen talimatname Kadı tarafından sicillere kaydedilmiştir. Bu talimatname incelendiğinde, tarımsal üretim alanlarında başlatılan ıslahat çalışmalarının bir ürünü olan söz konusu ziraat talimatnamelerinin oldukça önemli bilgiler içerdiği görülmektedir.¹³⁴

Tarım, sanayi ve ticaretin geliştirilmesi görevini üstlenen "Ziraat ve Sanayi Meclisi"nin adı daha sonra "Meclis-i Umur-u Nafia" olarak değiştirilmiş ve 1839'da tarım, sanayi ve ticaretin geliştirilmesiyle ilgili çalışmalar yapmak için bağımsız bir Ticaret Nezareti'nin kurulması üzerine meclis bu nezarete

¹³¹ Tevfik Güran, "Zirai Politika ve Ziraatta Gelişmeler, 1839-1876", *150. Yılında Tanzimat*, (Yayına hazırlayan: Hakkı Dursun Yıldız), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1992, s. 219.

¹³² Akyıldız, *a.g.e.*, ss. 128-130.

¹³³ *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*, Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi Yayını, ss. 83-84.

¹³⁴ TŞS., no: 293, ss. 76-79.

bağlanmıştı.¹³⁵ Tımar sisteminin kaldırılmış olması, tarım hukukunun da yenilenmesi gerektiğini ve bunun aciliyetini gündeme getirmişti. Bunun sonucu olarak, 1845 tarihli bir ferman ile 1840'lı ve 1850'li yıllarda üst üste işletilmeyen miri toprağın başka bir çiftçiye işletilmek üzere verilmesi gerekliliği kesin bir dille belirtilmiştir.¹³⁶ Bu duruma uygun olarak, toprağın boş bırakılmamasına dair Tarsus Şer'iyeye Sicillerinde bol miktarda emirnameye rastlanmaktadır. Örneğin, Hicri 4 Zilkade 1267 (Miladi 31 Ağustos 1851) tarihli bir belgede, Tarsus'un Kusun Nahiyesine bağlı Yenice köyünde yüklü miktarda hâsılat ve öşür geliri sağlayan bir toprağı tasarruf etmekte olan bir kişinin askere gitmesi nedeniyle söz konusu toprağın boş kalmasına izin verilmediği belirtilmiştir.¹³⁷ Benzer bir başka örneğe, 1833 tarihinde Tarsus'a bağlı Ulaş Nahiyesi'nde rastlanmaktadır. "21.435 akçelik zeamet" ve "750 kuruş verimli" bir toprağa yarıya mutasarrıf Ali'nin ölümü üzerine tımarı sahipten kalmıştır. Bunun üzerine toprak, Hüseyin oğlu Mehmet'in tasarrufuna verilmişti. Bu kişiye Asâkir-i Mansûre Seraskeri olarak, 1. alay, 6. bölük, 4. onbaşı, 14. nefer olmak üzere söz konusu tımar verilmiştir. Buna göre, usulüne uygun olarak Hicri 14 Rebiü'l-evvel 1249 (Miladi 1 Ağustos 1833) tarihli fermanla adı geçen kişi 10.717 akçelik tımara mutasarrıf kılınmıştı.¹³⁸

Yukarıdaki örnek, Osmanlı ekonomik sistemi ve sistemin taşradaki boyutu hakkında bilgi edinme konusunda oldukça önemlidir; çünkü tımar sisteminin, Tanzimat'tan sonra kaldırılmasına rağmen, Tarsus'ta hâlâ bu sistemin uygulanmaya devam ettiği görülmektedir. 1840'larda tımarlardan alınan gelir kalemlerine hâlâ

¹³⁵ Güran, a.g.m., s. 219.

¹³⁶ Piatr P. Moiseyev, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat Döneminde Tarımın ve Köylülüğün Durumu", *IX. Türk Tarih Kongresi*, 5-9 Eylül 1990, cilt IV, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994, s. 1637.

¹³⁷ TŞS., no: 291, s. 322, Hicri 4 Zilka'de 1267 (Miladi 31 Ağustos 1851).

¹³⁸ TŞS., no: 289, s. 78, b. 290, Hicri 14 Rebiü'l-evvel 1249 (Miladi 1 Ağustos 1833).

rastlanılmakla birlikte, 1850'lerde uygulamalardaki aksaklıkların giderilmesine dair taşraya birçok emirnamenin gönderildiği görülmektedir. Örneğin, 1 Nisan 1852 tarihli bir emirnamede, tımar sahiplerinin hilelerinin engellenmesi hakkında bir nizamnamenin Tarsus'a gönderildiği belirtilmektedir. Emirnameye göre, bazı tımar mutasarrıflarının beratlarının genellikle babalarının isimlerine kayıtlı olmasından dolayı birtakım hilelerin ortaya çıktığı ve bunun da aksaklıklara sebebiyet verdiği belirtilmektedir. Bu tımar sahiplerinin beratları, babalarının isimleri ile kaydedilmiş olduğundan, bu isimle bir tımara mutasarrıf olmak yanında, kendi adları ile de boşta kalan tımarları üzerlerine almaktaydılar. Dolayısıyla, bu kişiler üzerinde birden fazla tımar toplanmış olmaktadır. Bu durum buldukları mahalle meclisleri tarafından onaylanarak, bazı tımar toprakları üzerinde tekel oluşturulmasına sebebiyet veriyordu. Bunun üzerine, Meclis-i Vâlâ ve Meclis-i Muhasebe, bu gibi hile ve ziyanların önünün kesilmesi amacıyla, taşra idarelerine birtakım uyarılar göndermiştir. Bu uyarılarla, tımar beratları verilirken, mutasarrıfın ismiyle berat sahibinin aynı kişi olup olmadığına dikkat edilmesi ve hazineye ait tımar hâsılatlarının bir kişinin eline geçmesine engel olunması sağlanmak istenmiştir.¹³⁹

Çukurova Bölgesi, özellikle 19. yüzyılın ilk yarısında yapılan ıslah ve yatırım çalışmalarıyla, Osmanlı Devleti'nin en verimli tarım alanlarından biri olma niteliğini taşımaktaydı.¹⁴⁰ Her türlü ürünün yetişmesine olanak sağlayan iklimin de etkisiyle zirai potansiyeli oldukça yüksek bir bölgeydi. Tarsus Bölgesi de Çukurova'nın en verimli sahalarından biriydi ve bu verimli topraklar sayesinde tarım sektöründe büyük gelişmeler kaydetmişti. Böylece, ticaret de büyük ölçüde tarımsal ürünlere dayalı olarak gelişmekteydi.

¹³⁹ TŞS., no: 291, s. 136, b. 187, Hicri 4 Rebiü'l-evvel 1268 (Miladi 28 Aralık 1851).

¹⁴⁰ Çukurova, Seyhan, Ceyhan ve Tarsus Irmakları'nın getirmiş olduğu alüvyonların biriktirmesiyle oluşmuş verimli bir ovardır. Bkz. Bilgili, *a.g.e.*, s. 411.

Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın, oğlu İbrahim Paşa aracılığıyla Çukurova'yı işgali sırasında, tarımı geliştirme ve verimi arttırma amaçlı çalışmalarda bulunduğu bilinmektedir. İlk olarak, Suriye ve Mısır'dan tarımdan anlayan işçiler (fellahlar) getirterek bölgeye yerleştirmiştir. Pamuk ve şeker kamışı ekimi ağırlıkta olmak üzere yörede daha önce yetiştirilen “kalın arpa” yerine Mısır'dan getirttiği “Duvrak” adıyla bilinen arpanın ekimini başlatmıştır. İbrahim Paşa'nın bölgede tarıma yönelik politikasının asıl hedefi, pamuk üretimini geliştirmektir. Bir yandan tohum ıslahına ağırlık verilirken, diğer yandan su kanallarının inşasına başlanılmıştır. Su kanalları, tarımsal verimi arttırmanın yanı sıra Çukurova için büyük tehdit oluşturan sellerin önlenmesi açısından da en önemli gelişmelerden biriydi.¹⁴¹ Pamuk ve arpanın yanı sıra pirinç üretimini geliştirmek ve verimi arttırmak için girişimlerde bulunmuştur. Örneğin, 1833'te Tarsus nehir mecrasına çeltiklik yapılmasını emretmiştir.¹⁴² İbrahim Paşa'nın Çukurova'da tarımsal gelişmeyi hedefleyen çalışmaları, öncelikle üretimde kalite ve verimliliği arttıracak alt yapı yatırımlarına yönelik olmuştur. Buna göre, gerekli alt yapı kurulunca verim de hızlı bir şekilde artacaktı.

Bu döneme kadar, Tarsus bünyesinde tarım, ancak ihtiyaçları karşılamaya yönelik yani geçimlik olarak yapılıyordu. Bölge kaynakları, insan emeği de dâhil olmak üzere ihtiyacın ötesinde kullanılmıyordu. Bölge nüfusunun büyük çoğunluğunun Yörüklerden oluşması, yerleşik düzene bağlı bir yaşam kurulmasını güçleştirmiş ve buna paralel olarak tarımın gelişmesi de bir hayli zor olmuştur. Bu nedenle, 1830'larda İbrahim Paşa'nın Tarsus'ta tarımsal alana yönelik çalışmaları üretimde verimi arttırırken, 1838 Serbest Ticaret Antlaşması'nın etkileri ise ihtiyaca

¹⁴¹ *Tarihten Güncele Mersin*, Mersin Belediyesi, Hazırlayan: ODAK (Ortadoğu Toplumsal Araştırmaları Ltd.), 1992, s. 3.

¹⁴² BOA., HH., 362/20107, Hicri 13 Recep 1249 (Miladi 26 Kasım 1833).

yönelik üretimden pazara yönelik üretime geçilme sürecini başlatmıştır. Böylece, özellikle tarımsal hammadde üretiminde önemli ölçüde artış yaşanmıştır. Ancak, bu her yerde aynı şekilde gerçekleşmemiştir; çünkü Türkiye’de tarım sektörünün zayıfladığına ilişkin görüşler de vardır.

Ubucini, 1850 Türkiye’sine ilişkin gözlemlerinde, Osmanlı Devleti’nin ziraatının zayıflamasına sebep olan başlıca etkenlerin; başta çiftçilerin bilgi eksikliği olmak üzere, iş gücü, sermaye ve ulaşım yollarının yokluğu olduğunu belirtmektedir. Tarım alanında çiftçileri bilgilendirebilecek uzmanların yokluğu, çiftçilerin bilgi eksikliğine ve tarımın gerilemesine sebep oluyordu. Tanzimat sonrasında vilayetlerin yönetimlerinde görevli bulunan ziraat müdürleri ise bu amaca yönelik olarak görevlendirilmişler; ancak bu kişiler, bölgede yaşayanlar arasından atandıkları için yönettikleri kimseler gibi kendileri de yeteri kadar bilgili değillerdi ve Tanzimat’ın yeni düzenlemelerine de karşı bir tavır içindeydiler.¹⁴³

İbrahim Paşa da tarımsal üretimin artmasına bir engel olarak gördüğü sermaye eksikliğinin giderilmesine yönelik, Adana ve Tarsus ahalisine “*sermaye akçesi*” adıyla toplam 1.375.683,5 kuruş dağıtmıştır.¹⁴⁴ Böylece, Çukurova ahalisi, tarımsal üretime teşvik edilmişti. Ancak, ahaliden bazıları bu sermaye akçesini ziraat için kullanırken, bu parayı ticari uğraş alanlarında telef eden ya da diğer kâr getiren işler için harcayanlar da olmuştur.¹⁴⁵ Çukurova, İbrahim Paşa’nın egemenliği altında iken, Tarsus Bölgesi gelirlerinin bir kısmı Mısır Hazinesine gönderiliyordu. 1840’lara kadar mukataa gelirlerinin bir kısmınının Mısırlı hazinesine gönderilmekte olduğunu gösteren kayıtlar mevcuttur. Örneğin, 1840 yılı Tarsus köylerinden ve yörüklerden alınan 10.500 kuruşluk kışlak bedelinin tamamı, Mısırlı hazinesine

¹⁴³ M.A. Ubucini, *Türkiye 1850*, cilt 2, Çeviren: Cemal Karaağaçlı, Tercüman Yayınları, 1977, s. 340.

¹⁴⁴ BOA., İrade-i Meclis-i Vâlâ (İ.MVL), 931, Hicri 25 Safer 1259 (Miladi 27 Mart 1843).

¹⁴⁵ BOA., İ.MVL, 931.

gönderilmiştir. Diğer bir örnekte de aynı yıl, 42.000 kuruş değerindeki Kusun, Kuştimur, mâl-ı avârız ve Gökçeli mukataasından Mısırlılara gönderilen bedel ise 41.955 kuruştur.¹⁴⁶

Çukurova’da, Mısır işgalinin ardından, tarım alanındaki gelişmelerin durduğu anlaşılmaktadır. Birtakım hastalıklar ve konar-göçer Türkmen aşiretlerinin yarattığı asayişsizlik, tarımsal üretimi çıkmaza sokan olumsuz etkenlerdendi. Bu gelişmeler üzerine Osmanlı Devleti, valiler aracılığıyla ziraatın gelişmesini teşvik etme yoluna gitmişti. Örneğin Adana Valisi, Tarsus Sancağı’na giderek halkı ziraat ve çiftçilikle uğraşmaya teşvik edici nitelikte tebliğler sunmuş ve kaymakam ve diğer idari görevlileri de bu yönde örgütlemişti.¹⁴⁷

19. yüzyılda, Osmanlı tarımının en önemli sorunu, emek kıtlığıdır. Bu nedenle, 19. yüzyılda özellikle tarıma yeni açılan bölgelerde ücretli emek kullanan çiftlikler daha yaygındı. 1850’lerden sonra tarımda gelişme gösteren Adana Bölgesi, ücretli işçi çalıştırılan yerler arasında, Mısır’dan sonra ikinci sırayı almıştır.¹⁴⁸ Bu önemli bir gelişmedir. Bölgede yapılan ziraat konusunda, 1852–1853 yılları arasında Çukurova’da incelemeler yapan Langlois, Adana’da hasat mevsiminde dışardan çok fazla amele geldiğini ve bunlara yemekle beraber sekiz kuruş gibi o zamanın rayicine göre oldukça yüksek bir ücret verildiğini yazmaktadır.¹⁴⁹

Bölgede büyük çiftlikler kurulmasında, kapitalist tarım işletmeciliğinin gelişmesinin yanında coğrafi özelliklerin de etkisi büyüktür. Bölge coğrafi olarak çok geniş bir düzlükten oluşan verimli bir ova niteliğindedir. Ayrıca, ucuz ve kolay

¹⁴⁶ BOA., Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.), no: 11808, s. 321-329.

¹⁴⁷ BOA., Sadaret Amedi Kalemi (A.AMD.), 36/31, Hicri 9 Cemaziye’l-evvel 1268 (Miladi 1 Mart 1852).

¹⁴⁸ Donald Quataert, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Tarımsal Gelişme”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, cilt VI, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 1560.

¹⁴⁹ Langlois, *a.g.e.*, s. 7; Ener, *a.g.e.*, s. 208.

ulaşım sağlayan deniz olanaklarına da sahipti.¹⁵⁰ Bölgedeki tarım alanlarının çoğunun yeni açılmış olması nedeniyle bir çiftçi sınıfının da henüz oluşmadığı görölmektedir. Anadolu’da Adana ve Tarsus Bölgesinin özellikle pamuk toplama zamanında ortaya çıkan işgücü açığı, Diyarbakır, Harput ve diğer Doğu Anadolu Vilayetlerinden karşılanıyordu.¹⁵¹ Ayrıca devlet, Tarsus Sancağı’nda bulunan boş miri arazilerin imarı için zeytin ağacı yetiştirmek üzere Ayvalık’tan bu işte yetişmiş işçiler de getirtmişti.¹⁵² Böylece, zeytin üretimi için uygun bir iklime ve coğrafyaya sahip olan kentte zeytin yetiştiriciliğine de önem verildiği anlaşılmaktadır.

Tarsus’ta ziraat, genellikle ortakçılık ile yapılırdı, çünkü sermaye kıttı. Ayrıca, güvenlik ve yolsuzluk çiftlik sahipleri için iş başında bulunmayı güçleştiriyordu. İşletmelerde muntazam evler yoktu. Çiftçibaşılar yani kâhyalar ahır sekisi denilen yerde yüksekçe bir yerde hayvanların yanında yatarlardı.¹⁵³

Söz konusu dönemde, Ziraat müdürleri ve vekillerinin, mahalli meclis ve ahali tarafından, maaşa ihtiyacı olmayan yerli halk arasından seçilmesi kararlaştırılmıştı.¹⁵⁴ Ayrıca daha önce sözü edilmiş olan talimatnameye göre, yardıma ihtiyacı olanlara tarım, sanayi ve ticaretin geliştirilmesine yönelik ödünç para verilecekti.¹⁵⁵ Mültezimler aracılığıyla verilen bu meblağın içinde, fidan ekim bedelleri de bulunmaktaydı. Ziraat müdürlerinin başlıca görevi, ziraat ve buna bağlı sanayiin teşvik etmek ve gelişime mani olabilecek her türlü olumsuz durumu engellemeye çalışmaktı. Talimnameye göre, ziraatı teşvik etmenin, yalnız buğday ve

¹⁵⁰ Quataert, a.g.m., 1985, s. 1560.

¹⁵¹ Tevfik Güran, *19. Yüzyılda Osmanlı Tarımı*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1988, s. 68.

¹⁵² TŞS., no: 291, s. 169, b. 211, Hicri 20 Zilhicce 1268 (Miladi 5 Ekim 1852).

¹⁵³ Ener, *a.g.e.*, s. 219.

¹⁵⁴ TŞS., no: 293, s. 79, b. 55, Hicri 13 Recep 1260 (Miladi 29 Temmuz 1844).

¹⁵⁵ Benzer bir para yardımı “*sermaye akçesi*” adıyla İbrahim Paşa’nın Çukurova’yı işgali döneminde ziraatın geliştirilmesi amacıyla yapılmıştır. Buna göre, İbrahim Paşa Çukurovalı çiftçilere geri ödemeli olmak üzere 1.375.683,5 kuruş para yardımında bulunmuştur. İ.MVL., 931, Hicri 25 Safer 1259 (Miladi 27 Mart 1843).

arpa ekiminin çoğaltılması demek olmadığı, bunların yanı sıra gereğine göre çeşitli hububat, pirinç (erz), pamuk, ipek (harir), kök boya gibi ürünlerin de yetiştirilmesi gerektiği belirtilmişti.¹⁵⁶ Hangi tarım ürününün kazancı çok ve hangisi daha fazla yarar sağlayacak ise o ürünün yetiştirilmesinin teşvik edilmesi gerektiği, belirtilen diğer konular arasındaydı. Ayrıca, Ziraat taifesi ve rençperlik işiyle uğraşanların çift, orak ve harman mevsimlerinde vergi ve saire tahsil etmek amacıyla görevli memurlar tarafından işinden alıkonulmaması gerektiği emredilmişti. Borç ve saire ödemek amacıyla çiftçilerin evlerini, öküzlerini ve çift aletlerini; sanayi sahiplerinin ise tezgâhlarını ve diğer malzemelerini satmalarının yasaklanması da bu konuya verilen önemin diğer bir göstergesidir. Toplanan gelirlerin kimsenin hesabına aktarılmaması ve ziraat müdür ve vekillerinin, kendi tarla ve ekinlerinde çiftçiyi ücretsiz çalıştırmaması konuları da kesin talimatlar arasındaydı.¹⁵⁷ Ziraat müdür ve vekillerinin sorumlu tutulduğu bu konuda temel amaç, devletin miri hâsılatına sekte vurabilecek her türlü etkenin önüne geçilmek istenmesidir.

Ziraat Müdürleri talimnamelerinin arkasından, 1845'te, hayvanların otlatılması, bağ ve bahçelerin korunması hakkında da nizamnameler hazırlanmıştır. Bu nizamnamelerin Tarsus'a gönderilen bir örneğinde, ekili zirai ürünlere zarar verebilecek başıboş hayvanların çobansız bırakılmamasına ilişkin emirler yer almaktadır. Korucular her yerde eski usul üzere gezerek, tarla içinde başıboş hayvan cinsi bulunup bulunmadığını kontrol edecek, eğer varsa her beş ağnamdan 25 para ve diğerlerinden 60 para gelir alarak sahiplerine teslim edeceklerdi. Ayrıca, hayvanlardan bazılarının aç ve susuz bırakılmamasına dikkat edilmesi gerektiği; dikkat etmeyenlerin cezalandırılacağı konusunda da kesin kurallar konularak uyarılar

¹⁵⁶ TŞS., no: 293, s. 78, Hicri 13 Recep 1260 (Miladi 29 Temmuz 1844).

¹⁵⁷ TŞS., no: 293, s. 78.

yapılmıştı. Kurallara uymayan ve hayvanlarına dikkat etmeyenlerin cezalandırılmasından da ziraat müdürü sorumlu tutulacaktı.¹⁵⁸

Tarım alanındaki gelişmeleri olumsuz etkileyecek faktörler için önlemlerin geliştirilmesi, Tanzimat'ın tipik yansımalarından biriydi. Örneğin, bağ ve bahçe yetiştirip dutluk oluşturulmasına engel olan ve benzeri alanlara zarar veren hayvanlardan, sahipleri sorumlu tutulacaktı. Hayvanların, ancak gübre sağlamak amacıyla, belli dönemlerde tarım alanlarına çobanları gözcülüğünde girmelerinin sağlanması gerekmekteydi.¹⁵⁹ Hayvanlar, yaz ve kış mevsimlerinde çobanları olmadan boş bırakılmayacak ve bir yerde ne kadar hayvan varsa o kadar çoban ve sığırtmaç bulundurulacaktı. Kimse çobanları kendi başına tarlasına sokamazdı. Çobanların gözcülüğünde olan hayvanların verdiği zararları da çobanlar ödemek zorundaydı. Eğer kasıtlı verilmiş bir zarar var ise 24 saatten 7 güne kadar hapis cezası verilmesi kararının alındığı görülmektedir.¹⁶⁰

II.1.2. 19. Yüzyılın İlk Yarısında Tarsus'ta Tarım Alanları

19. yüzyılın ilk yarısında, bölgedeki tarım alanları, önemli ölçüde saptanabilmektedir. 1850 tarihli bir kayda göre, Tarsus'un belli başlı tarım alanlarının bulunduğu yerleşim birimleri şunlardır; Elvanlı mezraları, Tekeli Viranı ve çevresi (Kebiz Höyüğü ve Hamam-ı harab Mezrası), Baltalı, Yenice, Azaklı mezraları, Hacı Bozan Mezraları, Mahmut Ağa mezraları (Nimet oğlu Helke Karyesi), Ali Faki mezraları (Ballica karyesi), Kargılı, Çıldırım, Yalnız Dam mezraları, Kocaköy, Yüksek mezraları, Karsavuran, Batras mezraları, Büyük ve Küçük Kara Hacılı ve Semt-i Hacılı mezraları, Sarı İbrahimli, Kalburcu, Köle

¹⁵⁸ TŞS., no: 293, s. 76, b. 1, Hicri 13 Recep 1260 (Miladi 29 Temmuz 1844).

¹⁵⁹ TŞS., no: 293, s. 77, b. 1.

¹⁶⁰ TŞS., no: 293, s. 77, b. 1.

Musalı, Çıngan ve Uç mezzraları, Mahraş, Yaramış ve Frengülüs mezzraları idi.¹⁶¹ Tarımsal açıdan önemli aşar geliri sağlayan diğer yerleşim birimleri ise Gökçeli Kazası Mezzrası, Gökçeli Kazasında Bekirde Mukataası, Namrun bölgesi ve Namrun Kalesi, Ulaş Kazası Mezzraları, Tekeli Kazası Mezzraları, Külek Kalesi Mezza'ı, Kusun Kazası Mezzraları, Zebil (Zibil) Karyesi, Kuşkabaz ve Davarcı ve Denk ve Hüseyin Beğli Mezzraları, Dervişler ve Süleyman Beğli ve Mürsel oğlu Kulak Zeamet-i Akça Koyunlu, Ali Efendi oğlu Karyesi, Kara Faki Karyesi ve Halid Ağa Mezza'ı, Deli Minnet ve Çatalgil Mezzrası, Kızıl Yaka Karyesi, Köprübaşı ve Bevani Mezzrası, Zebir ve Kel Ahmet Karyesi, Kürt Musa ve Delikli Yüş oğlu İskiliç Abdülhadi, Tekfur ve Mülki ve Hacı Bozan Karyesi, Arablar denilen Hasan Ağa ve Abdal Kuyusu, Çayandere Karyesi'dir.

Aşar geliri, tarımın genel durumu konusunda fikir vermektedir. Ancak, zaman zaman yaşanan doğal afetler tarımı ve dolayısıyla vergi gelirlerini etkilemekteydi. Örneğin, 1850 yılı aşar geliri kayıtlarına göre, Tarsus'un aşar geliri 113.800 kuruş iken, 1851 yılı aşar geliri 25.410,5 kuruşa düşmüştü.¹⁶² Bir yılda aşar gelirlerinde ortaya çıkan bu düşüşün nedeni, bölgede 1851 yılında yaşanan büyük bir afetti.¹⁶³ Afetin ne olduğu konusunda bir bilgi verilmemektedir. Ancak, kuraklık, sel, don ya da çekirge istilası gibi bir doğal afet yaşandığı düşünülebilir. Söz konusu afetten, 1851 yılı tarım ürünleri etkilenmiş olduğundan, öşür gelirlerine kimse talip olmamıştı. Bu yüzden, on iki parça aşar geliri emanet usulü ile tayin olunan memurlar tarafından tahsil edilmişti.

¹⁶¹ TŞS., no: 291, s. 189, 251, 252.

¹⁶² TŞS., no: 291, s. 189, 251-252.

¹⁶³ TŞS., no: 291, s. 285, Hicri 3 Rebiü'l-evvel 1269 (Miladi 15 Aralık 1852).

“Adana Eyaleti dâhilinde kâin Tarsus Sancağı’nda ikiyüz altmış yedi senesi mahsulâtının derkâr olan afetzedelikden dolayı varidat-ı öşriyesinden talibi zuhûr itmediğinden emaneten kalmış olan balada muharrer’ül-esami on iki parca varidat ta’yin olunan memurat ma’rifetiyle bi’l-irade hâsılatı cem’an on yedibin yediyüz yetmiş altı kuruş on iki pareye balığ olmuş olduğu beyanıyla...”¹⁶⁴

Ancak, 1850’de Elvanlı mezraları, Sarı İbrahimli, Kalburcu, Köle Musalı, Çingan, Uç mezraları, Mahraş, Yaramış ve Frengülüs mezralarının aşar gelirine dair bir kayıt bulunmadığından, bu yerlerin 1851 yılı aşar geliri toplamdan çıkarılarak bir karşılaştırma yapılmıştır. Dolayısıyla, 1851 yılının toplam aşar geliri, bu yerlerin çıkarılınca 6163 kuruş 24 para kalmaktadır. Bu durumda, iki yılın aşar gelirleri arasındaki fark artmaktadır ve söz konusu afetin hâsılat üzerindeki yıkıcı etkisi daha açık biçimde görülmektedir.

Tablo 6’da da görüldüğü gibi, 1850 yılı toplam aşar geliri 113.800 kuruş, 1851 yılı toplam 25.410 kuruş 50 para ve 1853 yılı toplam aşar geliri ise 318.350 kuruş olarak tespit edilmiştir. 1851 yılında yaşanan afetın aşar gelirlerinde yarattığı olumsuz etkiden yukarıda bahsedilmiştir. 1852 yılına ait aşar kaydına rastlanmamıştır. Bu durumun nedeni büyük ihtimalle, o yıl ekim yapılmamasıdır. 1851 yılı aşar gelirlerine bakıldığında sınırlı yerlerde ekim yapıldığı göze çarpmaktadır. En fazla aşar vergisi veren yerleşim birimi, 20.000 kuruş ile Tekeli Viranı ve çevresindeki Kebiz Höyüğü ve Hamam-ı Harab mezralarıdır. Hemen arkasında 17.200 kuruşla Baltalı, Yenice ve Azaklı mezraları yer almaktadır. Buna göre, en az aşar veren yerleşim birimleri ise 4100 kuruş ile Kargılı, Çıldırım ve Yalnız Dam mezralarıdır.

1851’de 1850’ye oranla tarım alanları artış göstermiştir. 1851 yılında en fazla aşar toplanan mezralar 7634 kuruş 38 para ile Sarı İbrahimli, Kalburcu, Köle Musalı, Çingan, Uç mezralarıdır. En az aşar toplanan yerler ise 57 kuruş ile Büyük

¹⁶⁴ TŞS., no: 291, s. 285, Hicri 3 Rebiü’l-evvel 1269 (Miladi 15 Aralık 1853).

ve Küçük Kara Hacılı ve Semt-i Hacılı mezralarıdır. Bu yerlerin afetten en yoğun etkilenen yerler arasında olma ihtimali yüksektir. 1853 yılında hem tarım alanlarında hem de aşar gelirlerinde bir artış dikkati çekmektedir. Hemen hemen tüm yerleşim birimlerinde tarım yapıldığı görülmektedir. Buna göre ilk sıradaki yerleşim birimleri toplam 27.000 kuruşluk aşar geliri ile Namrun Bölgesi ve Namrun Kalesi'dir. Buna karşın, en az aşar geliri sağlayan birim ise 3000 kuruş ile Çayandere Köyü'dür. 1853'de ekim yapılmayan Mahraş, Yaramış, Frengülüs, Büyük ve Küçük Kara Hacılı, Semt-i Hacılı, Karsavuran, Batras,, Kocaköy, Yüksek, Kargılı, Çıldırım, Yalnız Dam, Ali Faki ve Hacı Bozan mezralarında 1850 ve 1851 yıllarında ekimin yapılmış olması buraların nadasa bırakıldığı ihtimalini göz önüne getirmektedir. Aynı şekilde tablo 6'da da görüldüğü üzere 1853 yılında ekim yapılan birçok yerde 1851 ve 1852 yıllarında aşar gelirine rastlanmamaktadır. Dolayısıyla iki yıl ekim yapıp, iki yıl ekim yapılmaması gibi bir sonuç ortaya çıkmaktadır. Ancak bazı mezralarda sadece bir yıl ara verilerek, 1852 yılında ekim yapılmamıştır. Bu mezralar ise şunlardır; Tekeli Viranı ve çevresinde Kebiz Höyüğü ve Hamam-ı harab mezraları, Baltalı, Yenice, Azaklı, Mahmut Ağa Mezraları (Nimet oğlu ve Helke Köyü), Büyük ve Küçük Kara Hacılı ve Semt-i Hacılı mezraları.

Tablo 6
Tarsus Sancağı'nda 1850, 1851 ve 1853 Yılları Aşar Gelirleri

Tarsus Sancağı'nda Tarım Yapılan Yerleşim Birimleri	1850 Aşar Geliri (kuruş)	1851 Aşar Geliri (kuruş)	1853 Aşar Geliri (kuruş)
Elvanlı Kazası Kura ve Mezraları	-	3660,50	9000
Tekeli Viranı ve Çevresi (Kebiz Höyüğü ve Hamam-ı harab Mezrası)	20000	3566,17	14000
Baltalı, Yenice, Azaklı Mezralarında	17200	2174,00	9000
Hacı Bozan Mezraları	14000	1632,00	-
Mahmut Ağa Mezraları (Nimet oğlu, Helke Karyesi)	12600	1885,00	8800
Ali Faki Mezraları	-	636,50	-
Kargılı, Çıldırım, Yalnız Dam Mezraları	4100	1138,50	-
Kocaköy, Yüksek Mezraları	17000	998,00	-
Karsavuran, Batras Mezraları	12200	845,00	-
Büyük ve Küçük Kara Hacılı ve Semt-i Hacılı Mezraları	16700	57,00	4100
Sarı İbrahimli, Kalburcu, Köle Musalı, Çingan, Uç Mezraları	-	7634,38	16700
Mahraş, Yaramış, Frengülüs Mezraları	-	318,00	-
Gökçeli Kazası Mezrası	-	-	15000
Gökçeli Kazasında Bekirde Mukataası	-	-	25100
Namrun bölgesi ve Namrun Kalesi	-	-	27000
Ulaş Kazası Mezraları	-	-	11000
Tekeli Kazası Mezraları	-	-	26100
Külek Kalesi Mezra'ı	-	-	10100
Kusun Kazası Mezraları	-	-	25000
Zibil Karyesi	-	-	5000
Kuşkabaz ve Davarcı ve Denk ve Hüseyin Beğli Mezraları	-	-	14550
Dervişler ve Süleyman Beğli ve Mürsel oğlu, Kulak Zeamet-i Akça Koyunlu	-	-	25500
Ali Efendi oğlu Karyesi	-	-	8000
Kara Faki Karyesi ve Halid Ağa Mezra'ı	-	-	4100
Deli Minnet ve Çatalgil Mezrası	-	-	4500
Kızıl Yaka Karyesi	-	-	4100
Köprübaşı ve Bevani Mezrası	-	-	4100
Zebir ve Kel Ahmed Karyesi	-	-	7000
Kürd Musa ve Delikli Yüş oğlu, İskiliç, Abdülhadi	-	-	15500
Tekfur, Mülki ve Hacı Bozan Karyesi	-	-	10000
Ali Faki ve Ballica Karyeleri	-	-	7100

Arablar denilen Hasan Ağa ve Abdal Kuyusu	-	-	5000
Çayandere Karyesi	-	-	3000
TOPLAM	113800	25410,50	318350

Kaynak: TŞS., no 291, s. 189, 251, 252, Varidat Kayıtları, Miladi 1851, 1852, 1853.

Aşar ile ilgili kayıtlar bölgede bazı tarım alanlarının vakıf toprakları olduğunu göstermektedir. Vakıf toprakları, diğer topraklardan ayrı tutulduğundan, aşar gelirleri de diğer toprakların gelirlerinden ayrı olarak kaydedilmiştir. Tarsus Sancağı'nda, 1850 yılı kayıtlarına göre, 17 adet vakıf toprağı bulunduğu görülmektedir. Bu vakıf toprakları şunlardı; Bulgar Aşık Vakfı, Kesik Köprü Vakfı Mezrası, Mustafa Ağa Vakfı, Camiü'n-nur Vakfı, Osman Aşık Vakfı, Oraklı Cami-i Şerif, Mescid-i Rahmet Vakfı, Mescid-i Sungur Vakfı, Müsencek Zaviyesi, Kilise Cami Vakfı, Kilise Cami-i Şerif Müezzinliği Vakfı, Yenice Şih Vakfı, Tekfur Zaviyesi, Rüstem Beğ Vakfı, Feymas Vakfı, Tahtalı Mescid Vakfı, Tahtalı Mescid Vakfı, Tahtalı Cami-i Şerif Vakfı, Cami-i Atik Vakfı ve Makam-ı Şerif Vakfı'dır.¹⁶⁵ Söz konusu 17 vakıf toprağı, aşar gelirleri açısından değerlendirildiğinde Tablo 7'de de görüldüğü gibi 1850 yılı aşar geliri toplam 15.220 kuruş, 1851 yılı 10.732 kuruş ve 1853 yılı toplam aşar geliri ise 28.575 kuruştur.¹⁶⁶ 1851 yılı afetinin olumsuz etkisini vakıf topraklarının aşar gelirlerinde de izlemek mümkündür.

1850'de en fazla aşar gelirine sahip vakıf toprağı, 3000 kuruş ile Makam-ı Şerif Vakfı'na ait topraktır. En az gelire sahip olan toprağa ise 45 kuruşluk aşarla Mescid-i Rahmet Vakfı sahiptir. 1851 yılında en fazla aşar gelirine sahip vakıf, 2500 kuruş ile Rüstem Beğ Vakfı'dır. En az gelir ise 120 kuruşla Kilise Cami-i Şerif Müezzinliği Vakfı'na aittir. 1853'de ise gelirlerin arttığı göze çarpmaktadır. Bu yıl

¹⁶⁵ TŞS., no: 291, s. 189-190, 252.

¹⁶⁶ TŞS., no 291, s. 252.

en fazla gelir sağlayan vakıf olarak, 8000 kuruş aşar gelirine sahip Camiü'n-nur Vakfı görölmektedir. En az gelir ise 325 kuruşla Feymas Vakfı'na aittir. Vakıf topraklarının genelinin aşar gelirleri çok yüksek değildir.

1853'te, ekim yapılan vakıf toprakları diğer yıllara oranla daha yoğundur. 1850'de toplam 7, 1851'de 8 ve 1853'te sadece 2 vakıf toprağında ekim yapılmamıştır. Diğer ekim alalarında görölen toprağı iki yıl boş bırakma usulünün, vakıf topraklarına da uygulandığı görölmektedir. Ancak, bazılarında sadece 1852 yılında ekim yapılmamıştır. Bu topraklar ise, Camiü'n-nur Vakfı, Oraklı Cami-i şerif, Mescid-i Rahmet Vakfı, Mescid-i Sungur Vakfı, Müsencek Zaviyesi, Kilise Cami Vakfı, Rüstem Beğ Vakfı, Feymas Vakfı ve Makam-ı şerif Vakfı'na ait topraklardır. Bu üç yıllık süreçte gelirlerinde çok büyük dalgalanmalar olan vakıflar olduğu gibi gelirlerinde değişme olmayanlar da olmuştur. Örneğin, Oraklı Cami-i şerif Vakfı topraklarından üç yıl 459 kuruş gelir elde edilmiştir. Diğer ilginç bir örnekte ise 1851 yılı tüm tarım yapılan arazilerden elde edilen aşar vergilerinde bir düşüş yaşanırken Mescid-i Rahmet Vakfı ve Tahtalı Cami-i şerif Vakfı topraklarının gelirlerinde ciddi bir artış görölmüştür. Mescid-i Rahmet Vakfı afet yaşanan bir yılda 45 kuruşluk aşar gelirini, 2350 kuruşa yükselterek büyük bir artış kaydetmiştir.¹⁶⁷

¹⁶⁷ TşS., no 291, s. 252.

Tablo 7
Tarsus'ta Tarım Yapılan Vakıf Toprakları ve Bu Toprakların 1850, 1851 ve 1853 Yılları Aşar Gelirleri

Tarım Yapılan Toprakların Bağlı Olduğu Vakıflar	1850 Aşar Geliri (kuruş)	1851 Aşar Geliri (kuruş)	1853 Aşar Geliri (kuruş)
Bulgar Aşık Vakfı	-	-	1050
Kesik Köprü Vakfı Mezrası	-	-	900
Mustafa Ağa Vakfı	-	-	3600
Camiü'n-nur Vakfı	900	550	8000
Osman Aşık Vakfı	-	-	1000
Oraklı Cami-i Şerif	450	450	450
Mescid-i Rahmet Vakfı	45	2350	2400
Mescid-i Sungur Vakfı	575	350	500
Müsencek Zaviyesi	2100	1150	1250
Kilise Cami Vakfı	1800	1350	1000
Yenice Şih Vakfı	2100	-	1000
Tekfur Zaviyesi	-	-	1500
Rüstem Beğ Vakfı	2700	2500	2200
Feymas Vakfı	625	200	325
Tahtalı Mescid Vakfı	-	-	450
Cami-i Atik Vakfı	-	-	1350
Makam-ı Şerif Vakfı	3000	912	1600
Kilise Cami-i Şerif Müezzinliği Vakfı	375	120	-
Tahtalı Cami-i Şerif Vakfı	550	800	-
TOPLAM	15.220	10.732	28.575

Kaynak: TŞS., no 291, s. 252.

1840'taki bir düzenlemeyle, taşrada bulunan vakıfların kadıların denetiminde mahalli meclislerce idare edilmesi ve Evkaf Hazinesi'ne gönderilmesi gereken vakıf gelirlerinin miri sandıklara aktarılması kararlaştırılmıştır. Halep ve Adana'da Tanzimat'ın 1841'de uygulanmaya başlanmasından dolayı vakıf hesapları merkeze bu tarihten itibaren gönderilmeye başlanmıştı.¹⁶⁸

Tarsus Şer'iyeye Sicilleri'nde bu tür sayısal verilerin kayıtlarına çok sık rastlanmamıştır. 1839–1856 yılları arasına ait sadece 1850, 1851 ve 1853 aşar vergisi

¹⁶⁸ Bahaeddin Yediyıldız-Nazif Öztürk, "Tanzimat Dönemi Vakıf Uygulamaları", *150. Yılında Tanzimat*, Yayına Hazırlayan: Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1992, s. 573.

kayıtları mevcuttur. Bu, Şer’iye Sicillerinde aşar kayıtlarının düzenli tutulmadığını göstermektedir. Bu nedenle, incelenen sürecin bu konudaki genel durumu hakkında bir karşılaştırma yapılamamaktadır. Ancak, Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde yer alan Maliye Nezareti Varidat Kayıtlarında, 1841 yılına ait Tarsus’un toprağı aşar kaydına rastlanmıştır. Buna göre 1841’de Tarsus aşar geliri toplam, 43.335 kuruştur.¹⁶⁹ Bu açıdan bir karşılaştırma yapılırsa 1841–1853 arası 12 yıllık süreçte Tarsus aşar gelirlerinde 7 kat artış görülmektedir. Bu durum, Tarsus tarımının Tanzimat’tan sonra önemli ölçüde ilerleme kaydettiğinin bir göstergesidir.

II.1.3. Tarımı Yapılan Ürünler

Tarsus’ta yetiştirilen başlıca tarım ürünleri, buğday, arpa, pirinç, mercimek, mahlût (karışık tahıl), nohut, burçak, duhan (tütün), susam (küncü-sisam), pamuk, zeytin, keçiboynuzu (harnup), darı, soğan, bağ (üzüm) ve bahçe ürünleridir. Tarsus topraklarında, bu gibi tarım ürünlerinin yanı sıra kendiliğinden ortaya çıkan ve belgelerde “*hüda- nabit*” olarak adlandırılan bir tür ot yetişmekteydi. Bu bitkinin tohumundan hind yağı elde edilmekteydi. Bu nedenle Avrupalı tüccarlar, bu otun tohumlarını satın alarak kendi ülkelerine göndermekteydiler.¹⁷⁰ Bu otun, yabancı tüccarların artan talepleri üzerine dikkati çektiği anlaşılmaktadır. Çünkü söz konusu otun bunun üzerine, Adana Valisi tarafından Tıbbiye Mektebine tahlil edilmek üzere gönderilerek yetiştirilmesinde bir sakınca görülmediği onaylanmıştı. Tohumundan hind yağı üretilmesi nedeniyle, yabancı tüccarlar tarafından da talep ediliyor olması bu bitkinin, Tarsus ve çevresinde ekiminin teşvik edilerek çoğaltılmasına karar

¹⁶⁹ BOA., MAD., 11808, s. 321-329.

¹⁷⁰ BOA., İrade-i Dahiliye (İ.DH.), 270/16869, Hicri 2 Recep 1269, (Miladi 11 Nisan 1853).

verilmesine neden olmuştur.¹⁷¹ Bu bitkinin tohumundan çıkarılan yerli hind yağı üretiminin kıyyesi 18–20 kuruşa satılıyorken, yabancı tüccarın, Avrupa’da bu iş için kurdukları fabrikalarda üretilen yağın kıyyesini 12–15 kuruşa sattıkları görülmektedir.¹⁷² Görüldüğü gibi, Osmanlı topraklarında, bu yağ daha pahalıya üretilmekteydi. Bu nedenle, yabancı tüccar otu satın alıp kendi ülkelerine götürerek orada işlemeyi ve satmayı tercih ediyordu.

Tarsus’ta ekimi yapılan tarım ürünlerinin tohumlarına, “bider” ve “bezir” denilmekteydi. Bu tohumlar ekilmeden önce “gözer” adı verilen iri gözlü bir kalburdan geçirilerek ayıklanırdı.¹⁷³ Bu işlem sonrasında, genellikle serpmeye yöntemi ile tohumlar tarlalara ekilmekteydi.¹⁷⁴

Tohum ile ürün fiyatları arasında önemli fiyat farkları söz konusuydu. Tohum fiyatlarının yüksek oluşu çiftçi üzerinde ayrı bir yük oluşturmaktaydı. Örneğin, buğdayın bir kilesi 100 kuruşa satılırken tohumu 431 kuruşa satılmaktaydı.¹⁷⁵

Tablo 8’de görüldüğü gibi 1851 yılında Tarsus’ta ağırlıklı olarak buğday ve arpa ekimi yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu durumun en önemli nedeni, 1850’de Kırım Savaşı’nın başlamasıyla ordunun ihtiyaçlarını gidermek amacıyla hububat ekimine daha fazla önem verilmesidir. Ancak, 1851 yılı Tarsus için felaketlerle geçtiğinden istenilen verim alınamadığı gibi Tarsus ürün hâsılatı ciddi oranda düşüş yaşayarak 4 katı düşmüştür. Bir yıl aradan sonra 1853 yılında ise aşar gelirlerinde 12 katı artış olmuştur. (Bkz. Tablo 6- Tarsus’ta 1850, 1851 ve 1853 Yılları Aşar Geliri)

¹⁷¹ BOA., İ.DH., 270/16869, Hicri 2 Recep 1269 (Miladi 11 Nisan 1853), A.MKT.MHM., 55/18, Hicri 15 Recep 1269, (Miladi 24 Nisan 1853).

¹⁷² BOA., İ.DH., 270/16869.

¹⁷³ TŞS., no: 293, s. 117.

¹⁷⁴ Güran, *a.g.e.*, s. 85.

¹⁷⁵ TŞS., no: 289, s. 35, Hicri 1255-1257 (Miladi 1839-1841).

Aşağıdaki tabloda söz konusu olan 1851 yılının tarım ürünleri hâsılatları açıklanmıştır. Buna göre tarım ürünlerinin, en fazla nerelerde ve ne miktarlarda yetiştirildiği görülmektedir. Verim açısından düşük bir yıl olsa da sicillerde rastlanan ürünlere göre dağılımı veren tek kayıt bu verilerdir. Bu tabloya göre 1851 yılında toplam 1103 külek buğday, 466,5 külek arpa, 95,5 külek susam, 40,5 kantar pamuk kozası ve 190 külek bağ öşrü elde edilmiştir.

Sarı İbrahimli, Kalburcu, Köle Musalı, Çingan ve Uç Mezraları hariç hemen hemen her yerde buğday ve arpa tarımı yapılmaktadır. Söz konusu bu yılda susam ve pamuk ekimi yapılan yerler ise çok sınırlıdır. En fazla buğday hâsılatı Tekeli Viranı ve çevresinde Kebiz Höyüğü ve Hamam-ı harab Mezrası'ndan elde edilmiştir. En verimsiz buğday ve arpa hâsılatı ise Büyük ve Küçük Kara Hacılı ile Semt-i Hacılı Mezraları'na aittir. Arpa ise en fazla hâsılatı Karsavuran ve Batras Mezraları'ndan elde etmiştir. Elvanlı Kazası köy ve mezralarında susam ekimi yoğunluk kazanmıştır. Tekeli Viranı ve çevresinde Kebiz Höyüğü ve Hamam-ı harab Mezrası, Kargılı, Çıldırım ve Yalnız Dam Mezraları'nda da 2 külek gibi çok az bir hâsılat elde edilmiştir. Pamuk tarımına sadece iki yerde rastlanmıştır. Buralar, Elvanlı Kazası köy ve mezralarında, Tekeli Viranı ve çevresinde Kebiz Höyüğü ve Hamam-ı harab Mezrası'dır. Ayrıca, bu ürünlerin yanında, Tekeli Viranı ve çevresinde Kebiz Höyüğü ve Hamam-ı harab Mezrası, Kargılı, Çıldırım ve Yalnız Dam Mezraları'nda bir miktar bağcılık yapıldığı da görülmektedir.¹⁷⁶

¹⁷⁶ TŞS., Defter no: 291, s. 189, 251, 252.

Tablo 8
1851 Yılı Tarsus'ta Tarım Ürünleri Öşür Hâsılatı

Tarım Yapılan Arazi	1851 Tarım Ürünleri Öşür Hâsılatı				
	Buğday (külek)	Arpa (külek)	Susam (külek)	Pamuk Kozası (batman)	Bağ Öşrü (kuruş)
Elvanlı Kazası Kura ve Mezraları	174	44,50	89,50	28,00	60
Tekeli Viranı ve Çevresi (Kebiz Höyüğü ve Hamam-ı harab Mezrası)	268	68	4	12,50	-
Baltalı, Yenice-Azıklı Mezralarında	169	31	-	-	-
Hacı Bozan Mezraları	127	32	-	-	-
Mahmut Ağa Mezraları (Nimet oğlu, Helke Karyesi)	135	64	-	-	-
Ali Faki Mezraları	47	17	-	-	-
Kargılı, Çıldırım, Yalnız Dam Mezraları	56	63	2	-	130
Kocaköy, Yüksek Mezraları	78	17	-	-	-
Karsavuran, Batras Mezraları	40	74	-	-	-
Büyük ve Küçük Kara Hacılı ve Semt-i Hacılı Mezraları	1	8	-	-	-
Sarı İbrahimli, Kalburcu, Köle Musalı, Çingan, Uç Mezraları	-	-	-	-	-
Mahraş, Yaramış, Frengülüs Mezraları	8	48	-	-	-
TOPLAM	1103	466,50	95,50	40,50	190

Kaynak: TŞS., no: 291, s. 189, 251, 252.

Tarsus'ta önemli ölçüde ekimi yapılan bir ürün olan tütünün, 1851 tarım ürünleri hâsılatları arasında yer almadığı görülmektedir. Bunun nedeni tütün üretiminden alınan vergi kayıtlarının ayrı tutulmasıdır. Örneğin, 1853 yılına ait Tarsus Sancağı dahilinde Kusun, Kuştimur, Ulaş ve Gülek kazalarında tütün üretimi yapılan köy ve mezraların kayıtları ve bu yerlerden alınan vergilerin kayıtları ayrı defterler halinde tutulmuştur.¹⁷⁷ Ekimi yapılan ürünler aşağıda ayrı başlıklar altında ele alınmaktadır.

II.1.3.1. Pamuk

Tarsus ve çevresinin, pamuk üretimi için uygun iklim koşullarına sahip olduğu bilinmektedir. Bölgede pamuk tarımı, hem iç pazara hem de zamanla dış pazara yönelik olarak ticari bir öneme sahipti. Pamuğun aynı zamanda önemli bir sanayi bitkisi olduğu da görülmektedir. Dokumacılık sektörünün ve yağ üretiminin başlıca hammaddelerinden biri olan pamuğun Tarsus ve çevresinde ilk kez Müslümanlar tarafından üretilmeye başlandığı bilinmektedir.¹⁷⁸ Tablo 8'de de görüldüğü gibi 1851'de sadece iki yerde pamuk ekimi yapılmaktadır. Bu yerler, Elvanlı Kazası köyleri ve mezraları ile Tekeli Viranı ve çevresinde Kebiz Höyüğü ve Hamam-ı harab Mezrası'dır. Aynı yıl toplam pamuk üretimi ise 40,5 külektir.¹⁷⁹ Görüldüğü gibi 1851 yılı pamuk üretimi açısından da pek verimli geçmemiştir.

Pamuk, belgelerde genellikle “koza” bazen de “penbe” olarak anılmaktadır. Pamuğun kozasından çıkarılmasında “çırçır” denilen bir alet kullanılmaktaydı.¹⁸⁰ Pamuğun kozadan çıkarılması bir işlem gerektirdiğinden bu

¹⁷⁷ TŞS., no: 291, ss. 333–337.

¹⁷⁸ Bilgili, *a.g.e.*, s. 431.

¹⁷⁹ Bkz. tablo 8. TŞS., no: 291, s. 189, 251, 252.

¹⁸⁰ TŞS., no: 289, s. 137, b. 17.

işlem farkı fiyatlara da yansımaktaydı. Dolayısıyla, pamuk fiyatları, koza fiyatlarından çok daha yüksektir. Örneğin, 1841’de, bir batman koza iki kuruş iken pamuk 15,7 kuruştur.¹⁸¹ Pamuk işlemecilerine ise çereci, çullah veya hallaç deniliyordu.

Ağırlık ölçüsü olarak çeki, batman, kıyye ve kantar gibi ölçüler kullanılmaktaydı. Pamuklar hanlardaki kapanlarda tartılmaktaydı. Hemen hemen her terekede koza kaydına rastlanmaktadır. Bu da pamuk ekiminin her yerde az da olsa yapıldığına ve Tarsus’ta da bunun yaygınlaşmakta olduğuna işaret etmektedir.

Gayrimüslimlerin ekonomik alanlardaki faaliyetleri, özellikle 1838 sonrasında yaygınlaşmış ve tarım alanında da sıklıkla görülmeye başlamışlardır. 19. yüzyılın ortalarına doğru Tarsus Sancağı’ndan bazı gayrimüslimlerin pamuk ekimi için Ticaret Nezareti’nden ruhsat istedikleri görülmektedir. Ticaret Nezaretine dilekçe yazan Riyail Babasyan adlı bir gayrimüslim, arazinin pamuk ekimine elverişli olduğunu ileri sürerek, yurt dışından pamuk ekimi için özel makine getirtip, pamuk ekim yapmak üzere ruhsat istemiştir.

“Tarsus Sancağı dâhilinde kâin arazi-yi haliye pamuk zira’ına elverişli olduğundan ve kendüsü mahsusen makine celb ideceğinden ziraatına ruhsat itası hakkında bazı istida’yı havi Riyail Babaysan nam kimesnenin takdim eylediği arz-ı hal manzûr-u atûfileri buyrulmak üzere leffen irsal kılınmış olmağla suret-i istida’ya nazaran iktizasının ifadesi mutavakkıf himmet-i behiyyeleridir”¹⁸²

Ticaret Nezareti ise adı geçen gayrimüslimin bu isteğini uygun görerek gerekenin yapılmasını istemiştir.

¹⁸¹ TŞS., no: 289, s. 35-36, Hicri 1257 (Miladi 1841).

¹⁸² BOA., Sadaret Mektubi Kalemi, Nezaret ve Devair (A.MKT.NZD.), 393/91.

II.1.3.2. Buğday ve Arpa

“*Hınta*” ve “*şair*” olarak adlandırılan buğday ve arpa, yetiştirilen en temel tarım ürünleridir. Sicillerdeki kayıtlardan anlaşıldığına göre, Tarsus’un hemen hemen her yerinde buğday ve arpa yetiştirilmekteydi. Servet dağılımlarının tümünde yer alan bu iki ürün, vazgeçilmez unsurlardandı.

1851’de Tarsus’ta tarım alanlarından elde edilen buğday hâsılatı toplam 1108 külektir. Ancak, bunun 37 küleğinin aşar geliri kaydedilirken yaşararak ziyan olduğu anlaşılmaktadır. Aynı yıl en fazla buğday hâsılatı 268 külekle Tekeli ve çevre köyleri olan Kebiz Höyüğü ve Hamam-ı harab mezzralarından elde edilmişti. Buna karşılık en az hâsılat ise 1 külekle Büyük ve Küçük Kara Hacılı mezzraları ile Semt-i Hacılı mezzralarından elde edilmişti.¹⁸³

Ayrıca, toplam hâsılat miktarlarından düşürülen harman sırasında gerçekleşmekte olan birtakım sarfiyatlar söz konusuydu. Örneğin, buğday harmanından sarf olunan toplam ürün 110 külekti. 10 külek döğenciye, 10 külek otlakçıya verilmişti. Ürün tarladan sevk edilirken de 45 küleği satılmıştı.¹⁸⁴ Diğer bir buğday harmanında ise, toplam 213 külek buğday sarf olunmuştur. Harman bölgesinde ilgili her çalışana üründen verilen aynı bir dağıtım söz konusuydu. Döğenciye bargir hakkı 81, öşürcüye 63, harmandan köye nakliye 20, saman çekende 5, ekmek yapan kadına verilen ücret karşılığı 10, danacıya 3, imama 1, herkeleciye (bahçeci) 1 ve harmanı ölçene 3 külek buğday verilmiştir.¹⁸⁵

Arpa, buğdaydan sonra en fazla ekimi yapılan üründür. Genellikle hayvan yemi olarak kullanılan arpa, buğdaya katılıp un olarak da kullanılmaktaydı.

¹⁸³ TŞS., no: 291, s. 189.

¹⁸⁴ TŞS., no: 292, s. 206, Hicri 1262 (Miladi 1846).

¹⁸⁵ TŞS., no: 292, s. 206.

Arpa üretiminde özellikle İbrahim Paşa'nın kaliteyi arttırmak için Mısır'dan getirttiği “duvrak” arpasının tohum olarak kullanılması verimi daha da artırmıştır.¹⁸⁶

Arpa harmanı kaldırılırken, 300 külek mahsulün 148 kületğini harman sarfiyatına gitmiştir. Bu kalkan arpa harmanından; döğenciye 30, dirgenciye 18, öşre 23, babacılara 15, kiracılara 10, bargirlere yem 45, danacıya 2, imama 1 ve ölçücüye 2 külek pay verilmiştir.¹⁸⁷

II.1.3.3. Tütün

Tütün, Amerika'nın keşfinden sonra 16. Yüzyılda, Osmanlı Devletine girmiş ve 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren de Anadolu ve Rumeli topraklarında ekilmeye başlanmıştır.¹⁸⁸ 19. yüzyılda Tarsus tütün üretiminde önde gelen yerler arasındaydı.

Tarsus Bölgesi, tütün ekimine uygun bir toprak yapısına ve iklime sahip olduğundan, sancağın hemen hemen her yerleşim bölgesinde tütün ekimi yapılmıştır. Tütünden elde edilen gelirler, hem devlet bütçesi, hem de Tarsus için büyük önem taşımaktaydı. 1838 sonrası imzalanan ticaret antlaşmalarıyla tütünün devlete kazandırdığı gelirler daha da artmıştır. Bu nedenle devlet tütünün ekiminin ve vergisinin kontrolüne önem vermiştir. Tütünün yıllık ürün miktarı ve tütünden alınan vergiler, yetiştirildiği yerlerde tutulan defterler, atanmış memurlar aracılığıyla denetlenmekteydi.

İklim koşulları ve toprağın çeşidine bağlı olarak üründe bölgelere göre farklılıklar ortaya çıkmaktaydı. Yani, her bölgede yetişen tütünün kalitesi ve verimi

¹⁸⁶ Çadırcı, *a.g.e.*, s. 367.

¹⁸⁷ TŞS., no: 292, s. 206, Hicri 1262 (Miladi 1846).

¹⁸⁸ Abdüllatif Şener, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, İşaret Yayınları, İstanbul, 1990, s. 159.

farklılık gösterebilmekteydi.¹⁸⁹ 1853 yılında Tarsus Sancağı'nın genelinde toplam 19.085 kıyye (okka) tütün, 34 kıyye tönbeği elde edilmiştir.¹⁹⁰ Bu önemli bir miktardır. Tanzimat Döneminde Anadolu'da, en fazla tütün ekilen yer, yıllık ortalama rekoltesi 4.000.000 okka olan Trabzon Eyaleti'ydi. İzmir'de 6000 okka ve Hüdavendigâr (Bursa) Eyaleti'nde ise 50.000 okka tütün elde edilmekteydi.¹⁹¹

Duhan ve tenbaku (tönbeği) olarak adlandırılan tütünden Tanzimat'tan önce, “duhan dönüm rüsumu” ve tüccarın ödediği gümrük resmi olmak üzere iki ayrı vergi alınıyordu. Duhan dönüm rüsumu, üreticiden ekili alanın dönümünden 2,5 kuruş hesabıyla alınan bir vergiydi. Tütünden alınan gümrük resmi de diğer gümrüklerden ayrılarak, dönüm rüsumuyla birlikte ayrı bir mukataa olarak idare edilmiştir.¹⁹² Tanzimat'tan sonra ise bu vergiler kaldırılarak yerine her zirai üründen alınacak olan onda bir öşür konulmuştur. Ürün üzerinden alınan öşürle birlikte, tütün ekicisinin ödemek zorunda olduğu bir de “Zer'iyeye resmi” vardı. Ayrıca, 1840–1841 yılları arasında Tarsus'un Maliye Varidat kayıtlarında “dönüm-ü duhan” olarak anılan bir gelir kalemi bulunmaktadır. Tarsus'un 1840'da toplam dönüm-ü duhan mukataa bedeli 38.200 kuruştur. 1841'de ise bu miktar %209 oranında önemli bir artış göstererek 80.000'e ulaşmıştı.¹⁹³ Bu durum, Tarsus'un tütün üretimi alanında kaydettiği çok önemli bir gelişmedir. Ekili alanın dönümünden 2,5 kuruş alındığı düşünülecek olursa Tarsus'ta tütün ekili alan toplamının 1840'ta 15.280, 1841'de 32.000 dönüm kadar olduğu ortaya çıkmaktadır. Ancak, özellikle vergilerin Tanzimat sonrasında bölge bölge farklılıklar göstermesi, bu çıkarımın kesinlik kazanmasını önlemektedir. 1841 yılı Adana duhan gümrüğü ise 100.000 kuruş iken,

¹⁸⁹ *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*, s. 160.

¹⁹⁰ TŞS., no: 291, ss. 333–337.

¹⁹¹ *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*, s. 161.

¹⁹² Şener, *a.g.e.*, s. 159.

¹⁹³ BOA., MAD., no: 11808, s. 321, Hicri 1256-57 (Miladi 1840-41).

Tarsus duhan gümrüğü 80.000 kuruş olarak iltizama verilmişti.¹⁹⁴ Bu Tarsus'un neredeyse Adana ile başa baş gittiğini düşündürmektedir.

1853 yılında Tarsus Sancağı dâhilinde toplam 247 köy ve mezrada tütün ziraatının yapıldığı görülmektedir.¹⁹⁵ Tarsus dâhilindeki hemen hemen her yerleşim biriminde az da olsa ekiminin yapılması, Tarsus topraklarının tütün ekimi için verimli olduğunu göstermektedir. 1853'te en fazla tütün, Gökçeli tarafındaki Çingan Köyü'nden elde edilmiştir. Buna karşılık en az tütün üretimi görülen yerler ise ortalama 1-2 kıyve toplam hasılatla Gökçeli Kazası'nda Mersin, Günebakan ile, Ulaş'ta Aynasu, Kürmenik ve Kürthane idi.¹⁹⁶

1852'de İngiliz ve Avusturyalı tüccarlar, Tarsus'tan ülkelerine götürmek üzere tütün satın almaktaydılar. Bu konuda, 1852 yılına ait verilere ulaşılmıştır. “Zer’iye resmi”nin kaldırılmasına rağmen, duhan gümrükçüleri, bu vergiyi almaya devam ettiklerinden çiftçiler de ödedikleri vergiyi, ürünü tüccara verirken fiyatının üzerine ekleyerek satmaktaydılar. Böylece tüccarlar, yeni imzaladıkları tarifeler gereğince sadece %9 gümrük vergisi ödemeleri gerekirken, daha fazla meblağlar ödemişlerdi. Yani, tütün ekenlerin vermeleri gereken zer’iye resmini de yabancı tüccarlar ödemiş oluyorlardı. Yapılan hatayı fark eden Avusturya ve İngiltere sefaretleri durumu merkeze bildirmişlerdi. Bu olay üzerine merkez, derhal zer’iye resmini kaldırıp yerine tütün ekenden beşte bir vergi ve tütün satın alan yabancı tüccardan da %9 gümrük vergisinden başka vergi alınmamasını kararlaştırmıştı.¹⁹⁷ Ancak devlet, beşte bir olarak belirlediği vergiye bir karşılık bulamadığından, tütün

¹⁹⁴ BOA., İrade-i Meclis-i Vâlâ (İ.MVL.) 25/389, Hicri 6 Cemaziye’l-evvel 1257 (Miladi 26 Haziran 1841).

¹⁹⁵ TŞS., no: 291, ss. 333–337.

¹⁹⁶ TŞS., no: 291, s. 336.

¹⁹⁷ TŞS., no: 291, s. 133, b. 184, Rumi 14 Haziran 1268 (Miladi 26 Haziran 1852).

ekilen yerlerin, öşriye ve haraciyeden olmayan arazi olduğunu gerekçe göstererek ve beşte bir vergi çalışmalarını başlatmıştı.

Meclis-i Muhasebe-i Maliye ve Meclis-i Vâlâ'da kararlaştırılan ve 1853 Haziran ayından itibaren geçerli olmak üzere zer'iyeye rüsumu, sadece ürün sahiplerinden alınacaktı. Dışarıya gönderilen, Osmanlı devleti sınırları içinde toplanan ve satın alınan tütünden öşr yerine seviye gereğince beşte bir ve gümrük vergisi alınıp başka bir bedel alınmaması kararları padişah tarafından da uygun bulunarak yürürlüğe girmişti. Geçmiş senelerde, mahsul sahiplerinden zer'iyeye resmi tahsil edilmeyen kalmış ise bunlar tümüyle tahsil edilecekti.¹⁹⁸ Merkez, öşür hâsılatının bu şekilde hesaplanarak hazineye ait olan kısmının düzgün tutulmuş kayıt defterleri ile gönderilmesine ve gönderilen meblağlarda eksik olmamasına dikkat edilmesini istemiştir.¹⁹⁹

Tütünün hasat mevsimi Kasım ayı idi. Hasat mevsimi yaklaştığı zaman, tütün ekili alanlarla, toplam üründen haberdar olmak ve aşar vergisinin zamanında ödenmesi için merkezden özel memurlar görevlendirilmekteydi. Tütünün tahmini miktarını belirlemek üzere, tütün ekimi yapılan her yere merkezden gönderilen fermanlarla senet ve pusula alıp verilerek bir defter tutulmaktaydı. Örneğin, 1852 yılında bu tür bir ferman, Tarsus kaymakamı Ali Ahzı Bey'e gönderilmişti. Kaymakam da Tarsus ahalisinden Ulaş Nahiyesi'nde oturan Hasan bin Ahmet Mevlidi'yi yukarıda belirtilen iş için kura ile seçip görevlendirmişti.²⁰⁰

Ürün fiyatlarına bakıldığında, tütün ve tönbeği arasında bir fark olduğu anlaşılmaktadır. Tütün satımında ölçü birimi olarak genellikle "zembil"

¹⁹⁸ TŞS., no: 291, s. 133, b. 184, Rumi 14 Haziran 1268; aynı defter s. 333, b. 337, Hicri 15 Cemaziye'l-evvel 1269 (Miladi 24 Şubat 1853).

¹⁹⁹ TŞS., no: 291, s. 133, b. 184.

²⁰⁰ TŞS., no: 291, s. 127, b. 177, Hicri 22 Şevval 1268 (Miladi 9 Ağustos 1852).

kullanılmaktaydı.²⁰¹ 1850’de bir zembil tönbeğinin değeri 10 kuruş iken, bir zembil tütün ise 20 kuruş değerindeydi. Ayrıca, tönbeğinin külü de 4 kuruşa satılabilen bir mülk olarak kaydedilmişti.²⁰²

II.1.3.4. Susam (Küncü):

Susam, bölgede yetiştirilen en önemli sanayi bitkileri arasında yer almaktaydı. Susam, tarım ürünleri arasında üretim yoğunluğu açısından ilk 5 ürün arasında yer almaktaydı. Susam üretiminin, Elvanlı Kazası ve çevresinde yoğunlaşmış olduğu görülmektedir. Ayrıca, çok az da olsa Tekeli Viranı ve çevresiyle, Kargılı, Çıldırım ve Yalnız Dam mezralarında da tütün ekimi yapılmaktaydı.²⁰³

1851 yılı Tarsus aşar gelir kayıtlarına göre toplam susam hâsılatı 95,5 külek yani yaklaşık 3151,5 kg.’dır.²⁰⁴ (Bkz. Tablo 8- 1851 Tarsus’ta Tarım Ürünleri Hâsılatı). Hem sanayi hem de ticaret açısından önemli bir tarımsal ürün olan susamın işlenmesiyle elde edilen mamul mallar ise yağ, tahin ve helvadır. Yoğun yağ içeren susamdan en fazla yağ elde edilmekteydi. Susamın yağ haline getirilmesi, masara denilen değirmenlerde ezilip posası çıkarılarak gerçekleştirilmekteydi. Yılda ne kadar susam yağı elde edildiğine dair sicillerde bilgi bulunmamaktadır.

II.1.3.5. Zeytin

Tarsus, iklim ve toprak bakımından zeytin üretimi için elverişli bir bölge idi. Zeytin, yağ ve sabun üretiminde kullanılan önemli sanayi bitkileri arasında yer

²⁰¹ Aslı zenbildir. Hasırdan yapılmış ipli torbadır. Bkz. *Türkçe Sözlük*, Cilt 2, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s. 1668.

²⁰² TŞS., no: 293, s. 28, b. 24.

²⁰³ TŞS., no: 291, s. 189, 251, 252.

²⁰⁴ TŞS., no: 291, s. 189.

almaktaydı. Osmanlı topraklarının genelinde zeytin üretimine ayrı bir önem verilmiştir. Meclis-i Vâlâ tarafından hazırlanan ziraatın gelişmesine yönelik talimnamelerde zeytin üretiminin çoğaltılması gerekliliğinin vurguladığı görülmektedir.²⁰⁵ Buna uygun olarak, 1852 yılında Tarsus Sancağı'nda zeytin üretimini geliştirmek ve boş olan miri arazileri üretken hale getirmek amacıyla Ayvalık'tan işçiler getirtilmişti. Ayrıca, İzzet Efendi adında bir mühendis, Tarsus'taki zeytinlik için uygun arazileri araştırmış ve buraların tasarruf altında olup olmadığını tespit ederek merkeze bildirmişti. Tarsus dâhilinde, Tarak Tepesi'nin kuzeyinde, batısında, güneyinde ve doğusundaki tarlaların kenarlarında zeytin ormanlığı bulunduğundan tarla sahipleri, bu ağaçları ıslah edip faydalanmaktaydılar. Tarak Tepesi denilen yerin doğusunda, on kıta tarla olup deniz ile tarlaların aralarına da zeytin ile çam ağacı dikilmişti. Ayrıca, tarlaların kenarlarına genellikle zeytin ve harnup (keçiboynuzu) ağacı dikilerek sınırları belirlenmekteydi.²⁰⁶ Sicillerde zeytinden elde edilen yağ ve sabuna ilişkin bol miktarda kayıt bulunmasına rağmen, terekelerde “zeytin” olarak bir kayda rastlanmamıştır.

II.1.3.6. Bağcılık ve Üzüm Üretimi

Tarsus ilkçağlardan beri üzüm bağlarıyla ünlü bir yerleşim yeridir. Üzümün özellikle şıra (cere) ve pekmez üretiminde kullanılması yaygındı. Şıra bazı kayıtlarda “bekmez ceresi” şeklinde belirtilmiştir.²⁰⁷ Üzüm şırası masara denilen değirmenlerde öğütülerek elde edilmekteydi.

Tarsus'ta bağcılık yapılan arazi fiyatları konusunda bazı saptamalar yapılabilmektedir. Örneğin, 1852'de Mermercın adlı mezrada 10 dönüm bağ 2500,

²⁰⁵ TŞS., no: 293, s. 76-79, Hicri 13 Recep 1260 (Miladi 29 Temmuz 1844).

²⁰⁶ TŞS., no: 291, s. 189, Hicri 1268 (Miladi 1852).

²⁰⁷ TŞS., no: 290, s. 124, b. 250, Hicri 1262 (Miladi 1846).

bu bağın ve tarlanın kirası ise 555 kuruştur.²⁰⁸ 1837'de bir bağ asması 10 kuruş değerinde iken, bir bağ tahrası 4 kuruş idi.²⁰⁹ Gökçeli Nahiyesi'nde 1841 yılında bir bağ 200 kuruş, şıra yapmak için kullanılan bir masara (değirmen) ise 400 kuruş değerindeydi.²¹⁰ Aynı tarihte bir kile üzümün fiyatı ise 5 kuruştur.²¹¹ Bu örneklerden, değirmen ve bağ tahrası gibi, bağcılıkta fiyatları konusunda da fikir edinilebilmektedir. Bunların, bağ ve üzüm fiyatlarına göre oldukça yüksek olduğu görülmektedir.

1846 yılına ait bir kayıta 4 bekmez (pekmez) ve 1 yağ ceresinin 6 kuruş olduğu belirtilmiştir. Cere, sıvı olmasına rağmen, adet olarak kaydedilmiştir.²¹² Cere ya da şıraya, genellikle kıyye veya küp ile ölçülerek ücreti belirlenmekteydi. Bu örnekte, ürün adet gibi kaydedildiği için ölçü aracı olarak küp kullanılma ihtimali yüksektir. 1853'te üzümünden elde edilen şıranın fiyatı ise kıyyesi 9 kuruş 15 para idi.²¹³

Tarsus Şer'iyeye Sicilleri'ne göre, 1851 tarihli tarım ürünleri hâsılatlarına dair kayıtlarda belirtilen, bağ öşrü alınan yerlerin, Elvanlı Kazası köy ve mezraları, Kargılı, Çıldırım ve Yalnızdam mezraları olduğu görülmektedir. Söz konusu bu yerlerin toplam bağ öşrü, 190 külektir. En fazla bağ öşrü ise Kargılı, Çıldırım ve Yalnızdam mezralarından elde edilmiştir.²¹⁴

²⁰⁸ TŞS., no: 289, s. 96, b. 189, Hicri 1268 (Miladi 1852).

²⁰⁹ TŞS., no: 289, s. 3, b. 17, Hicri 1253 (Miladi 1837).

²¹⁰ TŞS., no: 289, s. 34, b. 146, Hicri 1257 (Miladi 1841).

²¹¹ TŞS., no: 289, s. 35.

²¹² TŞS., no: 290, s. 124, b. 250, Hicri 1262 (Miladi 1846).

²¹³ TŞS., no: 291, s. 235, b. 227, Hicri 11 Zilka'de 1269 (Miladi 15 Eylül 1853).

²¹⁴ TŞS., no: 289, s. 35.

II.1.3.7. Ekimi Yapılan Diğer Tarım Ürünleri

Bölgede pirinç, darı, nohut, mercimek, soğan gibi tarım ürünlerinin de ekiminin yapıldığına ilişkin kayıtlar mevcuttur. Ancak, bunların buğday, arpa, duhan, pamuk, susam ve bağcılık kadar yoğun bir ekim oluşturmadığı anlaşılmaktadır. Bu ürünlere, genellikle büyük çiftlik sahiplerinin ekim alanlarında rastlanmaktadır. Pirinç tarımı açısından önemli bir gelişme 1833'te İbrahim Paşa döneminde yaşanmıştır. İbrahim Paşa Tarsus'ta bulunan nehir mecrasına çeltiklik yapmak için çalışmalar yapmıştır. Böylece, pirinç ekimini arttırmak ve pirinç ekimi için elverişli yerleri kullanarak verimi arttırmaya çalışmıştır.²¹⁵ Tarsus'ta incelenen dönemde rastlanılan büyük çiftlikler arasında eski Tarsus kaymakamı Yakup Ağa'nın çiftliği de yer almaktadır. Yakup Ağa, ortakçılık usulü ile çiftçilik yapmaktaydı. Bu çiftlik, genelde ekimi çok az yapılan ürünlere de rastlanması açısından önem taşımaktadır. Örneğin, incelenen 1839–1856 arası sicil kayıtlarında, pirinç, mercimek, nohut ve darı gibi ürünlere çok az görülmektedir. Söz konusu ürünlerin birçoğu da Yakup Ağa'nın çiftliğinden kalkan harmanlar arasında yer almaktaydı.

1841'e kadar Tarsus Kaymakamı olan Yakup Ağa, Tarsus'un en zengin ve önde gelen kişilerinden biriydi. 1841'de vefat ettiğinde yüklüce bir tereke bırakmıştı. Yakup Ağa'nın terekesinde yer alan malların fiyatları özetle Tablo 9'da görülmektedir.²¹⁶ Bu mallar, Yakup Ağa'nın tarım sektöründe kullandığı araçlar ve bazı ürünlerle ilgili üretim miktar ve fiyatları hakkında fikir vermektedir.

²¹⁵ BOA., HH., 362/20107, Hicri 13 Recep 1249 (Miladi 26 Kasım 1833).

²¹⁶ TŞS., no: 289, s. 35, Hicri 1257-59 (Miladi 1841-1844).

Tablo 9
Eski Tarsus Kaymakamı Yakup Ağa'nın Terekesinde Yer Alan Tarımla İlgili
Malların Miktarı ve Fiyatları

Malın Cinsi	Miktarı	Değeri (kuruş)
Hınta (buğday)	75 kıyye-109 kile-2 külek	8190
Şair (arpa)	30 kıyye 64 kile	1920
Soğan	29 kıyye 15 kile	300
Öküz	Adedi 160 kuruştan 64 baş	10240
Camus	Adedi 410 kuruştan 11 baş	4510
Bargir	Adedi 350 kuruştan 8 baş	2800
Demir	29 kıyye	449
Kazma	5 kuruştan 117 adet	585
Boyunduruk, saban, taban, kızak	-	100
Döğen	10 kıyye 21 adet	210

Kaynak: TŞS., no: 289, s. 35, b. 143-146.

Yukarıdaki tabloda görüldüğü gibi buğday ve arpanın ekimi en yoğun iki tarım ürünü olduğu dikkat çekmektedir. Bunun yanı sıra soğan ekiminin de birden bire bu yılda arttığı görülmektedir. Öküz, camus ve bargirin, tarımsal faaliyetlerde araç olarak kullanılan en önemli hayvanlar olduğu göze çarpmaktadır. Tabloda görülen tarım aletleri ise tarımın geleneksel yöntemlerle yapıldığının bir göstergesidir. Söz konusu malların miktarlarına bakıldığında ise Yakup Ağa'nın büyük bir çiftliği olduğu ve büyük çapta çiftçilikle uğraştığı anlaşılmaktadır.

Fiyatlar, ürünlerin ekildiği yerlere ya da cinslerine göre farklılık gösterebilmekteydi. Örneğin, Elvanlı'da 3 külek pirinç 61 kuruşa satılırken, “miriye pirinç bahası” olarak 446 kuruş verildiği kaydedilmişti.²¹⁷ Yakup Ağa'nın harmanında bir külek pirincin değeri ise 8 kuruş olarak saptanmıştır.²¹⁸

Darı çok yoğun ekilen bir ürün olmamakla birlikte gerektiğinde buğday yerine kullanıldığı bilindiğinden önem taşımaktadır. Aynı zamanda hayvan yemi

²¹⁷ TŞS., no: 289, s. 35, Hicri 1255-57 (Miladi 1839-1842).

²¹⁸ TŞS., no: 289, s. 35.

olarak da kullanılmaktaydı. Hayvan yemi, un, pekmez ve ilaç, olarak tüketilen harnub ekimine ise çok nadir rastlanmaktadır.²¹⁹

II.1.4. Tarımda Kullanılan Araçlar

19. yüzyıl modern tarım araç ve makinelerinin gelişimiyle ilgili ilerlemeler kaydedilen bir yüzyıldır. 1839–1856 yılları arasında Tarsus Şer’iye Sicilleri’ne göre, burada eski yöntem ve araçlarla tarım yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu kayıtlara göre, tarım aracı olarak saban, boyunduruk, çift demiri, kızak, döğen, dirgen, araba, tahra, nacak, kürek ve kazma kullanılmaktaydı.²²⁰

Yeni üretilen buharlı makinelerle toprak daha az zamanda sürülüyordu. Ancak, hayvan gücünden yararlanmak daha az masraflı olduğu için toprak sürmede başvurulan temel tarım araçları hayvanlardı. Örneğin, 1 dönüm toprağı sürme maliyeti buharlı makine ile 30; bir çift öküzün çektiği bir sabanla 5 ile 6.5 arasında ve beygir gücü ile çekilen bir sabanla ise 3 ile 3.5 kuruştur.²²¹ Çift sürme işlerinde gücünden yararlanan hayvanlar katır, at ve öküzdü. Büyükbaş hayvanlar arasında öküz, Osmanlı çiftçisinin en fazla kullandığı hayvandı. Öküzün beslenme giderinin diğer hayvanlara oranla fazla olmasına rağmen eğimli ve dik topraklarda çift sürmek için daha elverişli olduğundan öküz daha çok tercih ediliyordu. Bir çift at 6-7, bir çift öküz ise 3-4 dönüm toprak sürebiliyordu.²²² Üstelik bir at ve katırı bütün bir yıl boyunca arpa, yulaf, ot, saman ve kepekle beslemek gerekiyordu. Oysa öküz 7 ay süreyle burçak ve samanla besleniyor ve yılın geri kalan aylarında otlamak üzere çayıra salınıyordu. Öküz, beslenme açısından ata göre daha ekonomik olduğundan,

²¹⁹ TŞS., no: 289, s. 35.

²²⁰ TŞS., no: 289-295.

²²¹ Güran, *a.g.e.*, s. 85.

²²² *a.g.e.*, s. 85.

tarımsal faaliyetlerde öküz gücüne daha fazla başvuruluyordu. Sicillerden de anlaşıldığı üzere, tarımda gücünden en fazla yararlanan hayvanlar öküz, camus, inek ve tosundu.²²³ Taşımacılıkta ve özellikle de kervanlarda ise deve ve bargir (at) kullanılmaktaydı.²²⁴

II.1.5. Tarım Ürünlerinin Ölçümünde Kullanılan Araçlar

Tarım ürünlerini ölçmek için kullanılan ağırlık ölçüleri genellikle kıyye, kile, çeki, batman ve kantardı. Bu ağırlık ölçülerinin yanı sıra külek, yük, çuval ve harar gibi ölçüler ise genellikle yerel ölçü araçları olup ağırlıkları da kullanıldıkları yörelere göre farklılık gösterebilmektedir. Örneğin, külek, Tarsus yöresinde kullanılan bir ölçüm aracı olup, ağırlığının bu yörede yaklaşık 33 kg. civarında olduğu belirtilmektedir.²²⁵ Şer'iyeye Sicillerinde yer alan terekelerde, hububat miktarı genellikle külek olarak kaydedilmekle birlikte, kile ile de gösterilmişti. Örneğin, kayıtlarda aynı ürünün, hem kile ile hem de külek ile ölçüldüğüne rastlanmıştır. Buna karşılık sicil belgelerinde, bir küleğin kile olarak karşılığı verilmemiş olduğundan, tam ağırlığı kesin olarak saptanamamaktadır. Ancak, öyle anlaşılıyor ki külek denilen ölçüm aracı, bir kileye denk gelecek şekilde hazırlanmaktaydı. Nitekim ağırlıkları da hemen hemen aynıydı. Bir külek yaklaşık 33 kilo civarında iken, bir kilenin de 1841'den sonra her yerde 35 kilo olduğu bilinmektedir.

Başbakanlık Osmanlı Arşivinde yer alan bir belgede, Adana ve Tarsus'ta bulunan köy ve nahiyelerde buğday, arpa ve diğer hububatın, 1 kile ölçü itibarınca 18 kıyye olan "salame (sallama) külek" ile ölçüldüğü belirtilmektedir. Buradan da

²²³ TŞS., no: 289, s. 33-b. 143, Hicri 9 Cemaziye'l-evvel 1257 (Miladi 29 Haziran 1841).

²²⁴ BOA., Maliye Varidat Defterleri (ML.VRD.), no: 2152, Hicri 1262 (Miladi 1846).

²²⁵ Tarsus'ta yaşayan yerli halk küleğin ağırlığının, yaklaşık olarak 33 kg. civarında olduğunu söylemektedirler. Sözlük anlamı ise ağaçtan yapılmış tahta kovadır. *Tarama Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1969, s. 2767.

anlaşıldığı üzere 1841’de kilenin her yerde standart hale getirilmesi kararı, taşrada 1850’lere kadar uygulanamamıştır. Alınan bu karara uyulmadığı gibi, Ticaret Nezareti’ne, 10 Aralık 1856 tarihli gönderilen bu mazbatada, yabancı tüccarlardan bazılarının, kendi mağazalarında “silme külek” olarak bilinen daha küçük ölçüde bir külekle ölçüm yapmakta oldukları bildirilmektedir.²²⁶ Bu hileli uygulamaların engellenmesi için alış verişte kullanılmak üzere Meclis-i Kebir tarafından ayarlanan ve “salame” olarak adlandırılan külekler yapılmıştır. Yapılan bu küleklere, salame damgası basılarak Adana ve çevresinde, tüm hububat ölçümünde kullanılması zorunlu kılınmıştır. Salame damgalı bu küleklerden birer adedi, Mersin ve Tarsus’a da gönderilmiş, ancak buralardaki yabancı tüccarlar, bunu kabul etmeyerek, eski silme küleklerini kullanmaya devam edeceklerini bildirmişlerdi. Bu durumun haksızlığa yol açacağı düşünülerek, konu Adana Meclisi’nde tekrar görüşülmüş ve taşra kilelerinin İstanbul kilesine uyarlanmasına dair daha önce alınmış karara dikkat çekilerek gereğinin yapılması emredilmiştir.²²⁷

1841’den sonra kileye bir standart getirilmiş ve her yerde 20 okka yani 35,27 kg. ağırlığında olan İstanbul kilesi geçerli olmuştur.²²⁸ Kıyye, 1,282 kg.’dır ve okkayla aynı ağırlıktadır.²²⁹ Çeki, Tarsus’ta genellikle pamuk kozası için kullanılmaktaydı. Bir çekinin yaklaşık ağırlığı, 4 kantar olup, 225,798 kg.’a eşittir.²³⁰ Bir kantar, 44 okka 56,449 kg.’dır.²³¹ Batmanın, pamuk kozası, un ve tuz gibi ürünlerin ölçümünde kullanıldığı görülmektedir. 1 batmanın denk geldiği ağırlık ise

²²⁶ Silme, 8 okkalık bir tahıl ölçüğüdür. Ölçek ağzına dek dolu durumda olarak ölçülürdü. Silme külek de külek denilen ölçüm aracının 8 okkalık bir çeşididir. *Derleme Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu yayınları, X. Cilt, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1978, s. 3635.

²²⁷ BOA., A.MKT.NZD., 206/77, Hicri 29 Rebiü’l-ahir 1273 (Miladi 10 Aralık 1856).

²²⁸ Walter Hinz, *İslam’da Ölçü Sistemleri*, (Çeviren: Acar Sevim), Marmara Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1990, s. 51; Halil İnalçık, “Introduction to Ottoman Metrology”, *TURCICA*, XV, 1983, s. 333.

²²⁹ İnalçık, a.g.m., 1983, s. 340.

²³⁰ İnalçık, a.g.m., 1983, s. 333.

²³¹ İnalçık, a.g.m., 1983, s. 340.

7,697 kg.'dır. Ancak bu ağırlık, Adana yöresi için daha farklıydı. Adana'da 1 batman, 4 okka ve 4,848 kg.'a eşit gelmekteydi. Tarsus'ta sıklıkla karşılaşılan diğer bir ölçü birimi ise hayvan yüküydü. Bir hayvan yükü de yaklaşık olarak 162,144 kg.'a eşitti. Deve ve katır yükü arasında pek fark olmamakla birlikte yaklaşık 250 kg.'dır.²³²

II.1.6. Tarım Ürünlerinden Alınan Aşar Vergisi

Tanzimat'ın getirdiği yeni düzenlemelerden biri de her türlü devlet gelirinin doğrudan devlet hazinesi adına toplanıp, her türlü giderin de devlet hazinesinden ödenmesi kuralıydı. Bu duruma uygun olarak, 1847 Arazi Kanunu'nda²³³ da Anadolu ve Rumeli'de bulunan ve vakıf olmayan tüm topraklarda yetişen ürünlerin tamamının, Hazine-i Celile'ye ait olup, hazine adına toplanması ve merkeze gönderilmesi gerekliliği vurgulanmaktaydı.

“Bu def'a tapu hakkında icra olunacak nizamnamedir ki ber-vech-i ati'l-beyân Anadolu ve Rumilinde kain gayr-ı ez-evkâf zuhûr iden arazi-yi miriye mahsulâtının [...] guruslukdan yukarısı canib-i hazine-i celileye ve ondan aşağısı derûhde-i celilede ise de bundan böyle mahsulât-ı mezkûrenin tamamıyla hazine-yi celile-yi merkûme canibine aid ve rac'i olur...”²³⁴

Tanzimat'la birlikte bütün bölgelerde 1/10 oranında tahsil edilmeye başlanan aşar vergileri ilk yıllarda emanet usulü ile toplanmıştı.²³⁵ Ancak emanet usulünde yapılan birtakım yolsuzluklarla devlet gelirlerine zarar verildiği gerekçesiyle henüz kaldırılmış olan iltizam sistemi, tekrar uygulamaya konuldu.

²³² Hinz, *a.g.e.*, s. 16-17.

²³³ Ayrıntılı bilgi için bkz., Halil Cin, *Miri Arazi ve Bu Arazinin Özel Mülkiyete Dönüşümü*, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya, 1987, ss. 235–238.

²³⁴ TŞS., no: 290, s. 106, b. 206.

²³⁵ Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül- Vukuat, Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, Cilt III-IV, (Sadeleştiren: Neşet Çağatay), Türk Tarih Kurumu Basımevi, 3. baskı, 1992, Ankara, ss. 288–289.

1839'da kaldırılan iltizam sistemi yerine bir müddet muhassıllar aracılığıyla toplanan aşar vergisinin, 1847 yılı itibariyle çiftçilerin üretim çabalarını desteklemesinde faydalı olacağı düşüncesiyle, devlet görevliler ya da zengin kişilere tek ya da ortaklaşa beş yıl süreyle iltizama verilmesi kararlaştırılmıştı. Bu sürede, aşar vergisinin belirlenen iltizam bedeli her yıl arttırılarak, vergiye toplam %10 oranında zam yapılmış olunacaktı.²³⁶ Yani, vergiye yıllara bölünerek azar azar zam yapılmıştır.

Verginin toplanma zamanına ilişkin de bir düzenleme getirilmiştir. 1845 yılından itibaren ahaliden alınan mal vergisinin her yıl “rûz-u hızır ve rûz-u kasım” zamanında toplanması usulünün kaldırılarak, bundan sonra her yıl mahsul zamanından sonra tahsil edilmesine karar verilmişti.²³⁷ Geçimini ticaret, zanaat ve esnaflıkla sağlayanlar arasında ziraat sahiplerinde hisseleri olanlar da aynı uygulamaya tabi olacaklardı.

“...mahsulât ashabı olmayıbda ticaret ve sanâat ve esnaflık ile taayyüş idenlerin cem' idecekleri mahsulât olmadığından ve bu cihetle o makule virgüleri tehir olunması... ashab-ı ziraatte hisseleri mahsulünden sonra virgüleri ahz ve tahsiline dikkat...”²³⁸

Mahsul toplama zamanından önce vergi ödemesi, halkın borca girmesine ve ödemelerde aksamalara sebebiyet verdiğiinden bu yeni uygulamayla onların biraz rahatlaması amaçlanıyordu. 1845 yılından itibaren vergiler, mahsul zamanından sonra peşin olarak aksatılmadan verilmekle beraber geçmişten kalan borçların

²³⁶ Tevfik Güran, “Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları (1841–1861)”, *Belgeler: Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, Cilt XIII, sayı 17, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989, s. 14.

²³⁷ Rûz-ı hızır, Osmanlı Devleti'nde örfi vergilerin ilk taksitinin toplandığı güne verilen addır. Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, (Yayına Hazırlayan: Aydın Sami Güneyçal), Aydın Kitapevi, Ankara, 16. baskı, 1999, s. 899.

²³⁸ TŞS., no: 292, ss. 133–134, b. 131, Hicri 13 Cemaziye'l-evvel 1262 (Miladi 9 Mayıs 1846).

toplanmasına da devam edilecekti. Bu arada, vergi bedelini zamanında ödemeyenlerin borçları faiziyle birlikte alınacaktı.

“...ahali ve fukara hakkında güçlük olacağı cihetle her bir mahallin virgüsü vakt-i mahsulünde tahsil olunduğu suretde ahali güzeşte ve selem mazeretlerinden kurtularak bu yüzden...bakaya-yı mevcude şimdiden tediye olunmak şartıyla işbu iki yüz altmış bir senesinden bed ile mücerred ahali-yi merkumeye kolaylık olmak için her bir mahal virgüsü rûz-ı hızır ve rûz-ı kasım itibariyle tahsil olunmayıp her mahallin mahsulat cemmiyesi idrakda mübaşeretle andan sonra bir akçe bakaya bırağılmayarak senesi içinde kamilen bi't-tahsil maliye hazine-i celilesi tarafına irsal kılınsın...”²³⁹

1850'li yıllarda Kırım Savaşı nedeniyle askeri ihtiyaçları karşılamak için büyük miktarda hububata gereksinim duyulmuştu. Bazı bölgelerin öşür gelirleri doğrudan devlet adına emaneten idareye veya kısmen para kısmen de ürün alınmak üzere iltizama verilmişti.²⁴⁰ Emaneten aşar geliri toplanılan yerler arasında Tarsus Sancağı da yer almaktaydı. 1851'de ülkenin içinde bulunduğu olumsuz koşulların yanı sıra, Tarsus Sancağı bir de afet yaşamıştı. Tarsus'ta bu afetten dolayı, 1851 yılı aşar gelirlerinde ciddi boyutta azalma görülmüştü.²⁴¹ Bütün bunların yanında, kayıt esnasında 1108 külek buğdaydan 37'sinin, 478 külek arpadan ise 120'sinin yaşararak ziyan olduğu anlaşılmaktadır.²⁴² Bu önemli bir kayıptı ve bu nedenle 1851 yılının Tarsus için çok verimli bir yıl olduğu söylenemez. Ancak 1853'te Tarsus'ta gelirlerin artmaya başladığı görülmektedir. (Bkz. Tablo 6- 1850, 1851 ve 1853 yılları Aşar Geliri).

²³⁹ TŞS., no: 292, s. 134, Hicri 13 Cemaziye'l-evvel 1262 (Miladi 9 Mayıs 1846).

²⁴⁰ Güran, a.g.m., 1989, s. 15.

²⁴¹ TŞS., no: 291, s. 189, Hicri 1268 (Miladi 1852).

²⁴² TŞS., no: 291, s. 189.

II.1.7. Tarımda Tarsus Nehri'nin Önemi

Tarihteki adı “*Cydnus (Kidnos)*” olan Tarsus Nehri'nin suyunun soğuk olması nedeniyle, Araplar tarafından “*Berdan*” olarak adlandırılmıştı.²⁴³ Torosların en yüksek kesimini oluşturan Bolkar Dağlarının eteklerinden kaynağını alan nehir kuzeyde Çokak, Cehennem ve Pamuk derelerinin birleşmesiyle oluşan Keşbükü Suyu ve İn, Elmalıboğaz ve Ağaçkesen dereleri ile birleşip Kadıncık Suyu adı ile güneye inmekteydi. Keşbükü ve Kadıncık kolları ise Muhat (Çevreli) köyü yakınlarında birleşerek Tarsus Nehri'ni oluşturuyordu.²⁴⁴ Tarsus yakınındaki bir şelaleden düştükten sonra ovaya ulaşıp, kentin doğusundan hafif bir kavis çizerek Akdeniz'e dökülüyordu.²⁴⁵ 19. Yüzyılda Tarsus ve çevresinin su kaynaklarını bir plan dâhilinde gösteren harita Berdan Nehri olarak da adlandırılan nehrin hangi kollarla birleşip Tarsus'tan geçtikten sonra denize döküldüğünü göstermektedir. Bu haritada, Tarsus ve çevresinin orman, tepe, dağ, nehir, çay, dere gibi coğrafi oluşumları göstermekle beraber kale, köprü, değirmen, su değirmeni, çeşme, su hızarı, kuyu ve han gibi mekânlar da belirtilmiştir. Ayrıca, bu mekânların bulunduğu yerleşimler de gösterilmiştir.²⁴⁶

Sicillere göre, Tarsus merkezine su, harklar aracılığıyla getiriliyordu. 19. yüzyılın ilk yarısında da Tarsus Sancağı'nın ortasından geçen Tarsus Nehri harkları kentin ve tarım alanlarının en önemli su kaynağıydı ve verimin artmasında çok önemli bir rol oynamaktaydı. 1846 öncesinde, Tarsus'un ortasından akan Tarsus Nehri yeni düzenlemelerle, nehrin sağında ve solunda bulunan arazi ve bostanların su

²⁴³ Çıplak, *a.g.e.*, s. 303.

²⁴⁴ Langlois, *a.g.e.*, s. 49; Ali Demirtaş, *İçel İli İncelemeleri*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1996, s. 12; Erzen, *a.g.e.*, 1943, ss. 22-24.

²⁴⁵ Zoroğlu, *a.g.e.*, 1995, s. 9.

²⁴⁶ Haritada, yer adlarının altlarına aynı zamanda Fransızcalarının da yazılması Fransızlar tarafından yapılmış bir harita olduğu fikrini vermektedir. Bkz. Ek 6, “19. Yüzyılda Tarsus ve Çevresinin Su Kaynaklarını Gösterir Harita”, BOA., Plan OD:2.

ihtiyacının giderilmesinde kullanılarak verim arttırılmıştı. Bu iş için harcanan meblağ 17.000 kuruşu bulmuştu. Nehrin imarı ve tarım arazilerinin sulanması sonucunda verim artmış, bir sene içinde sarf olunan paradan daha fazla gelir elde edildiği görülmüştü. 1846'da Tarsus'un iki tarafından akan Tarsus Nehri'nin sağ ve solunda olan harklar ise tamamen harap olmuş ve imarı için oldukça fazla masraf yapılması gerekli görülmüştü. Bu harkların yapılması sonucunda da tarımsal verimin ve tarım üzerinden elde edilen gelirlerin arttırılması sağlanmış olacaktı.²⁴⁷

“Kızıl Hark” ve “Koyuncu Harkı” adlı iki hark ve bunların çevresinde bulunan harkların imarı için gereken meblağ 150.000 kuruş olup, devlet hazinesinden talep edilmişti. Hazine, bu meblağın, Tarsus ve çevresindeki arazilerden dört sene zarfında elde edilecek aşar gelirlerinden sağlanmasına izin vererek yardım talebini kabul etmişti. Eğer dört yıl zarfında harkların bulunduğu yerdeki köy ve mezra mahsulâtları kullanılmadığı takdirde mukataalarına zam olunarak bu meblağın tahsil edileceği bildirilmiştir. Ayrıca merkez, harkların imarından sonra gerekçe gösterildiği gibi gelirlerin ve verimin artmasının gerektiğini de şart koşmuştu. Dört yıl zarfında yapılan masraflar, alınan eşyalar ve verilen yevmiyeler yıl yıl düzenlenecek defterlere kaydedilerek merkeze gönderilecekti.²⁴⁸ Böylece devam eden imar işlemleri ve harcamalar merkez tarafından denetlenmiş olacaktı.

Tanzimat'ın getirilerinden biri de her türlü devlet gelirinin doğrudan doğruya devlet hazinesine girip, her türlü giderin de devlet hazinesinden ödeme uygulaması çerçevesinde doğal olarak, taşra idaresi, her türlü imar faaliyetinin masrafını karşılanması için direkt merkeze başvuruyordu. Ancak, ülke genelinde bu gibi bakıma ve onarıma ihtiyacı olan yerlerden merkez hazinesine gelen dilekçelerin

²⁴⁷ TŞS., no: 292, s. 198, Hicri 8 Safer 1262 (Miladi 5 Şubat 1846).

²⁴⁸ TŞS., no: 292, ss. 198-199.

artması nedeniyle bu masraflar ödenememişti.²⁴⁹ Yukarıdaki örnekte de görüldüğü gibi bu masraflar merkez hazinesine gönderilmesi gereken vergilerden karşılanmıştı.

II.1.8. Tarımsal Ürünlerde Gözlenen Fiyat Hareketleri

1839–1856 yılları arasında, Tarsus'ta tarım ürünleri fiyatlarına bakıldığında bir hareketlilik göze çarpmaktadır. Ortalama fiyatlara göre, pamuk en pahalı ürün olarak en ön sırada yer almıştır. En fazla ekimi yapılan ürünlerin başında gelen buğday, arpa ve mahlût (karışık tahıl) hemen hemen birbirini takip eden fiyatlarda alıcı bulmuştur. Tütün ise pahalılık bakımından pamuktan sonra ikinci sırayı almaktadır. Pamuk ve tütün, bu anlamda Tarsus'ta en önemli iki tarım ürünüydü. Ekimi yapılan ürünlerin ortalama fiyatları Tablo 10'da görülmektedir.²⁵⁰

Tablo 10

1839–1856 Yılları Arasında Tarsus'ta Tarım Ürünlerinin Ortalama Fiyatları

Yetiştirilen Ürünler	Ölçü Birimi	Ürünlerin Ortalama Fiyatları (kuruş)
Buğday	1 külek	40,0
Arpa	1 külek	45,0
Mahlut (karışık tahıl)	1 külek	45,0
Pamuk kozası	1 kantar	276,0
	1 kile	172,0
Tütün (Duhan)	1 külek	82,5
Üzüm	1 külek	5,0
Pirinç	1 külek	14,0
Susam (küncü)	1 külek	16,0
Mercimek	1 külek	7,0
Nohut	1 külek	15,0
Darı	1 külek	10,0
Soğan	1 külek	19,0
Harnub (keçiboynuzu)	1 kıyye	3,0

Kaynak: TŞS., no: 289-295, Miladi 1839-1856.

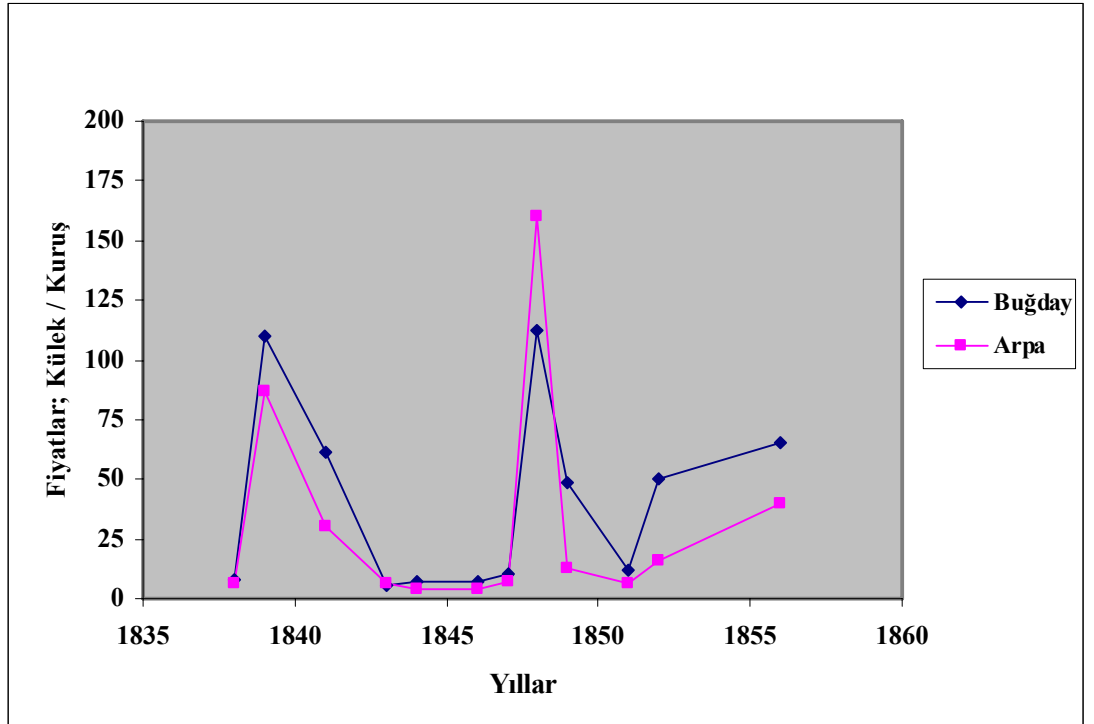
²⁴⁹ Mustafa Nuri Paşa, *a.g.e.*, s. 288, 291.

²⁵⁰ Tablo ve grafiklerde verilen tüm tarım ürünleri ortalama fiyatları Tarsus Şer'iyeye Sicilleri 289-295 numaralı defterlerde yer alan terekelerdeki verilerden yararlanılarak çıkarılmıştır.

Buğday ve arpanın yıllara göre fiyat değişimlerinde oldukça büyük farklılıklar kaydedilmişti. Kimi zaman arpanın fiyatı buğdayın fiyatını geçerken kimi zaman da tam tersi bir durum yaşanmıştı. Arada farkın olmadığı ya da çok az olduğu dönemler de olmuştu.

Buğday, arpa ve pamuğun yıllara göre fiyat değişimlerine bakıldığında buğday ve arpanın fiyat grafiğinin daha hareketli olduğu göze çarpmaktadır. Bunlara nazaran pamuğun fiyat değişim grafiği daha az değişkenlik göstermektedir.

Grafik 1- 1839–1856 Yılları Arasında Buğday ve Arpa Fiyatlarındaki Değişim

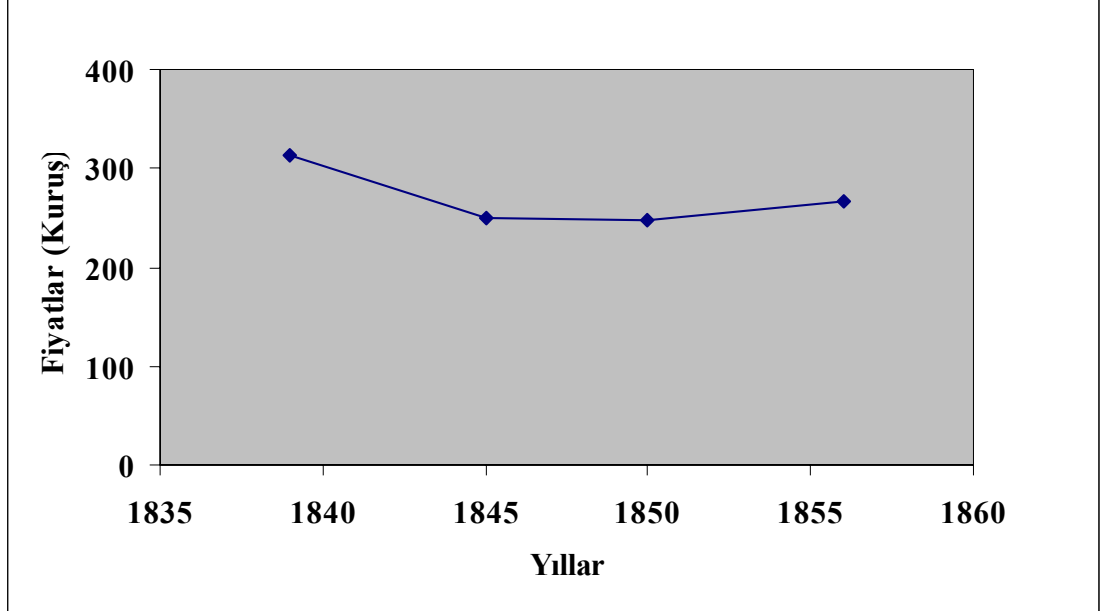
Kaynak: TSS., no: 289-295.

Yukarıdaki grafikte de görüldüğü üzere buğday ve arpa fiyatlarında ani iniş çıkışlar yaşanmıştır. Özellikle 1839 yılında bir külek buğdayın ortalama fiyatı

110'a; 1848 yılında da bir külek arpanın ortalama fiyatı 160 kuruşa yükselerek rekor fiyatlara ulaşmıştı. Bu ani değişimlerde birtakım etkenler rol oynamış olmalıdır. Ancak, kayıtlarda bu ani düşüş ve yükselişlere sebebiyet veren olaylara ilişkin kesin bilgilere ulaşılamamıştır. Bu nedenle, değerlendirme yapılırken olması muhtemel durumlar göz önüne alınmaktadır. Bu etkenler arasında, iklime bağlı değişimler – kuraklık, don, sel, gibi- kıtlık, çekirge istilası ve arz-talep ilişkilerinde değişim gibi durumlar yer almaktaydı. Bazı yıllarda buğday ve arpanın hemen hemen aynı fiyatlara sahip olması, bazı yıllarda ise aralarında ciddi fiyat farklarının yaşanması da dikkat çekmektedir. Örneğin; 1847'de her iki ürün 10 kuruş civarında iken, 1848'de buğday 112,5 arpa ise 160 kuruşa çıkmıştır. 1847 yılına ait arpa ve buğday fiyatlarının bulunduğu kayıtlarda “bir misli zammıyla” ifadesinden belirli aralıklarla zam yapıldığı da görülmektedir.²⁵¹ 1849'da tekrar bu fiyatlarda bir düşüş yaşanmış; buğday 50, arpa da 12,5 kuruşa kadar inmiştir.

²⁵¹ TŞS., no: 290, s. 129, b. 264.

Grafik 2- 1839–1856 Yılları Arasında Pamuk Kozası Fiyatlarında İzlenen Değişim

Kaynak: TŞS., no: 289-295.

Pamuk kozası, 19. yüzyılda serbest ticaret antlaşmalarının da etkisiyle tekstil sektörünün temel hammaddesi olarak oldukça önem kazanmıştı. Bu nedenle, diğer ürünlere oranla daha fazla fiyatlarla satılmıştı. Pamuk kozası fiyatlarında, yıllara göre çok büyük değişiklikler görülmemesine rağmen, 1839'dan 1856'ya gelinceye kadar az da olsa bir düşüş gözlenmektedir. Bu nedenle, genel olarak, pamuk kozası fiyatlarının istikrarlı bir gidişat izlediği söylenebilir. Pamuk kozasında birim fiyatı kantar üzerinden belirlenmekteydi.

II.2. Hayvancılık

19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda bir ekonomik alan olarak hayvancılık çok yaygındı. İmparatorluk coğrafyasında, özellikle tarım yapılan topraklar hayvancılık için de kullanılmaktaydı; çünkü bitkisel üretim alanında nadas

süreleri çok uzundu. Tarım araçları ise gelişmemişti.²⁵² Tarsus'ta genellikle hayvancılık nüfusun büyük kısmını oluşturan Türkmen aşiretler tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır. Hayvansal ürünlere olan ihtiyaçların büyük çoğunluğunu göçebe ya da yarı-göçebe yaşam süren aşiretler sağlıyorlardı. Adana ve Tarsus çevresindeki Kusunlu ve Karaisalı Aşiretleri tarafından yetiştirilen kızıl koyun çeşidi 17. yüzyıldan itibaren merkezin et ihtiyacını karşılamak önemli bir rol oynamaktaydı. Ayrıca İstanbul'la birlikte Batı ve Orta Anadolu da bu kızıl koyunlar için önemli birer Pazar konumundaydı.²⁵³ Yetiştirilen belli başlı hayvanlar; at (bargir) başta olmak üzere öküz, camus, sığır, inek, koyun ve keçidir. Hayvancılık hem yörenin hayvana dayanan işgücü ihtiyacını, hem de hayvansal ürünler (süt, peynir, tereyağı,...) elde etmeye dönük önemli bir gelir kalemi oluşturmaktadır. Büyükbaş hayvanlardan öküz tarım alanında iş gücünden büyük ölçüde yararlanan bir araç olarak kullanılmaktaydı. Öküzün yanı sıra at, önemli bir ulaşım aracı olmak yanında, tarımda da yine gücünden faydalanılan başlıca hayvanlardandı.

Deve Tarsus'ta, çok eskiden beri önemli bir ulaşım aracı olarak yoğun biçimde kullanılan bir hayvandı. Ulaşım ağının gelişmemiş, mesafelerin uzun olması ve devenin taşıma yükünün diğer hayvanlara oranla daha fazla olması, devenin özellikle taşımacılıkta kullanılmasının itici gücü olmuştu. Devenin yaygın olarak kullanılmasına paralel olarak Tarsus'ta, devecilik mesleği de yoğun olarak yapılan bir iş koluydu. Bunun sonucu olarak da Devecizadeler, Tarsus'ta devecilikle uğraşan zengin ailelerden biriydi. Deve fiyatlarının da diğer hayvanlarınkine kıyasla daha fazla olduğu görülmektedir. Devenin yanı sıra taşımacılık açısından sıklıkla kullanılan diğer bir hayvan da Osmanlı belgelerinde "bargir" olarak ifade edilen

²⁵² Güran, *19. Yüzyılda Osmanlı Tarımı*, s. 69.

²⁵³ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, (Çeviren: Neyyir Kalaycıoğlu), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1993, s. 274.

beygir yani attı. Özellikle tarım ürünlerinin tarladan, madenlerin de yataklarından çıkarılarak, iskelelere taşınmasında deve ve at önemli roller üstlenmişlerdi. Bu nedenle bu hayvanlar, ulaşımda olduğu kadar ticari alanda da önemli unsurlardı.

Büyük ve küçükbaş hayvancılığın yanı sıra, arıcılık da ender olsa da rastlanılan bir iş koluydu. Tarsus Şer'iyeye Sicilleri'nde yer alan kayıtlarda “*asel (bal)*” kayıtlarına da rastlanmaktadır. Bu nedenle, bölgede arıcılık da yapıldığı anlaşılmaktadır. 1840 ve 1852 yıllarına ait kayıtlarda asel olarak ifade edilen balın kıyyesinin 4 kuruşa satıldığı belirtilmiştir.²⁵⁴ Şeker, Mısır'dan ithal edildiği ve kilosu 6 kuruş gibi yüksek bir fiyata satıldığı için tatlıcılar, genellikle bal kullanıyorlardı. Bal üretimi için ovada arıcılığa önem verilmişti. Arıcılardan birçoğu fazla bal almak ve eşek arısından kurtulmak için arı kovanlarını beygir ve develerin sırtında Sarıçam'a götürürlerdi.²⁵⁵

Hayvan fiyatlarına bakıldığında değeri en yüksek hayvanın deve olduğu görülmektedir. Deveden sonra ikinci sırayı, deve gibi daha çok taşıma ve ulaşım amaçlı kullanılan at almaktadır. 1839-1856 yılları arasında, Tarsus'ta yetiştirilen hayvan türü ve ortalama tereke fiyatları Tablo 11'de gösterilmektedir.

²⁵⁴ TŞS., no: 289, s. 33, b. 143, Hicri 1257 (Miladi 1840); no: 294, s. 54, b. 69, Hicri 1268 (Miladi 1852).

²⁵⁵ Ener, *a.g.e.*, s. 219.

Tablo 11
1839–1856 Yılları Arasında Tarsus'ta Yetiştirilen Hayvan Türleri ve Ortalama Fiyatları

Hayvan Türü	Ortalama Ücreti (kuruş)
Deve	5000
At (bargir)	386
Tay	213
Kısrak	211
Merkep	56
Öküz	178
Sığır	119
İnek	95
Camus	250
Tosun	72,5
Koyun (ganem)	109
Keçi (davar)	86

Kaynak: TŞS., no: 289-295.²⁵⁶

Bu tabloya göre, bir devenin ortalama fiyatı 5000 kuruş iken, bir bargirin fiyatı ise 386 kuruştur. 250 kuruşa satılan camus da deve ve attan sonra üçüncü sırada yer almaktadır. Fiyatı en düşük hayvanın 56 kuruşluk merkep olduğu anlaşılmaktadır. Küçükbaş hayvan türlerinden koyun ve keçi fiyatları da çok yüksek değildir. Koyun ve keçi arasındaki fiyat farkı ise çok azdır.

II.3. Ormancılık

Tanzimat öncesi dönemde ormanlardan yararlanmaya dair kapsamlı bir yasal düzenleme yapılmamıştı. Buna yönelik ilk çalışmalar Tanzimat'ın ilanından sonraki yıllarda başlamıştı. Bu dönem öncesinde ormanların belirli amaçlar için ayrılanlarının dışında kalanlar rasgele bir kullanıma tabi idi. Devlet, sadece kereste

²⁵⁶ Tabloda verilen ortalama hayvan fiyatlarının belirlenmesinde 289–295 numaralı Tarsus Şer'iyeye Sicilleri'nde yer alan tereke kayıtları kullanılmıştır. Tereke kayıtlarındaki fiyatlar reel fiyatlar olmadığından ürünlerin gerçek değerlerini yansıtmamaktadır. Bu tereke fiyatlarından, ancak ürünün ortalama fiyatları konusunda fikir edinilebilir. Sicillerde, mal ve eşyaların gerçek fiyatlarını yansıtan veriler elde edilemediğinden tereke fiyatları kullanılmıştır.

ve yakacak için kesilen odundan vergi almanın dışında pek ormanlarla ilgilenmemiş görünmekteydi. 1840 yılında merkezi İstanbul'da bulunan Ticaret Nezareti'ne bağlı bir Orman Müdürlüğü kurulmuştu. Bu müdürlük, bu alanda keyfi vergilerin alınma yol açtığı için 1841'de kapatılmıştı.²⁵⁷ Ormancılık alanında devletin bu tür bir gelişmeye başvurması da bu alandan elde edilecek gelirlerin arttırılması amacına yönelikti.

Tarsus Sancağı, 19. yüzyılın ilk yarısında ormanlık alan açısından oldukça önemli bir bölgeydi. Ormancılık, özellikle kereste üretimi açısından önemliydi. Toros Dağları ve Payas Bölgesi, kereste üretimi açısından, 1830'larda Mısırlıları; Anadolu'da özellikle bu bölgeyi hâkimiyeti altına almaya itecek kadar çekici ve verimli alanlardı.²⁵⁸

Adana, Payas, Tarsus, Karaisalı ve Bilan dâhilinde yer alan dağlardaki ormanlar, kereste bakımından bölgenin en verimli alanlarıdır. Bölge dağlarından kesilen ve satılan kerestelerden, 1855 yılına kadar öşür alınmamaktaydı. Bu tarihten itibaren mahallince düzenlenerek gerekli teşviklerin yapılmasına ve 1855 yılının Mart ayından itibaren vergiye bağlanarak beşer yıllığına iltizama verilmesine karar verilmişti. 1855–60 arasında kereste aşar geliri beş yıllığına yıllık 25.000 ve beş yıllık toplam 125.000 kuruşa Adana ve Tarsus çevresinde tanınan tüccardan Abdülkadir Ağa ile Bakırcıoğlu Ohannes üzerine iltizama verilmişti. Ancak, Adana Eyaleti dâhilindeki dağlardan kesilen kerestelerden gümrük vergisi alındığına dair hiçbir kayda rastlanmaması, Maliye Nezareti'nin de dikkatini çekmiş ve bu durumun

²⁵⁷ Yücel Çağlar, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ormancılık ve Gelişimi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, cilt III, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, ss. 1563–1564.

²⁵⁸ BOA., Hatt-ı Hümayun (HH.), 376/20471-İ, Hicri 11 Recep 1251 (Miladi 2 Kasım 1845); HH., 373/20412-B, Hicri 27 Safer 1251 (Miladi 24 Haziran 1835). Kereste ve maden, Mısırlıların donanmalarının devamı için önemli kaynaklardı. 1830'lara kadar Mısırlıların kereste ve maden ihtiyaçlarını karşılayan iki devlet İngiltere ve Avusturya idi. Bu dönemde bu iki devletin Mısır'a maden ve kereste ihracını kesmesi, Mısırlıların Anadolu'da özellikle Çukurova'daki orman ve madenleri ele geçirmelerinin temel nedeni olmuştu.

düzeltilmesi ve bir düzene sokulması için gerekenlerin yapılmasına dair emirnameler gönderilmiştir.²⁵⁹

Kereste ticaretinin, bölgenin ormancılık bakımından verimliliğine paralel olarak gelişme gösterdiği anlaşılmaktadır. Özellikle, Payas tarafından elde edilen keresteler, hem Gülek Boğazı hem de Tarsus iskelelerinden ihraç edilmekteydi. Yukarıdaki örnekte de görüldüğü gibi, kereste aşarı gayrimüslim tüccarlar tarafından rağbet edilen gelirler arasındaydı.

Ormancılık ve buna bağlı kerestecilik, madencilik açısından da büyük önem taşımaktaydı. Çünkü 19. yüzyılın ilk yarısında, maden ocaklarının işletilmesinde yakıt maddesi olarak hâlâ ağaç kömürü kullanılmakta idi.²⁶⁰ Bu açıdan, Tarsus'un ormanları, bölge madenleri için bir yakıt kaynağı olma özelliği de taşıyordu. Bunlar, birbiriyle ekonomide ilişkili iş alanlarıydı.

²⁵⁹ BOA., İ.MVL., 13834, Hicri 13 Cemaziye'l-evvel 1271 (Miladi 1 Şubat 1855).

²⁶⁰ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, Islahat Fermanı Devri (1856-1861)*, VI. cilt, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 6. baskı, Ankara, 2000, s. 244.

III. BÖLÜM: TİCARET

III.1. 1838 Serbest Ticaret Antlaşmaları ve Bu Antlaşmaların

Ticarete Etkileri

19. yüzyılda, Avrupa'da gelişen Sanayi Devrimi'nin sonucu, üretim ve ulaşım tekniklerinin gelişmesi ile üretimle birlikte uluslararası ekonomik ilişkiler de artış göstermişti. Üretimin artması, Avrupalı Devletleri biriken mamul mallarına yeni pazarlar ve hammadde ihtiyaçlarına kaynak arayışı içine sokmuştu. Bu çerçevede, sömürgecilik faaliyetleri hız kazanmıştı. Bu açıdan, ekonomisinin temelinde tarımsal üretim ve el sanatları yatan Osmanlı İmparatorluğu, sömürge arayışındaki Avrupa ülkeleri için bir çekim alanı haline gelmişti. Böylece, 18. yüzyılda kapitülasyonlarla²⁶¹ kazandıkları imtiyazları, 19. yüzyılda daha da genişleten yabancı tüccarlar, Osmanlı iç ve dış ticaretini ele geçirmişlerdi. Bu durumun en olumsuz etkileri ise Müslüman tüccarlar üzerinde görülmüştü. Avrupalı Devletlerin mamul mallarının istilasını, zaten yeteri kadar gelişmemiş Osmanlı imalat sektörünün daha da gerilemesine sebep olmuş; 19. yüzyıl boyunca ekonomi, giderek daha fazla ticarileşirken, üretimde aynı oranda artış yaşanmamıştı.²⁶²

İngiltere, 1830'lardan sonra temel politikalarını, Osmanlı Devleti'ni Rusya'ya karşı güçlü kılmak yönünde geliştirmişti. Özellikle, 1833'de Rusya ile imzalanan Hünkâr İskelesi Antlaşması'yla, Rusya'ya verilen imtiyazlar İngiltere'yi

²⁶¹ Kapitülasyonlarla verilen imtiyazla, imparatorluğun güçlü olduğu zamanlarda zararlı olmayacak şekilde yürütülebilirdi. Ancak, sanayi devrimiyle imtiyaz verilen devletlerin siyasi ve ticari politikalarının değişmesi Osmanlıların kapitülasyon politikası da ters yönde bir sonuç vermeye başlamıştı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ali İhsan Bağış, *Osmanlı Ticaretinde Gayrimüslimler, Kapitülasyonlar-Berath Tüccarlar-Avrupa ve Hayriye Tüccarları (1750-1839)*, Turhan Kitapevi, Ankara.

²⁶² Emine Kıray, *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, İletişim Yayınları, İkinci Baskı, İstanbul, 1995, s. 69.

tetikleyen en önemli nedenlerden biriydi.²⁶³ İngiltere, 1830'lardan itibaren hammadde ve pazar ihtiyacından dolayı Hindistan'a gitmek için daha kısa ve ucuz bir yol olan Akdeniz'i ve Anadolu'daki ırmakları ticaret yolu olarak kullanmaya başlamıştı. Bu yollar, Osmanlı kontrolü altında olduğundan, 1833'ten sonra İngiliz Dış İşleri Bakanı Lord Palmerston aracılığıyla Osmanlı ile yakın ilişkiler kurulmaya çalışılmıştı.²⁶⁴ Dört yıllık (1834–38) diplomatik ve iki yıllık (1836–38) tarife görüşmeleri sonucunda 16 Ağustos 1838'de Osmanlı-İngiliz Ticaret Ve Denizcilik Antlaşması imzalandı.²⁶⁵ Bu antlaşmada İngiliz elçisi Ponsonby'nin büyük etkisi söz konusuydu. Ponsonby'nin temel düşüncesi, bu antlaşma ile 1833 Hünkâr İskeleyi Antlaşması'nı hükümsüz kılmak ve Rusya'nın Osmanlı üzerindeki etkisini yok etmektir. Antlaşmanın hazırlık aşamasında etkili olan diğer bir İngiliz de Palmerston'un Osmanlı Devleti'nde ticari imkânları araştırması için görevlendirdiği David Urquart'tır.²⁶⁶ Urquart, Osmanlı'nın sınırsız bir pazar olduğu ve Rusya'nın Osmanlı'yı ele geçirmesi halinde tüm dünyaya hâkim olabileceği düşüncesindeydi. Urquart, aynı zamanda Tanzimat hareketi üzerinde de dolaylı; fakat önemli bir etkiye sahip bir kişilikti.

1 Mart 1839'da yürürlüğe girmiş olan Balta Limanı Antlaşması, Osmanlı iktisadi tarihi açısından bir dönüm noktasıydı. Bu tarihe kadar Osmanlı Devleti'nde, serbest ticareti engelleyen bir iktisadî anlayış egemendi. Kapitalist güçler için ilk hedef iç gümrüklerin kaldırılması, ikinci hedef ise hammadde yasağını düzenleyen

²⁶³ Frank Edgar Bailey, "Palmerston ve Osmanlı Reformu 1834–1839", (Çeviren: Yasemin Avcı), *Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, (Editörler: Halil İnalçık-Mehmet Seyitdanlıoğlu), Phoenix Yayınları, İstanbul, 2006, s. 203.

²⁶⁴ Sevim Ünal, "1830–1840 Yılları Arasında Türk-İngiliz Ekonomik İlişkileri", *VIII. Türk Tarih Kongresi*, II. cilt, Ankara, 11–15 Ekim 1976, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1981, ss. 1369–1370.

²⁶⁵ Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebeleri II, (1838–1850)*, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1976, s. 5; Mübahat S. Kütükoğlu, *Tanzimat Devrinde Yabancıların İktisadi Faaliyetleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1992, s. 94.

²⁶⁶ Bailey, a.g.m., ss. 225–226.

rejimi liberalleştirmekti.²⁶⁷ Ticaret serbestliği, Osmanlılarda tam olarak hiçbir zaman uygulanmamıştı. İhracat sınırlı ölçüde yapılırken, ihracı yasak olan mallar da bulunmaktaydı. Bu bağlamda, 1838 Ticaret Sözleşmesi, klasik Osmanlı iktisadi düşüncesinin kırılmasına sebep olan en önemli gelişmedir.

Bu antlaşma ile gelen en büyük değişiklik, 1839 Mart ayından itibaren ihracat üzerindeki sınırlama, yed-i vahit ve satın alınan malların nakli için gerekli tezkire usulünün kaldırılması ve yerine “umum mukataat ve iltizamat” gibi vergi hâsılatının dahi hazine hesabına muhassıllar ve gümrük memurları aracılığıyla emanet usulü ile toplanılarak gönderilmesi sisteminin getirilmesiydi.²⁶⁸ Yed-i vahit usulünün İngilizlerce kaldırılmak istenmesi politik nedenlere dayanmaktaydı. Çünkü bu usulün kaldırılması, Mısır’ı tekelinde bulunduran Mehmet Ali Paşa’yı zor duruma düşürecek ve böylece Mehmet Ali Paşa’nın mali gelir kaynakları kurutulmuş Mısır’ın sanayileşme sürecine son verilmiş olacaktı.²⁶⁹ Yed-i vahit usulü bu antlaşmayla resmîyette kaldırılmıştır. Ancak, 1857 yılına kadar bu usul çerçevesinde mukataalar verildiği görülmektedir. Örneğin, Adana ve Tarsus Sancaklarında tuz alım-satımı için 1844 senesi Akçadeniz Tuz mukataası 13.000 kuruş bedelle yed-i vahit usulü ile Adana Mutasarrıfına iltizama verilmişti.²⁷⁰

Klasik Osmanlı iktisadî düşüncesine göre, yurt içi mal talebini mümkün olduğu kadar yüksek tutma amacına uygun olarak ihracatta, teşvik edilmek ve kolaylaştırılmaktan çok, yasaklar ve ihraç vergileriyle sınırlandırılan bir faaliyet alanı olarak düzenlenmişti. İthalat ise teşvik edilen ve kolaylaştırılması gereken bir faaliyet

²⁶⁷ Seyfettin Gürsel, “1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşması”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, cilt III, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 688.

²⁶⁸ Abdurrahman Vefik Sayın, *Tekâlif Kavaidi (Osmanlı Vergi Sistemi)*, Maliye Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1999, s. 651.

²⁶⁹ Ünal, a.g.m., s. 1374; Pamuk, a.g.e., 1987, s. 201.

²⁷⁰ BOA., Sadaret Mektûbi Kalemî, Umûm Vilayât (A.MKT.UM.), 254/7, Hicri 21 Muharrem 1273 (Miladi 21 Eylül 1856).

olarak görülmekteydi. Bu anlayışın temelinde yatan neden ise ülke içinde mal ve hizmet arzının mümkün olduğu kadar bol ve ucuz olmasını sağlamak amacıyla üretim faaliyetlerini yürütmektir.²⁷¹ Osmanlı İmparatorluğu'nda ihraç edilecek mallar, Osmanlı tüccarı tarafından iskeleye getirilirdi. Yabancı tüccarlar ise getirilen bu malları satın alıp, gümrük vergisini ödeyerek kendi ülkesine götürebilirdi. 18. yüzyıldan sonra ise Avrupalı tüccarlar, daha fazla kâr elde etmek amacıyla aracılığı ortadan kaldırmak ve malın üretildiği yere gidip malları kendileri satın almak istemişlerdi.²⁷² Bu aşamadan sonra Avrupalı tüccarlar Osmanlı Devleti'ne daha fazla nüfuz etmeye başlamışlardı.

1838 Antlaşmasına göre ise İngiliz tüccarlar, Osmanlı tüccarları gibi imparatorluğun her yerinde ticaret yapabileceklerdi. 1826'dan beri çeşitli adlarla alınmakta olan bütün dâhili vergiler kaldırılarak, yerine %9 oranında (amediyye) dâhili gümrük vergisi konulmuştu. İthal mallarında ise yabancı tüccarın getirdiği malı memleket içine götürmesi halinde ödeyeceği (reftiyye) vergi sadece %2 idi. Bununla birlikte, harici gümrük vergisi aynen %3 olarak korunmaktaydı.²⁷³ Vergilerin belirlenmesi ile ilgili süreç, oldukça tartışmalı geçmiştir. İngilizlerle yapılan antlaşmanın diğer bir maddesine göre de her türlü ticaret ibaresiyle bu vergileri ödeyen tüccar, başka herhangi bir engelle karşılaşmaksızın Osmanlı topraklarında, perakende ticaret de dâhil olmak üzere her türlü ticareti serbestçe yapabilecek duruma gelmiş bulunuyordu.²⁷⁴ Aslında bu antlaşma ile imparatorlukla İngiltere arasındaki ticaretin şekli değişmiyordu. İmparatorluğun başlıca ithali mamul mallar, ihracı da hammaddeydi. 1838 antlaşması ve bunu model alan diğer

²⁷¹ Genç, *a.g.e.*, s. 89.

²⁷² Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebeleri II*, s. 4.

²⁷³ TŞS., no: 289, s. 115-116, Hicri 1258 (Miladi 1842).

²⁷⁴ Kütükoğlu, *a.g.e.*, 1992, s. 94.

antlaşmalar yabancı tüccarların istedikleri yerlerde iş yapmalarını sağlıyordu. Bu antlaşmayla kabul edilen gümrük tarifeleri ile de Osmanlı ticaret rejimi dünyadaki en serbest rejimler arasında yer aldı.²⁷⁵

İngiltere'ye Balta Limanı Antlaşması ile tanınan ticari haklar 1838 sonrasında diğer Avrupa Devletlerine de tanınmıştır. Antlaşmanın ilgi çekici sonuçlarından biri ise, isteyen herhangi bir Avrupalı Devlet ile aynı şartları içeren bir antlaşma yapılabilmesinin mümkün kılınması idi. Bu kararı takiben ilki Fransa ile 25 Kasım 1838'de, sonuncusu da Rusya ile 30 Nisan 1846'da olmak üzere çeşitli antlaşmalar yapılmıştı. Antlaşma yapılan diğer Avrupa Devletleri ise Hansa şehirleri (Hamburg, Bremen, Lubeck), Sardunya, İsveç ve Norveç, İspanya, Hollanda, Belçika, Zollverein Hükümetleri (Prusya, Frankfurt, Saksonya, Bavyera, ...) ve Danimarka Devleti idi.²⁷⁶ Yapılan bu antlaşmaların yürürlüğe girmesiyle Osmanlı Devleti'nin dış ticaret hacmi artmış; ancak devleti bağımsız bir ticaret politikası izleyebilme hakkından da yoksun bırakmıştı. Örneğin, Osmanlı Devleti, yerli sanayisini korumak amacıyla, gümrük duvarlarını yükseltme hakkından kendi rızasıyla vazgeçmişti.²⁷⁷

Osmanlı Devleti'nin İngiltere'ye sunduğu iktisadi ödümler karşılığında beklediği şey İngiltere'nin Osmanlı toprak bütünlüğünü korumasıydı. Balta Limanı Antlaşması ile Osmanlı pazarlarının ve hammaddelerinin Avrupa ticaretine açılması için gerekli hukuksal çerçeve sağlanmıştı.²⁷⁸ Osmanlı'nın gümrük egemenliğinden vazgeçmesi yabancıların Osmanlı'daki kapitüler hukuk düzenlerini pekiştirmekteydi.

²⁷⁵ Quataert, a.g.m., 2004, s. 944.

²⁷⁶ TŞS., no: 289, s. 107, 137, 146, 148; no: 290, s. 31-32; no: 291, s. 124; no: 295, s. 98, 103, 207; Kütükoğlu, a.g.e., 1974, s. 116; Mübahat S. Kütükoğlu, "Ahidnameler ve Ticaret Muahedeleri", *Yeni Türkiye Dergisi, Ekonomi ve Toplum*, cilt 32, sayı 6, Mart-Nisan 2000, s. 231.

²⁷⁷ Pamuk, a.g.e., 1987, s. 199.

²⁷⁸ a.g.e., s. 201.

Osmanlı gümrük vergi sistemleri ve yasaları da yabancılara Osmanlı uyruklarına göre sayısız ayrıcalıklar tanıyan ikili bir yapı kurmuştu.

1828’de İngiltere’den yapılan pamuklu ithalatının 10.834 sterlin iken, 1831’e gelindiğinde bu rakam, 105.615 sterline ulaşmıştı.²⁷⁹ İngilizlerle olan ticaret, 1838 öncesinde artış göstermeye başlamış ve 1838’e hazırlık aşaması oluşturmuştu. Ubucini’nin 1852 yılı Osmanlı ticareti hakkındaki gözlemlerine göre, Mısır, Eflak, Boğdan ve Sırbistan ile yapılan iç ticarete, toplam ithalat ve ihracat tutarı 61.525.000 kuruştur. Ubucini ayrıca, büyük şehirlerle iskeleler arasında ulaşımı sağlayan kervanların iç ticarete büyük önem taşıdığını belirtmekteydi. Ubucini, yine Osmanlı üzerine gözlemlerinden hareketle 1852 yılı Osmanlı dış ticareti getirisinin 450 milyon frank olduğunu ifade etmiştir. En fazla ithalat yapılanlar Büyük Britanya’ya bağlı ülkeler iken en fazla ihracat yapılan ülke Fransa’ydı. Bunun yanı sıra ticaret, yapılan diğer ülkeler İran, Fransa, Avusturya, Rusya, Hollanda, Belçika, Sardunya, Yunanistan, İsviçre ve Amerika Birleşik Devletleri olarak sıralanmıştı.²⁸⁰ Ticarete bu duruma gelinmesinde, 1838 ve sonrasında imzalanan serbest ticaret antlaşmalarının etkisi olduğu da bir gerçektir.

Ticaret alanında bu gelişmelerle, 19. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde Osmanlı Devleti dâhilinde ithalatı tamamlayıcı bir yapıda gayrimüslim burjuvazi oluşmaktaydı. Ancak, tüm çabalara rağmen bir Müslüman burjuvazi yaratılamamıştı.²⁸¹

²⁷⁹ Ömer Celal Sarc, “Tanzimat ve Sanayimiz”, *Tanzimat I*, Komisyon, Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi, İstanbul, 1999, s. 439; Karal, *a.g.e.*, 2000, s. 425.

²⁸⁰ F.H.A. Ubicini, *1855’de Türkiye*, cilt I, Çeviren: Ayla Düz, Tercüman Yayınları, İstanbul, 1977, ss. 30–31.

²⁸¹ Ali İhsan Bağış, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Türk-Müslüman Burjuvazisi Oluşturma Çabaları”, *Yeni Türkiye Dergisi, Ekonomi ve Toplum*, cilt 32, sayı 6, Mart-Nisan 2000, s. 270.

III.1.1. Yabancı Devletlerle İmzalanan Serbest Ticaret Antlaşmaları ve Tarsus'ta Ticarete Yansımaları

1838 sonrası döneme ilişkin Tarsus Şer' iye Sicil Defterleri incelendiğinde yabancı devletlerle kurulan ticari bağlantılar ve antlaşmaların suretleri çok açık bir şekilde görülmektedir. Bu açıdan siciller, merkez tarafından yürütülen antlaşmaların taşraya yansımalarının rahatlıkla izlenebilmesini sağlamaktadır.

Osmanlı Devleti, yapılan serbest ticaret antlaşmaları çerçevesinde, gümrük tarifelerini yeniden düzenlemişti. Kabul edilen yeni serbest ticaret koşullarının bir taşra kenti olan Tarsus'a yansımaları, kent ticaretinin giderek canlılık kazanması şeklinde olmuştu. 1838'de İngiltere için kabul edilen gümrük tarifeleri ve ticari koşullar Rusya, Avusturya (Nemçe), Hollanda (Nederlande), Amerika, Yunanistan, Sicilya, İspanya, Portekiz, Toskana ve Flemenk ve Yunan Devletleri ile de geçerli olmuştur.²⁸² Bu devletlerden Osmanlı Devleti ile ticaret antlaşması yapmayanlar, antlaşma yapan devletlerin himayesi altına girerek, serbest ticaret antlaşmalarının koşullarından faydalanmaya hak kazanma yoluna gitmişlerdi. Yunanistan'dan bir tüccarın Rusya himayesinde serbest ticaret şartlarından yararlanarak Tarsus'a ticaret yapmak üzere gelmesi bunun en açık örneklerinden biridir.

“Rusya konsolosu Hüce Vodoca bizlerin uhdesinde Yunan Devleti konsolosu vekâleti muvakkaten ihâle olunduğuna dâir emirnâme sûreti ile Adana ve Maraş Eyaletleri müşiri Ziya Paşa emirnâmesi gelmiştir. Fi 22 Şevval sene 1268.

Yunan devleti teb'a ve tüccarının vezir himayelerinde bulunanların defterinin göndermeleri Rusya konsolosu tarafından iş'ar olunmuşdur Fi 23 Şevval sene 1268”²⁸³

²⁸² TŞS., no: 291, s. 273, b. 261, Hicri 6 Cemaziye'l-evvel 1267 (Miladi 9 Mart 1851).

²⁸³ TŞS., no: 291, s. 128, b. 179, Miladi 10 Ağustos 1852.

1838 Serbest Ticaret Antlaşması'yla Avrupalı devletler için kabul edilen koşulların, henüz bir dâhili ticaret antlaşması yapılmayan devletler ve Rusya için de geçerli olması kararlaştırılmış; Tarsus'ta bulunan gümrüklerde, Mart 1842 itibarıyla uygulanmaya başlanması kararı alınmıştı.

“...Rusya devletiyle henüz dâhil-i muâhede-i ticaret olmayan sair düvel tüccarı şimdiki halde bir ticaret-i dâhiliye kabul eylemiş olduklarından bunların dahi memâlik-i mahrûse-i şahane mahsulünden olup yine memalik-i mahrûsem derûnunda bey' ve fûruht idecekleri emti'a ve eşyanın resm-i gümrüğü tebaa-yı devlet-i aliyyem tüccarından alındığı misillü ahz kılınması hususları müteferru'at-ı lâzime-i sairesiyle nizama rabt ve gereği Adana ve Tarsus'da kain gümrüklerde elli sekiz senesi malisi ibtidasından itibaren icab edenlerin...”²⁸⁴

1846'da yenilenen Rus Ticaret Antlaşması'yla, Osmanlı Devleti lehine olmak üzere bazı değişiklikler yapıldı. Rus tüccarı, savaş alet ve malzemesi, müskirat, enfiye gibi maddeler de dâhil olmak üzere perakende ticaret yapamayacak; şap, sülük, tuz, tütün alım ve satımları bazı şartlara tabi olacaktı. Böylece, yabancı tüccarın esnaflığa başlamasını sağlayan durumlar yeni maddelerin eklenmesi ile ortadan kaldırılmaya çalışılmıştı. Hububat ihracına ise bir kısıtlığa sebebiyet verilmemesi için, mahsulün bol olduğu yıllarda izin verilecekti.²⁸⁵

Meclis-i Vâlâ tarafından alınan 1852 tarihli bir kararla, Rusya için 1838 Serbest Ticaret Antlaşması şartlarının geçerli olduğu tekrar kabul edilmiştir. Bu karar üzere eski ve yeni ticaret antlaşmaları bağlamında, diğer yabancı devletlere nasıl muamele ediliyorsa, Rusya Devleti'ne de aynı şekilde muamele edilmesi tüm taşra gümrüklerine bildirilmişti.²⁸⁶ Rusya tüccarı tarafından verilecek gümrük resmi için yeni bir tarife hazırlanmıştı. Rusya tüccarları için, kendi memleketlerinden ve diğer

²⁸⁴ TŞS., no: 289, s. 115-116, Hicri 1258 (Miladi 1841/1842).

²⁸⁵ Kütükoğlu, *a.g.e.*, 1992, s. 94; Kütükoğlu, *a.g.m.*, s. 231.

²⁸⁶ TŞS., no: 291, s. 124, b. 173, Hicri 1268 (Miladi 1852).

yerlerden getirecekleri eşyadan ve Osmanlı Devleti mahsulü olup dışarıya götürdükleri ürünlerden, alınacak gümrük vergileri, yeni belirlenen tarifeye göre yapılacaktır. Bu tarifeye göre, Rusya mamulü olup da yeni tarifede bulunmayan eşyanın dahi hâlihazırdaki değeri üzere gümrük vergisi hesap olunup, yüzde yirmisi azaltılarak yerine getirilmesi istenmiştir. Hububat hakkında ortaya çıkan bu indirim maddesine göre vergi verilmesi, tütün ve zecriye (alkollü içkiler) vergisi de bunlar dışarıya gönderildiği zaman, müşteri olan tüccardan tarife gereğince alınacaktı.²⁸⁷

1852'den önce Amerika için henüz bir gümrük tarifesi düzenlenmemiştir. Bu nedenle, 1852'de İngiltere için düzenlenen yeni tarifinin geçerli olması kararlaştırılmıştı.

“...memalik-i müctemi'a Amerika Devletiyle henüz gümrük hakkında tarife tanzim olunmamış olduğundan tarifesi tanzimine kadar İngiltere Devletinin tarife-i cedide ahkâmının Amerika suret-i emirname-i aliyye nezaretpenahi.

Memalik-i müctemi'a Amerika Devletiyle henüz gümrük hakkında tarife tanzim olunmamış olduğundan devlet-i müşarû'n-ileyha ile yeniden tarife tertib ve tanzim olunacaktır sabıkı vechle İngiltere Devleti'nin tarife-i cedidesi ahkâmının Amerika tüccarı hakkında dahi icra olunmasını cânib-i sefaretten ba-takrir-i inha olunmuş ve ol-vechle icrası hususuna bi'l-istizan irade-i seniyye-yi hazret-i padişahî müteallik buyrularak ...”²⁸⁸

Amerika'ya uygulanacak gümrüğe ilişkin kararın bir sureti, Hicri 23 Rebiü'l-evvel 1268 (Miladi 16 Ocak 1852) tarihinde, Adana ve Maraş Eyaletleri'nde bulunan gümrüklere de gönderilerek gümrük memurlarına duruma ilişkin tembihatlar verilmiştir.²⁸⁹ Böylece, Amerika ile ticari ilişkiler de kabul edilen bu gümrük tarifesiyle gelişirken, Osmanlı Devleti'nde serbest ticaret yapma hakkı zamanla yabancı devletler arasında yayılmaktaydı.

²⁸⁷ TŞS., no: 291, s. 124, b. 173, Hicri 1268 (Miladi 1852).

²⁸⁸ TŞS., no: 291, s. 134, b. 185, Hicri 5 Rebiü'l-evvel 1268 (Miladi 29 Aralık 1851).

²⁸⁹ TŞS., no: 291, s. 135, b. 186, Hicri 23 Rebiü'l-evvel 1268 (Miladi 16 Ocak 1852).

III.1.2. Gümrük Vergileri ve Yabancılara Uygulanan Tarifeler

Gümrük vergileri Osmanlı Devleti'nin en önemli gelir kalemleri arasında yer alıyordu. Serbest ticaretin yaygınlaşmasıyla birlikte ülke genelinde yabancı devletlerin ticari faaliyetleri için belirlenen yeni gümrük tarifeleri geçerli olmuştur. Gümrük siyaseti, sadece yabancıların baskısına bir cevap olarak görülemezdi. Bu tarifelerin asıl amacı, ihracatı artırarak iktisadi gelişmeyi teşvik etmek ve sanayicileri korumaktı. Bu açıdan, bazı Osmanlı Devlet adamları gümrük vergilerini bir gelir kaynağı olarak görürken, bazıları iktisadi gelişme aracı olarak görmüşlerdi.²⁹⁰

Tanzimat'ın hemen sonrasında iltizam sisteminin kaldırılmasıyla vergilerin, gümrük eminleri, memurlar ve muhassıllar tarafından doğrudan hazine adına tahsili kararlaştırılmıştı. Maaş ve masraflar çıktıktan sonra geriye kalan gelir, İstanbul'da hazineye ve taşrada mal sandıklarına teslim edilecekti. İncelenen bu dönemde, ticaret antlaşmaları gereğince ithalat vergisi eşyanın değeri üzerinden iskeleye gelişinde %3 ve satışında %2 olarak toplam %5; ihracat resmi ise iskeleye naklinde %9 ve yüklenmesi sırasında %3 olmak üzere toplam %12 oranında belirlenen tarifeler çerçevesinde alınmaktaydı. İstanbul ve İstanbul'a bağlı gümrükler, "İstanbul Emti'a Gümrüğü Emaneti" tarafından; taşra gümrükleri ise muhassılların nezaretinde olmak üzere maaşlı ve yeminli gümrük memurları tarafından idare ediliyordu.²⁹¹ Ancak istenilen sonucun alınamaması nedeniyle de birkaç yıllık sürelerde arttırma yöntemiyle mültezimlere ihale olunması sistemine geri dönmüştü. İstanbul ve çevresi ile Cidde ve Yemen gümrükleri bu uygulamanın dışında tutulmuşlardı.²⁹²

²⁹⁰ Quataert, a.g.m., 2004, s. 946.

²⁹¹ Abdurrahman Vefik, *a.g.e.*, s. 651; Kütükoğlu, *a.g.e.*, 1976, ss. 7-14.

²⁹² Güran, a.g.m., 1989, s. 16.

1838 Ticaret Antlaşması'yla birlikte, Avrupalı tüccarların Osmanlı Devleti'nde yaptıkları ticaret için belirlenen gümrük tarifelerinin 7 yıllık süresi 1261 Muharrem ayının on üçünde (Miladi 22 Ocak 1845) dolmuştu. Ancak, verginin eski tarife usulü ile alınıp alınmamasına dair bir açıklama yapılmadığından tüccarların malların gümrüklerde uzun süre bekletilmesi telefe neden olmuştu. Bu nedenle, yeni bir tarife hazırlanıncaya kadar tüccarlardan, malların telef olmasını önlemek amacıyla, ticareti yapılan mallar için ayrı bir defter tutmaları istenmişti. Yeni tarifeye göre belirlenen gümrük vergisi alındıktan sonra, gümrük mührüyle mühürlenmiş bir senet veriliyordu. Gümrük vergisinin haricinde gerekirse fazla akçe alınmasına dair madde yeni belirlenen tarifede kaldırılmıştı.²⁹³

Kara gümrükleri vergisi, 1838 tarihinden itibaren alınmaya başlanmıştı. Bu gümrüklerde uygulanan tarifelere göre buğday, arpa, yulaf, un ve darının bölgelere nakli sırasında deniz yoluyla gidenlerden başka gümrük vergisi alınmayıp, kara yoluyla gelen saf yağ, zeytinyağı, susam, pirinç, bal ve çeşitli pekmezden kara gümrüğünün tarife gereğince alınacağı kararlaştırılmıştı. Kara yoluyla nakledilen bu erzaklardan daha önce gümrük vergisi alınmayıp onun yerine bir düzen olması açısından, geçerli ise "ihtisap vergisi"²⁹⁴ alınır, geçerli değilse alınmazdı. Bu erzaklar deniz yoluyla ve ticaret amaçlı naklediliyorsa "amediyye ve reftiyye" denilen geliş ve gidiş vergileri alınıp "ihtisap resmi"nin alınmaması Meclis-i Muhasebe-i Maliye

²⁹³ TŞS., no: 290, s. 96, b. 188, Hicri 18 Muharrem 1263 (Miladi 6 Ocak 1847).

²⁹⁴ 1827 Ağustos'undan itibaren şehirlerde dükkânlar, han ve hamamlar, kahvehane, değirmen ve benzeri iş yerleri ile pazar ve panayırarda satılan canlı hayvan, arpa, buğday gibi tahıl ürünleri dâhil olmak üzere alınıp satılan bütün mallardan "ihtisap rüsûmu" adıyla bir vergi alınmasına karar verilmişti. Başlangıçta kırkta bir oranında alınan verginin oranında sonraları önemli değişiklikler olmuştu. Tanzimat sonrası yeni vergi düzenlemeleri çerçevesinde önemi azalarak alımına son verilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdurrahman Vefik Sayın, *Tekâlîf Kavaidi (Osmanlı Vergi Sistemi)*; Çadircı, *a.g.e.*, ss. 121–123.

ve Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye’de görüşülüp oy birliği alınan kararlardandı.²⁹⁵ Verginin alındığına dair mühürlü bir tezkere verilecek ve bu tezkere her yerde geçerli olacaktır. Kereste, duhan, enfiye ve müskirat gümrükleri bu uygulamalardan muaf tutulmuştu.²⁹⁶ Adana kara gümrüğü, 1845 yılında kurulmuş ve alınan bu kurallar dâhilinde uygulamalarına başlanmıştı.²⁹⁷

1838 Ticaret Antlaşması’yla kabul edilen gümrük tarifelerinin ilk yedi yıllık süresi 1845’te; ikinci yedi yıllık süresi de 1852 yılında dolmuştu. Bu tarihten itibaren dokuz ay içinde yenilenmesi gereken tarifeler, bir buçuk sene geçmesine rağmen yenilenmemişti. Bunun üzerine, ticarete sekte gelmemesi için gümrük vergileri konusunda Hariciye Nezareti ve “Düvel-i mütehabbe” devletlerinin sefaretleri arasında görüşülerek yeni tarifeler belirlenmişti.²⁹⁸ Yeni tarifeye göre borçlu olan tüccarlar, borçlarının %80’ini hemen vereceklerdi.

“...bi’l-cümle düvel-i mütehabbe tüccarının memâlik-i mahrûsa-yı şahânedede kâin gümrüklere götürüb götürecekleri emti’a ve eşyanın rüsûmat-ı gümrüğü mensûh olan ta’rife-i saika mücibince bi’l-hesap icâb iden mebalîğden her bir tacirin ber-mücib-i ahd ne mikdar duyunu zuhur ider ise ale’l-hesab suretiyle yüzde seksanı seri’an alınması...”²⁹⁹

Adana, Payas ve Tarsus gümrükleri, İzmir Gümrükçüsü Abdülkadir Paşa’nın idaresinde olduğundan, bu bölgelerde Miladi 1 Ocak 1847’den (Hicri 13 Muharrem 1263) itibaren gümrük vergisi borcu olanlar borçlarının %80’ini Abdülkadir Paşa tarafına acele vermek zorundaydılar.³⁰⁰ Meclis-i Vâlâ tarafından alınan bir karar ile gümrük vergisini tamamen ve zamanında ödeyen yabancı

²⁹⁵ TŞS., no: 292, s. 190, b. 189, Hicri 17 Safer 1262 (Miladi 14 Şubat 1846); s. 192, b. 183, Hicri 27 Rebiü’l-evvel 1263 (Miladi 15 Mart 1847).

²⁹⁶ Abdurrahman Vefik, *a.g.e.*, s. 654.

²⁹⁷ TŞS., no: 292, s. 190, b. 189, Hicri 17 Safer 1262 (Miladi 14 Şubat 1846).

²⁹⁸ TŞS., no: 291, ss. 271-273, Hicri 24 Safer 1259 (Miladi 26 Mart 1843).

²⁹⁹ TŞS., no: 291, ss. 271-272.

³⁰⁰ TŞS., no: 291, s. 272, Hicri 24 Safer 1259 (Miladi 26 Mart 1843).

tüccarlar, Osmanlı Devleti tebaası tüccarları ile eşit tutularak yeni tarifede belirlenen rakamlar üzerinden Osmanlı mahsulâtından %16, yabancı devlet mahsulâtından %20 indirim yapılacaktı.

“...bu ana kadar hesaplarını görmiyerek ale'l-hesab sûretiyle resm-i gümrük virenlerin mukaddemce iradesi vechle hesapları bi'r-rütbe ziyâde teslimatı olanların istihsâl olunmasını ve teb'a-yı devlet-i aliyyeden bulunan ehl-i İslam ve reayadan bu babda ecnebi ile müsavât üzere tutularak olvechle ta'rife-i cedidelerde murakkam olduğu üzere memâlik-i devlet-i aliyye mahsulâtından on altı ve diyar-ı ecnebiyye emti'a ve mahsulâtından yüzde yigirmi tenziliyle ma'adasından icâbiden resm-i gümrük ahz kılınması husûslarına Meclis-i Vâlâ kararı üzere bi'l-istizan idare-i seniyye-yi canib-i padişâhi müteallik ve şeref-vürûd hazinece icâbı bi'l-icra keyfiyet-i savb-ı aciziden ta'mimen iş'ar ve zikr olunan...”³⁰¹

III.1.3. Ticarete Kullanılan Para Birimleri

Osmanlı İmparatorluğu için dış ticaretin hızla genişlediği, devletin dünya piyasalarına açıldığı bir dönem olan 19. yüzyılda kırsal nüfus, pazarlara sadece mal üreticileri olarak değil, ithal edilen mamul malların alıcıları olarak da girmişti. Avrupa'yla olan ticaretin artması ve Avrupa mali piyasalarına bir hayli borçlanılması sonucu, mali gelir sağlamak aracı olarak tahşişlere başvurulması geleneğinden 19 yüzyılda vazgeçilmesi, yeni sistemleri gerektirmişti. 1844–1914 yılları arasında da gümüş kuruş ve altın lira esaslı yeni bir çift metalli düzene geçilmişti. Ticaretin arttığı bölgelerde -pazarlara daha fazla yönelen kıyı bölgelerinde- paraya ve para kullanımına olan talep artmış, para ve kredi kullanım alanı da oldukça genişlemişti.³⁰²

³⁰¹ TŞS., no: 291, s. 273, b. 261, Hicri 6 Cemaziye'l-evvel 1267 (Miladi 9 Mart 1851).

³⁰² Şevket Pamuk, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Para, 1326–1914”, Çeviren: Serdar Alper, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600–1914*, Editörler: Halil İnalcık-Donald Quataert, cilt 2, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2004, s. 1056; Şevket Pamuk, “Osmanlılarda Para ve Enflasyon”, *Cogito Osmanlı Özel Sayısı*, sayı 19, 1999, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 8. baskı, 2005, ss. 180–181.

Osmanlı toplumunda tek tip para oluşturma girişimleri, Tanzimat'la birlikte başlamıştı. Abdülmecit dönemi (1839–1861), Osmanlı İmparatorluğu'nda sikke basımında bir dönüm noktasıydı. 1844'de “Tashih-i Ayar” reformu yapılmış ve kuruş üzerinden tek para sistemi kurulmaya çalışılmıştı. Bu para reformu ile Osmanlı lirası, mecdiyesi ve kuruşu temel para birimi olarak benimsenmişti. 1 altın lira 100, 40 para da 1 gümüş kuruşa eşitlendi.³⁰³ 1844'te Abdülmecit'in adını alan 20 kuruş değerinde “mecdiye” de basılmıştı.³⁰⁴ Mecdiye, karmaşık bir nitelik taşıyan, değişken, klasik Osmanlı para sisteminden, ticari ilişkilerin bir zorunluluğu olarak tek bir alış veriş aracının piyasada belirleyici olduğu döneme geçişi temsil etmişti.

Osmanlı padişahları, her yeni para bastırdıklarında “gümüş yasakları” çıkararak eski akçelerin kullanılmasını yasaklamışlardı. Tedavüldeki eski paraların darphanelerde toplanarak bunların yerine yenilerinin tedavüle çıkarılmasına “sikke tecdidi (yenilenmesi)” denilmekteydi.³⁰⁵

24 Eylül 1852 tarihinde “sikke yasağı”na ilişkin bir ferman çıkarılmıştı. Bu fermana göre, sikke yasağının ilanından sonra ellerinde yasaklanan paralardan bulunanlar, bağlı oldukları mal sandıklarına giderek ellerinde bulunanları tedavüldeki para ile değiştirecekti. Ancak, yabancı devlet tebaasının kendi aralarında yaptıkları alışverişte kendi sikkelerini kullanmalarına mubayaacılar ve gümrükçüler tarafından müdahale olunmaması, 1838 Ticaret Antlaşması gereği olduğundan, bu durumun yasaklanmamasına dair karar alınmıştı. Yabancıların ellerinde bulunan bu paraları, darphane-i amire alamaz ise de devlet, kendi tebaasından herkesin bu sikkeleri

³⁰³ Zafer Toprak, “İktisat Tarihi”, *Türkiye Tarihi, Osmanlı Devleti (1600-1908)*, Yayın Yönetmeni: Sina Akşin, Cem Yayınevi, İstanbul, 6. baskı, 2000, s. 223; Toprak, a.g.m., 1985, s. 760; Pamuk, a.g.m., 2004, s. 1083.

³⁰⁴ III. Ahmet zamanında akçenin yerini alan pâre ya da para 3 akçeye karşılık gelmekteydi. Oğuz Tekin, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Para”, *Yeni Türkiye Dergisi, Ekonomi ve Toplum*, cilt 32, sayı 6, Mart-Nisan 2000, s. 173.

³⁰⁵ Tekin, a.g.m., s. 175.

kullanmasını ve Osmanlı eski paraları ile tedavülde bulunan paraları kararlaştırıldan fazlaya alıp vermeyi yasaklamıştı. Alınan bu karar, devletin her yerinde ilan edilmiş ve gereğinin yerine getirilmesine çalışılmıştı.

Taşrada, eski paralarla yeni paraların değiştirilmesinden “mubayaacı” denilen görevliler sorumlu tutulmuştu. Bu nedenle taşrada para değişimini sağlayıp merkez hazinesine götürmek üzere, bu işten anlayan görevliler atanacak ve bir miktar maaş tahsis edilecekti. Bu görevli piyasada dolaşan para cinslerini kontrol edip kaydedecekti. Eski uygulamaya göre değişime tabi parayı kontrol edip kaydeden ve değişimi sağlayan görevliye dörtte bir kısmı veriliyordu. Para değişiminin gerçek değer üzerinden yapılarak; yolsuzluk ve herhangi bir aksamaya meydan verilmemesi konusunda kesin hükümler söz konusuydu ve aksi bir durumda cezalandırmalar gerçekleşecekti.³⁰⁶

Para yasağına ilişkin bu kararın her yerde okunmasından sonra on gün mühlet verilmişti. Bundan sonra herkes, elinde bulunan kullanımı yasak paraları İstanbul Darphane-yi Amire’ye veya taşradaki mal sandıklarına götürüp değiştirecek, eğer alışverişte kullanmaya devam eden olursa bunlar, yirmi günden iki aya kadar hapis ile cezalandırılacaklardı. Mal sandıklarında toplanan yasak paraların da görevliler tarafından aynen maliye hazinesine gönderilmesi gerekmektedir. Bu işle görevli memurlar bu paraları hazineye göndermeyip, piyasada fazla fiyattan verilerse, bu kişiler 4 ay hapis cezasına çarptırılacaktı.³⁰⁷ Yasak olan sikkelerle birlikte tedavüldeki sikkeleri de fiyat defterlerinde kayıtlı olan gerçek fiyatından fazlaya verenler ise kalpazan olarak addedilecek ve gereken cezalar verilecekti.³⁰⁸

³⁰⁶ TŞS., no: 291, s. 149, b. 202, Hicri 9 Zilhicce 1268 (Miladi 24 Eylül 1852).

³⁰⁷ TŞS., no: 291, s. 155.

³⁰⁸ TŞS., no: 292, ss. 1-3.

1852'ye kadar tedavülde olan ve bu tarihten sonra kullanımı yasaklanan meskûkât Tablo 12'de belirtilmiştir.

Tablo 12
1852 Yılından İtibaren Sikke Yasağına Tabi Olan Meskûkât ve Ayarı ile Kuruş ve Para Cinsinden Değerleri

Meskûkâtın Cinsi	Kırat *	Buğday**	Küsur***	Ayar	Karşılık bedeli		
					Dirhem	Kuruş	Para
Yaldız Altını	23	3	2	-	1	47	30
Macar Altını	23	2	-	-	1	47	-
Atik Kazak Altını	23	1	1	-	1	46	25
Atik Rumi Altını	22	3	3	-	1	45	35
Atik Sultan Mahmud Altını	22	3	1	-	1	45	-
İngiliz Lirası Altını	22	-	-	-	1	44	-
Rusya İmperyal Altını	22	-	-	-	1	44	-
Atik Sultan Mustafa Altını	21	3	2	-	1	42	20
Luvici Altını	21	2	1,5	-	1	43	07
Napolidan Altını	21	2	1,5	-	1	43	07
Hayriye Altını	20	3	3,5	-	1	41	37
İspanya Altını	20	2	2,5	-	1	41	27
Atik Adli Altını	19	3	3,5	-	1	39	37
Cedit Adli Altını	17	3	3,5	-	1	35	37
İstanbul Altını	19	-	3,5	-	1	38	17
Mısır Altını	11	2	-	-	1	33	-
Barbut Altını	15	3	3,5	-	1	41	37
Sahibkıran	-	-	-	950	1	-	119
Beş Frank	-	-	-	899	1	-	112
Dirgili ve Mora Riyali	-	-	-	898	1	-	112
Kuşlu Riyal	-	-	-	833	1	-	104
Yazılı Kadyun	-	-	-	870	1	-	109
Kuşlu Kadyun	-	-	-	752	1	-	109
Atik Cihadiye	-	-	-	730	1	-	94
Suldi	-	-	-	650	1	-	81
Asvanın	-	-	-	576	1	-	72

On Rakamlı Carif	-	-	-	480	1	-	60
Atik Yüzlük ve İkilik ve Guruş	-	-	-	465	1	-	57
Mısır Parası	-	-	-	304	1	-	2

*On altı kırat bir dirhemdir. Bir kırat 4 şair veya buğdaya eşittir.

**Dört buğday bir kıratdır. Bir buğday ise 0,05 g.'dir.

***Dört kûsur bir buğdaydır.³⁰⁹

Kaynak: TŞS., no 291, Ferman, s. 149-155, Miladi 1852.

Yukarıdaki tabloda görüldüğü gibi, altın ve gümüş paraların ağırlık ve ayar ölçüleri farklıdır. Altın paraların ağırlığı kırat, buğday ve kûsur denilen ölçülerle belirlenirken, gümüş paraların ise sadece ayarı belirlenmiştir. Altın paraların karşılık geldiği bedelleri için, dirhem, kuruş ve para kullanılmıştır. Ancak, gümüş paraların değerleri için kuruş yerine sadece dirhem ve para kullanılmaktadır. Yine Tablo 12'de görüldüğü üzere, tedavülden kaldırılan paralar içinde yabancı paralar da bulunmaktadır. Örneğin, Macar altını, Atik Kazak altını, Atik Rumi altını, İngiliz lirası altını, Rusya İmperyal altını, Luvici altını, Napolidan altını, İspanya altını, Beş Frank, Kuşlu Riyal, Dirgili ve Mora Riyali gibi yabancı meskûkâtın kullanımı yasaklanarak çıkarılan fermanlarla, bu paraların tabloda gösterildiği değerler karşılığında değiştirilmesi emredilmiştir. Bu yabancı paralar aynı zamanda ticaret yapılan yabancı devletleri göstermesi açısından da önem taşımaktadır. Yabancı paraların yanında bazı Osmanlı paralarının da kullanımının yasaklandığı görülmektedir. Bunlara örnek olarak, Yıldız altını, Atik Sultan Mahmud altını, Atik Sultan Mustafa altını, Hayriye altını, İstanbul altını, Atik Cihadiye, Atik Yüzlük,

³⁰⁹ Bu verilen ölçü birim ve değerleri TŞS., no: 291, s. 149'dan alınmıştır. Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz. Halil İnalçık, "Introduction to Otoman Metrology", *TURCICA*, XV, 1983; Walter Hinz, *İslam'da Ölçü Sistemleri*, Çeviren: Acar Sevim, Marmara Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1990.

İkilik ve kuruş gibi Osmanlı paraları görülmektedir. Burada, para adlarında görülen padişah isimleri, para değişimlerinde padişah değişimlerinin etkili olduğunu göstermektedir.

III.1.4. Tarsus'un Ticari Bağlantı Yolları

III.1.4.1. Gülek Geçidi, Tarsus-Mersin Yolu ve İskele

Anadolu'yu Çukurova ve Suriye'ye bağlayan ana ticaret yolu Tarsus sınırlarındaki Gülek Boğazı'ndan geçmekteydi.³¹⁰ Tarsus Limanı, Çukurova'nın dışa açılan kapısı iken Gülek Geçidi de Anadolu'yla olan bağlantı noktası idi. Bu konumu nedeniyle Tarsus, ticaret yolları açısından çift taraflı bağlantıya sahip olmasıyla stratejik bir öneme de sahipti. Çukurova'yı Anadolu'ya bağlayan geçit, Tarsus için kara ticareti açısından ekonomik anlamda bir gelir kaynağı iken aynı zamanda önemli bir ulaşım noktasıydı.

Osmanlı iç ticaretinde “bac vergisi”, geçitlerden (derbend)³¹¹ mal ve eşya geçirildiğinde alınan vergiydi. İç ticaret açısından oldukça işlek bir güzergâhta yer alan bu geçitten alınan bac vergisi, hem Tarsus hem de Osmanlı Devleti için önemli bir gelir kalemi oluşturmaktaydı. 1840 yılında iltizam usulü ile toplanan “dellaliye ve bac-ı bazar mukataası” 30.000; Gülek ve Dinyelik Boğazları bac geliri ise 63.500 kuruştur.³¹² Bir yıl sonraki “dellaliye ve bac-ı bazar mukataası” 20.000; Gülek ve

³¹⁰ Bilgili, *a.g.e.*, s. 504; Langlois, *a.g.e.*, s. 39.

³¹¹ Derbentler önemli geçit noktalarında bulunmakta idiler. Bugünkü anlamda polis ve jandarma kuvveti olmayan yolların ve geçitlerin güvenliği derbentçiler tarafından temin ediliyordu. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbent Teşkilatı*, Eren Yayıncılık, 2. baskı, İstanbul, 1990, s. 9.

³¹² BOA., MAD, no: 11808, s. 321, Hicri 1256 (Miladi 1840).

Dinyelik Boğazları bac geliri ise 44.000 kuruş idi.³¹³ Kayıtlara göre, bu iki yıllık süreçte gelirlerin düşmüş olduğu görülmektedir.

1845 yılına bakıldığında Gülek Bacı'nın toplam hâsılatının 822.210 kuruş olduğu görülmektedir.³¹⁴ Bu yıl içinde Gülek Boğazı'ndan, pamuk, hinta (buğday), şair (arpa), nohut, pancar, turunç, tütün, duhan, ceviz, tönbeki, haşhaş, koska (helva), kahve, nuhas (bakır), heğbe, pûlâd (çelik), zeytinyağı, tahin, seccade, kına, sabun ve gibi mallar geçirilmişti.³¹⁵ Ancak, bu malların nereden nereye gittiği hakkında bir bilgi verilmemişti. Sadece boğazdan geçirilen malların miktarı ve çeşidi ile ilgili bilgiler bulunmaktadır. Tabloda yer alan bazı ürünlerin miktarları da verilmemiştir. Bunlar, aşağıdaki tabloda görülmektedir. Pamuk, tütün, duhan, buğday, arpa, sabun, zeytinyağı, tahin ve bakır gibi ürünlerin üretimine Tarsus'ta rastlandığından, bu malların yerli olduğu ihtimali düşünülebilir. Ancak, çelik, kahve, kına, turunç³¹⁶ gibi malların Tarsus'ta üretimi söz konusu olmadığından dışarıdan geliyor olması ihtimali yüksektir. Çünkü bu yol, Suriye'yi Anadolu'ya bağlayan güzergâhta olduğundan kahve, kına turunç gibi bazı malların doğudan geldiği düşünülebilir.

³¹³ BOA., MAD, no: 11808, s. 322, Hicri 1257 (Miladi 1841).

³¹⁴ BOA., ML.VRD., no: 2152, Hicri 1261 (Miladi 1845).

³¹⁵ BOA., ML.VRD., no: 2152.

³¹⁶ Tarsus'ta, 1839-1856 arası incelenen Şer'îye Sicillleri ve Başbakanlık Osmanlı Arşivi kaynaklarında turunç üretimine rastlanmamıştır. Ancak, Langlois, 1850'lerde Çukurova'da bulunduğu sırada Tarsus, Mersin ve Adana arasında portakal ve limon ağaçlarının varlığından bahseder. Langlois, *a.g.e.*, s. 34.

Tablo 13
1846 Yılında Gülek Boğazı'ndan Geçen Mallar ve Miktarları

Boğazdan Geçen Malların Cinsi	Miktarı (Deve ve bargir yükü ağırlığında)
Penbe (pamuk)	70 deve-3 bargir
Tütün	10 bargir
Duhan	4 deve-1,5 bargir
Tönbeki	1,5 bargir
Haşhaş	3 bargir
Kahve	2 bargir
Sabun	3 deve-7 nefer
Revgan-ı zeyt (zeytin yağı)	-
Pûlad (çelik)	1 deve
Nuhas (bakır)	1 bargir
Hınna (kına)	1 deve
Pancar	-
Turunç	5 deve
Hınta (buğday)	10 deve
Şair (arpa)	-
Nohut	-
Ceviz	-
Tahin	2 bargir
Koska (helva)	-
Seccade	-
Heğbe	-
Palan	-
İslam	10 nefer
Zımmi	7 nefer

Kaynak: BOA., ML.VRD., no: 2152.

Bunlarla birlikte geçirilen mallar arasında, İslam ve zımmi neferlerin de yer alması, insanların ulaşım için bu yolu kullandıklarını göstermektedir. Güvenlik problemi ve ulaşımın pahalı olması gibi nedenlerden dolayı insanlar, ticaret kervanlarına katılarak, ulaşımını daha kolaylıkla sağlıyordu. Muhtemelen yukarıdaki döküm de bir ticaret kervanı ile ilgiliydi. Kervanlarda mal ve eşya taşıma aracı olarak deve ve bargir (at) gibi hayvanların yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca yukarıdaki tablodan, bu hayvanların, söz konusu malların miktarını ifade etmekte kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Avrupa Devleti tüccarları, Osmanlı Devleti mahsulü olan eşyayı alıp yine Osmanlı topraklarında satacağı zaman, iç ticaret şartları gereği Osmanlı tüccarı gibi “bac vergisi” ödemek zorundaydılar. 1838 Ticaret Antlaşması’yla, bu vergi uygulamadan kaldırılmıştı. Ancak, 1842’ye gelinmesine rağmen Adana Eyaleti’nde bulunan derbent memurlarının gelen giden mallardan bac vergisi almaya devam ettikleri anlaşılmaktadır. Bunun üzerine, civarda bulunan Avrupalı Devletlerin konsolosları, durumun İstanbul Emtia Gümrüğü Emaneti tarafından buraya kesin bir yazı ile bildirilmesini istemişlerdir.

“...Adana Eyaleti dâhilinde bulunan derbendan memurları mürûr ve ubûr iden yüklerden bac resmi almakda olduklarından mezkurun men’i zımnında eyalet-i merkûme civarında bulunan düvel-i mütehabbe konsolosları mukaddema vuku’bulan iltimasa mebni keyfiyyet-i darsaadetim emtia gümrüğü emaneti tarafından bu misillü derbendan rüsümü mezkur baclardan malûm muamelât-ı kadimededen olarak eğerçe Frengistan’a giden eşyanın amediyye ve refiyye ifa olunduğansonra düvel-i mütehabbe tüccarından bac vesair rüsûmat taleb ve tüccar-ı merkûme memâlik-i mahrûsem mahsulü olan eşyayı bi’l-mubayaa yine memâlik derûnunda sarf ve fûruht itdikleri halde ticaret-i dahiliye şurutu önünde rüsûm-u aliye reayası misillü eda eylemeleri devlet-i aliyyemle deüvel-i mütehabbe meyanında ahidname mahide ve mucibince tanzim kılınan ta’rife icabından ise de...”³¹⁷

1838 Ticaret Antlaşması’na göre yabancı tüccarlar, Osmanlı ürünü olan malları, Osmanlı tüccarından alıp dışarıya çıkarmadan yine Osmanlı topraklarında sarf ederlerse bac resmini ödemeyeceklerdi. Tarsus’ta bulunan Gülek Boğazı ve civar bölge memurlarının yabancı tüccar tarafından, Adana’dan satın alınan ve Kıbrıs ile Diyarbakır taraflarına nakledilen eşyadan gümrük vergisi dışında çeşitli vergiler istemelerinden dolayı, konsoloslar duruma el koyarak şikâyetlerde bulunmuşlardı.³¹⁸ Yabancı tüccarlar, Osmanlı ürünü olan malları dışarıya çıkarmak ve dışardan eşya

³¹⁷ TŞS., no: 289, s. 107, b. 396, Hicri 28 Receb 1258 (Miladi 4 Eylül 1842).

³¹⁸ TŞS., no: 289, s. 107, b. 396.

sokarak satmak istediğinde %9 gümrük vergisi ödeyecekti. Bunun dışında Osmanlı ürünü olan malları ülke içinde alıp satmak isterlerse, gümrük vergisi ödemelerine gerek görülmemekle birlikte, “rüsüm-u ihtisap” denilen ve belediyece alınan vergiyi vermeleri, yeni tarifelere göre alınan kararlar arasındaydı.³¹⁹

Ancak, Adana Eyaleti dâhilinde bulunan derbentlerden geçenlerin güvenlikleri için buralarda, asker bulundurulması gerektiğinden askerlere ödenek için “selamet akçesi” denilen ve alınması gereken vergi, Meclis-i Ahkâm-ı Adliye tarafından da gerekli görülmüştür. Söz konusu vergi, Varidat Muhasebesi kayıtlarında da açıkça belirtilmişti. Vergilerin yasaklanması konusunda gelen yazılarda da bac vergisinin alınmamasına dair hiçbir açıklık getirilmemişti. Selamet akçesi, yol tamiri vesaire işler ve gariban, kiracı ve yolcuların iskân edildiği derbentlerde güvenliği sağlamak amacıyla bulunan memurların masrafları için harcanmaktaydı.³²⁰

1853’e gelindiğinde bac vergisine dair, İngiltere ve Rusya başta olmak üzere diğer devletlerle Osmanlı arasında uygulamaya ilişkin anlaşmazlıklar sürmekteydi. Osmanlı tarafından, bac vergisinin yeni icat edilmediği, bunun ticarete eskiden beri alına gelen vergilerden olduğu belirtmekteydi. Kabul edilen ticaret antlaşmasının beşinci maddesinde kesin olarak belirtildiğine göre, yabancı devletlerden gelmiş olan ve Osmanlı mahsulü olup yabancı devletlere götürülecek olan mallardan bac vergisi alınmayacak, ancak Osmanlı ürünlerinden olup, Osmanlı sınırları dâhilinde alınıp satılan mallardan bac vergisi alınacaktı.³²¹ Ayrıca malın satıldığı yerde gümrük defterlerine ticaretin ne şekilde olduğu kaydedildiği zaman

³¹⁹ TŞS., no: 289, s. 107, b. 396.

³²⁰ TŞS., no: 289, s. 107, b. 396, Hicri 28 Receb 1258 (Miladi 4 Eylül 1842).

³²¹ TŞS., no: 291, s. 236, b. 228, Hicri 25 Zilka’de 1269 (Miladi 30 Ağustos 1853).

verilecek tezkere ne çeşit bir vergi alınıp alınmadığını belirleyecek, böylelikle malın ülke içindeki naklinde yanlış vergi alınması da önlenmiş olacaktı.

“...haricden gelen ve harice çıkan eşyanın sâye-yi mürûrunda bac rüsûmu alınmayub fakat ticaret-i dâhiliye emvalince teb’a-yı mahsûsa-yı saltanat-ı seniyyenin virmekde oldukları rüsûmatı anlarındahi ita eylemeleri ticaret muahede-i celilesinin beşinci maddesinde kat’iyen beyan olunmuş idüğünden...”³²²

Osmanlı Devleti’nde bir sancaktan ya da bölgeden diğerine ticaret ve herhangi bir iş için gelip giden kişilerden gerek memur gerekse sivil halk olsun, mürur (geçiş) tezkeresi alınır. Tezkeresi olmayana asla geçiş izni verilmezdi. 1852 tarihli bir fermanla devletin bazı yerlerinde mürur nizamına uyulmadığının saptanması üzerine, daha itinalı ve dikkatli olunması konusu Tarsus Kaymakamı’na bildirilmişti.³²³

Ticaret Antlaşmaları’nın sağladığı avantajlarla paralel olarak yabancı tüccarın faaliyetleri de iskelelerde yoğunlaşmıştı. Tarsus’un denizle olan bağlantısı 19.yüzyılın başlarında Kazanlı ve Yeniköy iskeleleri ile sağlanırken, bu iskelelerin ticaret için yeteri kadar güvenli ve uygun olmaması üzerine 1830’lardan sonra yeni doğmakta olan ve henüz bir rıhtımı bile olmayan Mersin İskelesi’ne kayma yaşanmıştı. Teknik görünüm açısından yeteri kadar donanımlı olmasa da konumu gereği burası diğer iskelelere oranla daha güvenli bulunmuştu. 1832’de ilavelerle sağlamlaştırılmış ve iskele sayısında bir artış yaşanmıştı. 1850’lere gelindiğinde ise Mersin İskelesi bölgenin tek ithalat ve ihracat merkezi haline gelmişti.³²⁴ Bu aşamadan sonra yol ve liman yapım çalışmalarına hız verilmişti.

³²² TŞS., no: 291, s. 237, b. 228, Hicri 25 Zilka’de 1269 (Miladi 30 Ağustos 1853).

³²³ TŞS., no: 291, s. 123, b. 171, Hicri 1268 (Miladi 1852).

³²⁴ Yorulmaz, a.g.m., 2004, s. 324.

İthal ya da ihraç mallarının limanla kent arasında ulaşımını sağlamak için bir kara yoluna ihtiyaç duyulması üzerine merkezden mühendisler görevlendirilerek Tarsus'a gönderilmiş ve çalışmalara başlanmıştır. İmar masraflarının karşılanması amacıyla 1852'de bir kumpanya kurulmuştur. Bu kumpanyada Padişah da dâhil 35 hisse sahibi bulunmaktaydı. Hissedarların çoğu, Adana ve Tarsus çevresinde ticaretle uğraşan kişilerden oluşmaktaydı. Böylece, devletin sağladığı kaynağın yanı sıra bölgenin güçlü ve zengin Müslim veya gayrimüslim yerli tüccarının, kurulan bu şirket yoluyla işe katılmaları sağlanmıştır.³²⁵ Bu yol ve iskele yapım çalışmaları 25 Ekim 1853 tarihinde tamamlanmış, yolun imtiyaz hakkı da 15 seneliğine verilmiştir. Ancak bazı sebeplerden dolayı bu yolun istenilen faydayı sağlamaması üzerine, Ticaret Nezareti'ne şikâyet yazıları gönderilmişti. Yapılan bu yoldan geçirilecek mal ve eşyalardan alınacak vergiler dahi düzenlenerek Tarsus'a bildirilmişti.³²⁶ Bu iskelelerden ithal ve ihraç olunan malların, her bir hamal yükünden onar para vergi alınmasına karar verilmişti.

“Tarsus Sancağına tabi Mersin İskelesi'nden idhal ve ihrac olunan zehair ve eşya-yı mütenevviyanın her bir hamal yükünden onar pare resm alınmak üzere...”³²⁷

Ayrıca, gemi ile gelip iskeleye indirilecek olan mallardan alınacak vergi miktarları da bir liste halinde belirtilmiş ve Mersin'e gönderilmişti. Bu listede yer alan mallar ve birim miktarlarından alınacak vergi aşağıdaki tabloda gösterilmektedir.

³²⁵ BOA., İ.MVL., 262/9894, Hicri 24 Safer 1269 (Miladi 7 Aralık 1852).

³²⁶ BOA., A.MKT.NZD., 96/71, Hicri 22 Muharrem 1270 (Miladi 25 Ekim 1853); HR.MKT., 63/56 27 Zilhicce 1269 (Miladi 1 Ekim 1853).

³²⁷ BOA., A.MKT.MVL., 94/97, Hicri 23 Cemaziye'l-evvel 1274 (Miladi 9 Ocak 1858).

Tablo 14
1852 Yılında Mersin'e Yapılacak Olan Yeni İskeleyle Getirilecek Mallardan
Alınması Kararlaştırılan Vergi Miktarları

Malın Türü	Ölçü Birimi	Vergisi (para)
Sabun	1 denk	20
Kahve	1 tubre	10
Kına	1 tubre	10
Pirinç	1 zenbil	10
Şeker	1 sandık ve varil	30
Kalay	1 varil	20
Nişadır (amonyak)	1 varil	20
Çelik	1 sandık	10
Biber	1 tubre	20
Kara boya	1 varil	10
Şab	1 varil	10
Kibrit	1 varil	10
Çiçek boya	1 tubre	2
Çivid (mavi boya)	1 sandık	20
Hurma	1 zenbil	10
Lüle	1 sandık	20
Büyük balyanın mal faturası	1 adet	2
Küçük balyanın mal faturası	1 adet	1
Demir	1 kantar	20
Bilezik	1 sandık	20
Makarna	1 sandık	1
İncir	1 zenbil	20
Zeytin	1 varil	20
Rakı, şarap ve sirke	1 varil	1
Çanak ve kına	1 sandık	1

Kaynak: BOA., İ.MVL., 262/9894, s. 9, Hicri 24 Safer 1269 (Miladi 7 Aralık 1852).

Tablo 14'te, 1852 yılında Mersin'e yapılacak olan yeni iskeleye getirilecek mallardan alınması kararlaştırılan vergi miktarları verilmiştir. Ancak, bu tür talimnameler, bu dönemde yeni yapılan her iskeleye gönderildiği için Mersin'de yapılan ticaret ve ticareti yapılan ürünler hakkında kesin bir bilgi vermemektedir.

10 Şubat 1855 tarihli bir belgede belirtildiğine göre, mühendis Mehmet Efendi imar işleri için görevlendirilmiş, yol, köprü, iskele ve karakol yapımı için ise Adana mal sandığına toplam 150.000 kuruş yatırılmıştı. Ancak, bu imar çalışmaları

mühendis tarafından tamamlanamamış ve yapım için sandığa gönderilen para doğru kullanılmamıştı. İmar masraflarının karşılanması için kurulan kumpanyanın hisse sahipleri ise bu duruma itiraz etmişlerdi.³²⁸ 1858'e gelindiğinde yapılan bu iskeleler yıkılmış ve iskelede yer alan iki adet yıkık taş ve ahşap iskelenin bazı tüccar mağazalarına uzaklığı nedeniyle yüklerini mağazadan iskeleye naklederken zorluk çekmeleri üzerine tekrar yeni iskele yapımına ihtiyaç duyulmuştu. İskelelerin taş olarak inşası için ise 300.000 kuruşa gerek duyulmaktaydı.³²⁹ Fransız Posta Vapurları Kumpanya Vekili Maçon, Fransız Konsolosu'nun da desteğiyle, yeni iskele yapımı hakkında hükümetle bir antlaşma yapmıştı. Fransız vekil iskelenin yapımı için gerekli kereste ve malzemeyi sağlarken, iskeleyi yapacak mühendis ise Marsilya'dan getirilecekti.³³⁰ İskele ve yol yapım çalışmalarında yabancı ve gayrimüslim tüccarların yer almak istemelerinin temelinde yatan düşünce kendi çalışma alanlarını uygun hale getirerek bu yerlere yerleşme ve kar elde etme olanaklarını geliştirmektir. Yabancı ve gayrimüslim tüccarların büyük bir kısmı iskele ve çevresine yerleşmişlerdi ve bu nedenle de yaşadıkları yerleri de en elverişli hale getirme çabası içindeydiler.

III.2. Gayrimüslim ve Yabancı Tüccarların Tarsus'taki Ticari Faaliyetleri

Yeni ekonomik etkinlik alanları öncelikle, imparatorluğun batıya eklemlenmesi öncesi tebaasından oldukça farklı yeni insan grupları doğurmuştu. Bu yeni gruplar, genellikle liman kentlerinde yoğunlaşmakta ve eski düzenle birlikte bir

³²⁸ BOA., A.MKT.NZD., 137/42, Hicri 22 Cemaziye'l-evvel 1271 (Miladi 10 Şubat 1255).

³²⁹ BOA., A.MKT.MVL., 94/97, Hicri 23 Cemaziye'l-evvel 1274 (Miladi 9 Ocak 1858).

³³⁰ Yorulmaz, a.g.m., 2004, ss. 324-325.

ikilem yaratmaktaydılar. Tarımsal alanla, sanayi merkezi arasındaki mal taşımacılığını gerçekleştiren yabancılar, sömürgeciler, tüccarlar ve aracılarda bunların adamları, ticari ağın her iki tarafındaki üreticilerle tüketicileri bağlayan temel ara durak olan liman kentlerinde yaşıyorlardı. Yeni gruplar, varlıklarını gerçekleştirdikleri aracılık işlevlerine borçluydular. Liman kenti, bu anlamda merkez-çevre ilişkisinin bir ifadesi olarak tanımlanabilmekteydi.³³¹ Sarraflık, poliçecilik bu anlamda gayrimüslim Osmanlı Tüccarlarının ve yabancı devlet tüccarlarının en önemli ticari faaliyetleri arasında yer almaktaydı.

1838'de İngilizlerle yapılan Ticaret Antlaşması'yla başlayan Avrupalı Devletlerle ticaret antlaşmaları sürecinde, yabancı tüccarlar Osmanlı Devleti'nde ticaret alanında büyük haklara sahip olmuşlardı. Serbest ticaret antlaşmaları çerçevesinde kazanılan hakları da sonuna kadar kullanmışlardı. Doğudan Acem Tüccarları, batıdan İngiliz, Rusya, Sicilya, Felemenk, Amerikan, Yunan Devleti tüccarları Osmanlı Devleti ile ticari ilişkilerde bulunan yabancı devletlerdi. İngilizlerle yapılan ticaret antlaşması bütün bu devletlerle de imzalanmış, aynı şartlar hepsi için de geçerli olmuştu.

Osmanlı Devleti'nde ticaret yapan beş grup tüccar vardır: Müslüman, Reaya, Hayriyye, Avrupa ve Müstemen tüccar. Müslüman ve Reaya tüccarlar, yerli esnaf tarafından üretilen malın az bir farkla ticaretini yapan gruptur ve bu tüccarlar, tüccardan çok esnafın bir kolu gibi görülmekteydi. Hayriye, Avrupa ve Müstemen tüccarları ise dış ticaretle uğraşan tüccar sınıflarıdır.³³² III. Selim zamanında gayrimüslim Osmanlı tebaasının, "Avrupa tüccarı" sıfatıyla dış ticaret yapması

³³¹ Çağlar Keyder-Y. Eyüp Özveren-Donald Quataert, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Liman Kentleri-Bazı Kuramsal ve Tarihsel Perspektifler"; *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri (1800-1914)*, (Editörler: Çağlar Keyder, Y. Eyüp Özveren, Donald Quataert), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, (Çeviren: Gül Çağalı Güven), İstanbul, 1994, s. 122.

³³² Kütükoğlu, *a.g.e.*, 1974, ss. 71-72.

sağlanmıştı. Bu durum bir haksız rekabete sebebiyet verdiği için en büyük tepkiyi Müslüman tüccarlardan almıştı. Öyle ki sayıca az olduklarından, birçoğu ya gayrimüslim ya da Avrupalı tüccarların himayesine girerek ticaret yapmak zorunda kalmışlardı. Müslüman tüccarın yaşadığı bu soruna çözüm olarak da bu tüccarlar II. Mahmut tarafından “Hayriye Tüccarı” adıyla Avrupa tüccarı statüsüne kavuşturulup, aynı hak ve imtiyazlara sahip olmuşlardı.³³³ Ancak Müslüman tüccarlar, yine de Avrupalı ve Osmanlı gayrimüslim tüccarı ile ticari alanda pek rekabet edememişlerdi. Çünkü yabancı tüccarın Osmanlı ticaretindeki etkinliği 1838 sonrası kabul edilen serbest ticaret antlaşmaları ile rekabet edilemez boyuta gelmişti.

18. yüzyıldan itibaren gayrimüslim Osmanlı tebaasından Avrupa Devletlerinin himayesine girerek müstemen tüccar gibi iç ve dış ticarete imtiyazlı bir şekilde ticaret yapan kimselere “berathlı tüccar” adı verilmişti.³³⁴ Bu kurumun ortaya çıkmasında berat ve tercümanlığın büyük rolü vardı. 18. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun çeşitli yerlerinde konsolosluk sayılarını artırmak zorunda kalmışlardı.³³⁵ Özellikle 1838 sonrası imzalanan serbest ticaret antlaşmaları çerçevesinde ticaret yapılan devletlerin konsolos atamaları yoğunluk kazanmıştı.

İngiltere elçilerinin konsolos tayin ettikleri yerler arasında Halep, İskenderiye, Trablusşam, Tunus, Trablusgarp, Sakız, İzmir ve Mısır iskeleleri vesaire yerlerle birlikte Tarsus da yer almaktadır. İngiltere, Tarsus İskelesi’ne ticaret yapmak üzere gelip giden İngiliz tüccar gemileri, tüccarları ve adamlarının her türlü işini görmek ve kolaylaştırmak amacıyla Mister Con Calperton (Claberton) adlı İngiliz taciri konsolos vekili olarak tayin etmişti. Atanan bu Konsolos Vekili, İngiliz tüccar

³³³ Bağış, *a.g.e.*, s. 96;

³³⁴ *a.g.e.*, s. 17.

³³⁵ TŞS., no: 289, s. 148, b. 150, Hicri 11 Muharrem 1261 (Miladi 20 Ocak 1845), s. 137, b. 453, Hicri 1260 (Miladi 1844), no: 290, s. 31, b. 61, Hicri 28 Ramazan 1266 (Miladi 7 Ağustos 1850).

ve adamlarının işlerine kolaylık sağlarken onları antlaşma gereği her türlü saldırıya karşı koruma ve onlara yardım etmekle de görevlendirilmişti.³³⁶

Diğer devletler tarafından da konsolos ve vekil atamalarının devam ettiği görülmektedir. Rusya ile yapılan ticaret antlaşması gereği 1844'te Rusya Devleti tebaası ve tüccarından Tarsus İskeleyi'ne gelen gidenlerin işlerini görmek için Barkor adlı yabancı bir tüccar Konsolos Vekili olarak tayin edilmişti. Şer'iyeye Sicilleri'ndeki kayıtlara göre, Osmanlı Devleti memurları ve halk, Konsolos Vekilleri ve tebaasına her türlü yardımı ve kolaylığı göstermeleri konusunda uyarılmaktaydılar.

“...Rusya Devleti tebaası ve tüccarından Tarsus iskelesine amed şûd idenlerin umur ve mesalih-i vakı'alarına rüyet' zımında tüccardan Barkor nam müstemmen Tarsus'ta ikâmet etmek üzere konsolos vekili tayin kılınmış olduğundan lâzıme-i himâyetin hakkında ifa ve tüccar ve teb'a-yı merkûme...mu'avenet-i mukteziyenin icrâsı hususu devlet-i müşarû'n-ileyha sefâreti tarafından ba-takrir inha ve ifade olunmuş...”³³⁷

Sicilya Devleti³³⁸ ile yapılan ticaret antlaşması sonucunda Tarsus ve Tarsus'a bağlı iskelelere gelip giden Sicilyateyn gemileri ve tüccarlarının işlerini görmek üzere Tarsus'ta Sicilya konsolsuna vekil olarak Tranko Dösi adlı tüccar atanmıştı.³³⁹ 9 Ağustos 1852'de Adana ve Maraş Müşiri Mehmet Ziya'nın, Rusya Konsolosu Hüce Vodoca himayesinde Yunan Devleti Konsolos Vekili'nin geçici olarak atandığına dair emirnamesi Tarsus Siciline kaydedilmişti.³⁴⁰ 10 Ağustos'ta da

³³⁶ TŞS., no: 290, s. 97, Hicri 15 Rebiü'l-evvel 1257 (Miladi 7 Mayıs 1841).

³³⁷ TŞS., no: 289, s. 148, b. 150, Hicri 11 Muharrem 1261 (Miladi 20 Ocak 1845).

³³⁸ Sicilya ile ilişkiler 1718'de yapılan Passaroviç Antlaşmasıyla %3 gümrük vergisine karşılık Sicilyateyn Krallığı'nın ürünlerine Osmanlı deniz ve limanlarında diğer devletler gibi serbest ticaret hakkı verilerek kurulmuştu. İlk ticari antlaşma ise 7 Nisan 1740 tarihinde yapıldı. Osmanlı devleti Fransa, İngiltere ve Rusya ile yaptığı ticaret antlaşmalarını 20 sene geçerli olmak üzere Sicilya devleti ile de yaptı. İthal ve ihraç edilecek tüm mallarda bir defaya mahsus %3 gümrük vergisi ödenecek İstanbul'da bir sefir atanacak ve bu sefir Osmanlı devletinin liman kentlerine birer konsolos atamak ve ilişkileri düzenlemekle görevli olacaktı. Nahit Sırrı, “İstanbul'da Sicilyateyn Elçileri”, *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, cilt I, sayı 3, Şubat 1930, İstanbul Letafet Matbaası, ss. 67-69.

³³⁹ TŞS., no: 289, s. 137, b. 453, Hicri 1260 (Miladi 1844).

³⁴⁰ TŞS., no: 291, s. 128, b. 179, Hicri 22 Şevval 1268 (Miladi 9 Ağustos 1852).

Rusya Konsolosu tarafından, Yunan Devleti tebaa ve tüccarından himaye altında olanlarının defterlerini göndermeleri bildirilmişti.³⁴¹ Tarsus'a gelen Yunan devleti tebaa ve tüccarının ticaretlerini kabul etmek konusunda, devlet tebaasından Varo adlı Yunanlı konsolos vekili tayin edilmişti. Görevinin en iyi şekilde yerine getirmesine müdahale edilmemesi ve Yunan Devleti'yle henüz ticari bir antlaşma düzenlenmediğinden antlaşma yapılana kadar işlerinde kolaylık sağlanması Tarsus'a gönderilen emirler arasındaydı. Ayrıca Yunan Konsolosu'ndan, Tarsus'a gelip giden Yunan tüccar ve tebaalarının yaptıkları işleri bildirmesi ve diğer yabancı devlet Konsolosu Vekilleri gibi saldırıya sebebiyet verebilecek olaylardan kaçınması istenmekteydi.³⁴²

Mahalli idareciler ve tüccarlar arasında iletişimi sağlamak amacıyla gayrimüslim Osmanlı reayası, tercüman olarak istihdam edilmeye başlanmıştı. Bu bağlamda tercüman sayısı da giderek artmıştı. Elçiler, reayadan birini tercüman olarak atamak için Bâb-ı Âli'ye başvurarak padişahın berat talep ederlerdi. Divân-ı Hümâyûn Beylikçi Kaleminden alınan her berat için de belli bir miktar ücret ödenirdi.³⁴³ Bu durum Osmanlı Devleti için yeni bir gelir kalemi olmuştu.

Beratlı tüccar olma yarışında bu devletlerin tüccarları, ön saflarda yer alarak, Osmanlı dış ticaretinde olduğu gibi iç ticareti de ele geçirmişlerdi. Tarsus Şer'iyeye Sicillerine de yansıyan bu görüntü çerçevesinde yabancı tüccarlara berat vermeye ilişkin bol miktarda örneklere rastlanmaktadır.³⁴⁴ 1850'lere gelindiğinde, beratlı tüccar sayısındaki artış fark edilir hale gelmiştir. Gayrimüslim Osmanlı tüccarları, deniz ve kara yoluyla yapılan Avrupa, Acem ve Hindistan ticaretiyle

³⁴¹ TŞS., no: 291, s. 128, b. 179, Hicri 23 Şevval 1268 (Miladi 10 Ağustos 1852).

³⁴² TŞS., no: 291, s. 128, b. 179, Hicri 17 Şevval 1268 (Miladi 4 Ağustos 1852).

³⁴³ Bağış, *a.g.e.*, s. 25.

³⁴⁴ TŞS., no: 295, s. 98, b. 152; s. 103, Hicri 1271 (Miladi 1855).

uğraşan tüccar taifesine katılmak ve ticari faaliyetlerinin bir düzen ve güven içinde sürdürülmesi için tercüman ve hizmetkârlarının da kendi sahip oldukları haklardan yararlanmalarını talep etmişlerdi. Beratlı ya da fermanlı tüccarların tercüman ve hizmetkârları da fermanlı oluyor ve böylece cizye vergisinden muaf tutuluyorlardı. Bunlardan biri de Adana'da ticaretle uğraşan Bizdanoğlu veled-i Areil adlı tacirdir. Adı geçen tacir iki hizmetkârından biri olarak gayrimüslim Osmanlı tüccarından Tarsus'ta oturan Bali oğlu Kirkor'u seçmişti.³⁴⁵

Diğer bir örnek, Avrupa ticaretiyle uğraştığı bilinen ve Tarsus'ta yaşayan Suva veled-i İrsilan'dır. Adı geçen bu tüccar, taifesinin saygın tüccarlarından olduğunu beyan ederek, padişahın belirlediği nizam üzere 1855'te Ticaret Nezareti'ne, vekilleri aracılığıyla mühürlü bir dilekçe sunarak berat başvurusunda bulunmuştu. Adı geçen tacir, hazineye vermekle yükümlü olduğu miri vergisini eksiksiz ve düzenli ödediği için berat verilmiş ve beratlı tüccar sınıfına dâhil olmuştu. Berat verilen tüccar ve adamlarına sahip oldukları izin ve imtiyaz dâhilinde başka beratlar verilmeyeceği ve bunun gereğine göre hareket etmeleri bildirilmişti.³⁴⁶ Verilen beratla ilgili ferman, Tarsus Şer'iyeye Sicili'ne de kaydolunmuştur. O günden sonra defterli tüccardan olup nizam gereğince kendisi ve adamları ticaret yapmak üzere bir yerden bir yere gitmek istediğinde kendilerine mühürlü dilekçeleriyle yol belgeleri verilecek ve hiçbir işlerine karışılmayıp mallarına ve kendilerine zarar verilmeyecekti. Bunlar Ticaret Nezareti tarafından görevlendirildiği için ceza gerektiren bir durumda da Nezaret'çe cezalandırılacaklardı.³⁴⁷

³⁴⁵ TŞS., no: 290, ss. 31–33, b. 61, Hicri 28 Ramazan 1266 (Miladi 7 Ağustos 1850).

³⁴⁶ TŞS., no: 295, s. 98, b. 152, Hicri 1271 (Miladi 1855).

³⁴⁷ TŞS., no: 295, s. 98, b. 152, Hicri 1271 (Miladi 1855).

Sarraflık, poliçecilik ve tefecilik gayrimüslimlerin yaygınlıkla yer aldıkları ticari alanların başında gelmektedir. Poliçeci³⁴⁸ şeklinde ifade edilen meslek, özellikle gayrimüslimler tarafından rağbet gören bir iş koluydu. Tanzimat'a kadar para ve kredi işleriyle uğranlar da sarraflar ve poliçecilerdi. Tanzimat'tan sonraki dönemde bu faaliyetleri, daha da artmış bir şekilde devam etmişti. Genellikle Rum, Ermeni, Yahudi gayrimüslim Osmanlı tüccarı ile yabancı uyruklu tüccar, bu meslek grubunda faaliyet göstermekteydiler.³⁴⁹ Köylüler de üretimlerini sürdürmek ve çok düşük bir düzeyde yeniden üretmek için tefecinin yardımına başvurmak zorunda kalıyorlardı.³⁵⁰ Bunlar arasında, devlet tarafından banka idaresi verilen tüccarlar da vardı. Örneğin, 1853 yılında Baltacı ve Valipon adlı bezirgânlara banka idaresi devredilmişti.

“...Baltacı ve Vipon bazirgânlara muhavvel olan banka idaresinin yükde suret-i ahire kuvvetlisi cihetiyle bazirgân-ı merkûman tarafından maliye hazine-i celilesine teslim olunmak üzere poliçe keşidesine hacet kalmamış olduğundan ba'dema anların adamlarına taşra emvalinden akçe itasıyla poliçe keşidesinden sarf-ı nazar olunarak bi'd-defaat iş'ar olunduğu üzere...”³⁵¹

Yukarıdaki belge örneğinde, adı geçen bu bezirgânlardan Maliye Hazine-i Celilesine verilmesi gereken poliçe yazısına gerek kalmadığından, bundan sonra adamlarına taşra mallarından para ödenmesi istenmiştir. Poliçe yazısına dikkat

³⁴⁸ Poliçe; hamiline para ödenmesi gereken değerli kâğıt demektir. Aslı, Yunanca olmakla birlikte dilimize İtalyancadan geçmiştir. Fransızca lettre de change'dir. Belli bir sürenin sonunda belli bir parayı kendi adına ya da bir başkasının emrine ödenmesi için alacaklının borçluya yazdığı bildiriye dile getirir. Sigorta senedi anlamında kullanılır. Poliçe aynı zamanda bir ticari senettir ve en az iki mal değişimini gerçekleştirir. Orhan Hançerlioğlu, *Ekonomi Sözlüğü*, Remzi Kitapevi, İstanbul, 3. baskı, 1977, s. 209.

³⁴⁹ Zafer Toprak, “Osmanlı Devleti'nde Para ve Bankacılık”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, cilt III, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 760.

³⁵⁰ Novıçev, *a.g.e.*, s. 140.

³⁵¹ TŞS., no: 291, s. 246, b. 246, Hicri 1269 (Miladi 1853).

edilmesi, yasak para ve cisimlerin verilmesi halinde, doğrudan Maliye Hazinesi'ne göndermeleri emredilmişti.

Özellikle ticaretin yaygın olduğu bölgelerde poliçecilik mesleği de yaygın bir uğraş alanı olarak ortaya çıkmaktaydı. Bu açıdan, 19. yüzyılın ilk yarısında bir ticaret merkezi olan Tarsus için poliçe mukataası da önemli bir gelir kalemini oluşturmaktaydı. 1842 yılı Nisan ayının başlangıcından Haziran sonuna kadar, Tarsus Sancağı'nın toplam poliçe bedeli 214.750 kuruştur.³⁵² Poliçe mukataası Reşit Efendi'nin üzerinde olmasına karşın, poliçeler genellikle gayrimüslim tüccarlar elinde bulunmaktaydı. Kominaki adlı tüccar, 100.000 ve Tüccar Ankorki ise, 50.000 kuruş poliçe toplarken; Müslüman tüccarlardan Reacızade Mehmet Efendi 10.000, Ketenizade Osman Efendi ise 8000 kuruş poliçe teslim etmişlerdir. Bu tacirler, işleri gereği hanlarda veya pazarlarda ikamet etmekteydiler. Görüldüğü gibi gayrimüslim tüccarlar, bu alanda da Müslüman tüccarların bir adım önünde yer almaktaydılar.

Tarsus'ta ikamet eden poliçecilerin önde gelenleri şunlardır: Niğdeli Hacı Yordan, Küncü oğlu Anastaş, Poliçeci Kuruoğlu Arderyos, Kayserili Bekleroğlu Karabet ve Agop, Kervanbaşıoğlu Artin, Poliçeci Seyranoğlu İstiya'dır.³⁵³

Gelişen ticaret Osmanlı'nın Müslim ya da gayrimüslim yerli nüfusuyla birlikte yabancı unsurları da buralara çekmişti. Özellikle 1830'lardan itibaren Avrupalı tüccarların buralara gelerek yerleştiği hatta ticarethane ve benzeri işyerleri açıp işlettiği görülmektedir.³⁵⁴ Yabancı tüccarların açtıkları işyerleri ile birlikte yabancı devletlerin konsolosluk sayıları da 1838 sonrası hızla artmıştı. Yüzyılın

³⁵² BOA., MAD., no: 11808, s. 321, Hicri 15 Safer 1258 (Miladi 28 Mart 1842).

³⁵³ BOA., A.MKT.UM., 54/56; Sadaret Mektûbi Kalemi Devair (A.MKT. DV.), 90/17; Hariciye Nezareti Mektûbi Kalemi (HR.MKT.), 42/99; HR.MKT., 56/78.

³⁵⁴ Şerife Yorulmaz, "Yabancı Tüccar ve Gayri Müslim Tebaanın Mersin Ekonomisindeki Rolü (1830–1918)", *Sırtı Dağ, Yüzü Deniz: Mersin*, (Hazırlayan: Filiz Özdem), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2004, s. 318.

sonlarına doğru Tarsus'un denizle olan bağlantı noktası olan Mersin Limanı'nda 14 devletin konsoloshanesi mevcuttu. Bunun yanı sıra, Osmanlı tebaası gayrimüslimler de kendilerine yabancı süsü vermek ve yabancı tüccarların kazandıkları ticari haklardan faydalanabilmek için yabancı devletlerin himayesine girmektedirler. Örneğin, Mersin'de Rum taifesinden tüccarlar, kendilerine Yunanlılık süsü vermişler ve bu durumlarını bir şekilde Adana Vilayeti yetkililerine de tasdik ettirmişlerdi. Ayrıca, yabancıların buralarda nüfuzlarını arttırma yollarından biri de faizle para işletmeciliği yapmaktı. Faizle borç para verip halkı kendine borçlandıran yabancı ve gayrimüslim tüccar, yavaş yavaş onların ellerindeki malları, arsaları ucuza alarak buralara yerleşmekteydi. Mersin'de bu duruma ilk örnek Bostiyorlar olmuştu. Bu nedenle Mersin'in onda sekizinin bu şekilde dışardan gelen unsurlarca oluşturulduğu bilinmektedir.³⁵⁵

III.3. Ticari Mekânlar

Osmanlı Devleti'nde ticaretin faal bir şekilde yapıldığı yerler han, çarşı, pazar, bedesten, han ve kervansaray gibi mekânlardı. Türk-İslam şehir yapısının vazgeçilmez mekânlarından olan han, çarşı, pazar, bedesten, han ve kervansaray gibi yapıların çokluğu Tarsus'un tam bir Türk-İslam şehri özelliği taşıdığını göstermekteydi.³⁵⁶

1842 yılı Maliye Varidat Defterleri'nden yola çıkarak, kayıtlı olan bazı ticari mekânlar konusunda bilgi edinilebilmektedir. Bunlar: Keçeci (Gebeci) Hanı, Astarıcılar Hanı, Sitilli Hanı, Çukur Hanı, Mısırlı Hanı, Küçük Zağkarane Hanı ve

³⁵⁵ BOA., Y.PRK.DH, 3/39.

³⁵⁶ Bilgili, *a.g.e.*, s. 97.

Benceşbene Bazarı'dır.³⁵⁷ Bunların yanında, Şer'iyeye Sicilleri'ndeki kayıtlarda sıkça rastlanan Hatip Pazarı, Yoğurt Pazarı, Yeni Han (Han-ı cedid), Valide Hanı, Müftü Hanı, Kel Ağa Hanı, Gün Han ve Hindi Hanı da Tarsus'un önemli ticari mekânları arasında yer almaktaydı.³⁵⁸ Hanlarda yer alan mağaza, dükkân gibi yerler de ticari mekânların önemli birer parçasıydılar. Şemsettin Sami, 19. yüzyılda Tarsus'ta 10 tane han olduğunu belirtmektedir. Ancak, görüldüğü üzere han sayısı 10'u aşmaktadır.³⁵⁹

Bununla birlikte 1850'lerde ticari faaliyetlerin artmasıyla birlikte iskeleler ve çevresi gibi ticaretin yoğun olarak yapıldığı alanlarda hafta pazarları ve panayır gibi ticari mekânların kurulmasına ihtiyaç duyulmaya başlanmıştır. Bu duruma bir örnek de Mersin İskelesi'nde 1858'de yaşanmıştır. Mersin İskelesi'nde 1850'lerden sonra ticari faaliyetlerin hızla artması, iskelenin konumu gereği yabancı tüccarların uğrak yeri haline gelmesi sonucu burada her hafta, Cuma günü Bezm-i Âlem Valide Sultan Vakfı'nda bir hafta pazarı kurulmasına karar verilmiştir.³⁶⁰ Hafta pazarlarının kurulması, köylüler için de ayrı bir önem taşıyordu. 19. yüzyılın başlarında, ulaşım yetersizliği sonucu, köylüler ürettikleri mallarını ancak bu pazarlarda satıp vergilerini toplamaya çalışmakta ve aynı zamanda ihtiyaçlarını gidermekteydiler.

Tarsus'taki hanlarda dükkânları olup buranın önde gelen kişilerden biri de Yakup Ağa idi. Yakup Ağa'nın Kızıl Murat'ta menzil, Kel Ağa Hanında 11 adet dükkânı, 15 adet mağazası ile bir ekmekçi ve bir de çıracı dükkânı vardı ve buraları kiraya vererek işletmekteydi.³⁶¹ Tarım Bölümü'nde de görüldüğü gibi, Yakup Ağa,

³⁵⁷ BOA., MAD., no: 11808, s. 321, Rumi 15 Nisan 1258 (Miladi 27 Nisan 1842).

³⁵⁸ TŞS., no: 289-295.

³⁵⁹ Şemsettin Sami, *Kamusu'l-Âlam*, cilt IV, Kaşgar Neşriyat, Ankara, 1996, s. 3009.

³⁶⁰ M. Akif Erdoğan, *Ondokuzuncu Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Hafta Pazarları ve Panayırlar*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir, 1999, ss. 98-99.

³⁶¹ TŞS., no: 289, s. 35.

büyük çaplı üretim yapan bir çiftliğin de sahibiydi. Buradan, Yakup Ağa'nın hem tarım hem de ticaret alanında faaliyet gösteren Tarsus'un önde gelen kişilerinden biri olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Yakup Ağa, bir dönem Tarsus Mütessellimliği de yapmıştır.

Tarsus dışından gelen gayrimüslim ve Müslüman tüccarlar hanlarda ve menzil denilen konaklama yerlerinde kalıyorlardı. 19. yüzyılın ilk yarısında ticaret için Tarsus'a gelen tüccarlar, genellikle Kayseri, Niğde ve Nevşehir ile Kıbrıs, Halep, İran, Şam ve Mısır tarafından gelen gayrimüslim Osmanlı tebaasıydı.. Adlarına sıkça rastlanan gayrimüslim Osmanlı tüccarlarının ve yabancı tüccarların kimler olduğu konusuna gelince, bazıları şunlardır:

Aslen Kayserili Abacı Bedros, Kayserili Yazıcıoğlu Karabet, usta İspid veled-i Yani, madenci yani veled-i Fudi, Kostanti veled-i Karmeti, Bezirgân Kosti, İngiliz himayelilerinden Kıbrıslı Zefri ve Bandeli, Harputlu Kozacı Astor veled-i Bedros, Krillos veled-i Kriyako, Malatyalı Bedros veled-i Kefork, Parkacı veled-i İstoki, Küçeoğullarından Mihail ve Sarkes veled-i Madros, Suzepe İros, Hoca Latfuh Sursok, Niğdeli Hacı Yordam veled-i Abraham, Hoca Yorgancı Şatır, Artin veled-i Kirkor, Baltaoğlu Agob, Baltacı Valipon, Sicilyalı Hoca Koniltisna, Fransız Sübekçi Artos ve Hoca Labayir, Sardunyalı Hoca Revis, Hoca Zafiri, Uzun Anton, Hoca Kontinriya, Hacı Atna, Poliçeci Asis, Bizdanoğlu Areil, Balioğlu Kirkor, Kirkor veled-i Apil, Agob veled-i Ersden, Dimitri veled-i Todoro ve Üftad veled-i Todoro veled-i Lazari, Mihail veled-i Saban, Sürsok veled-i Dimştri Sürsok, Malkoç veled-i İstavur, Agob veled-i İrsilan, İngiliz tüccarı Mister Con Klaberton, Vako Bedros, Bacacı Tafanki, Talaslı Karabet, Bezoz veled-i Hacir, El-Boyacıoğlu Hacı Agobyan, Mihail Şa'ab, Talaslı Sinos, Niğdeli Yovani, Habseroğlu Kirkor, Talaslı Artin,

Mihail Agzar, Nevşehirli Abdullah Suva İrsilanoğlu Suva, Flemenk Devleti tüccarından Enderiko Senforis, Kayserili Agob veled-i Bakos, Niğdeli Kuzn veled-i Kostanti, Karabet oğlu Karit, Gümüşhaneli İstifanoğlu İstifan, Kayserili Siran oğlu İstifan veled-i Abraham, Niğdeli Hırsto veled-i Muhail, gibi...³⁶²

III.4. Ticari Ürünler

Yabancılar, her alanda olduğu gibi tarım ürünlerini satın alma konusunda da oldukça etkin görünmektedirler. Serbest ticaret antlaşmalarının imzalanmasından sonraki gelişmeler çerçevesinde ihracatı sınırlı ölçüde yapılan tarım ürünlerinin ticareti artmıştı. Ticareti yapılan temel tarımsal ürünlerin başında pamuk (penbe ya da koza), duhan (tömbeki-tütün), buğday, arpa, susam, üzüm ve bunlardan mamul mallar yer almaktaydı. Buğday, ihracatı sınırlı yapılan bir tarım ürünü olmasına rağmen özellikle 1838'den sonra serbest ticaret antlaşmalarının etkisiyle yabancılar tarafından talep edilen bir ürün halini almıştır.

Tarsus Şer'iyeye Sicilleri'nde yer alan 1828 tarihli bir belgede, Tarsus Limanı, yabancı devletlere pamuk ve ham bakır ihraç edilen bir ihraç limanı olarak kaydedilmişti.³⁶³ Söz konusu tarih dünya pazarında pamuk ve ham bakıra olan talebin arttığı bir döneme rastlamaktadır. Adı geçen bu ürünler, o zamana dek Osmanlı Devleti'nde ihracı yasak olan ürünlerdi. Böyle bir yasağa ve sadece İzmir Limanı'ndan ihracına izin verilmesine rağmen, bu iki ürünün Tokat, Kayseri ve Niğde yolu üzerinden özellikle Tarsus Limanı, aracılığıyla ihraç edilmesi, akla başka bir ihtimali getirmektedir. Tarsus Limanı bu dönemde hareketliliğini yitirmek üzere olan bir limandı. Giderek tenhalaşan bu liman doğal olarak dikkatleri pek üzerine

³⁶² TŞS., no: 289-295.

³⁶³ TŞS., no: 288, ss. 154-156, b. 197, 202, 211.

çekmeme niteliğinin yanı sıra, bu durum aslında yabancı tüccarların bu iskele aracılığıyla pamuk ve bakır ihraç etmelerini kolaylaştırıyordu. Yine aynı kayıttta, bu durumun farkına varan İzmir Gümrük Nazırı'nın, Tarsus İskelesi'ne memur tayin ederek durumu kontrol altına alıp, yanlışlığın giderilmesine çalıştığı belirtilmektedir.³⁶⁴ Muhtemelen bu durumun etkisiyle Tarsus, yabancı tüccarlar için bir çekim noktası haline gelirken, hareketliliğini yitirmeye yüz tutan Tarsus Limanı da giderek canlanmaya başlamıştı.

1828 tarihli bir hükümde de belirtildiğine göre, Tarsus İskelesi'nde, bazı kişilerin yabancılara zahire satmalarına Adana ve Tarsus mütesellimleri engel olmaktadır. Bu haberin duyulmasıyla merkezden gelen bir emir üzerine, Tarsus'ta yabancılarla kurulan bu ticari ilişkilere engel olan mütesellimler cezalandırılmışlardı.³⁶⁵ Görüldüğü gibi 1830'lara gelinirken, yabancılarla kurulan bu tür ticari faaliyetler ve ihracat devlet tarafından teşvik edilmeye başlanmıştı. Ancak bu durum zahirenin az olduğu zamanlarda tersine dönebilmekteydi. Örneğin, 1845 tarihli bir tezkerede, Adana Eyaleti'nin genelinde zahire az olduğu için ahaliyi yoksulluktan korumak ve kıtlık çıkmasını önlemek amacıyla, eyalet dâhilinde bulunan iskelelerden yabancı tüccarların dışarıya zahire çıkarmalarına izin verilmediği belirtilmektedir.

“...bu sene-yi mübarekede Adana Eyaletinde zahire-i nedret üzere olduğu cihetle eyalet-i mezbûre ahalisinin zarûretten vekayeleri zımnında düvel-i ecnebiyye tüccarı taraflarına diyar-ı saireye zahire nakl olunmaması babında bir kıta emirname ısdarı istidasına dair eyalet-i mahsûsa meclisinden tevarüd iden bir kıta mazbata-yı merbûtan takdim...”³⁶⁶

³⁶⁴ TŞS., no: 288, s.154-156, b. 197-202-211, Hicri 1244 (Miladi 1828).

³⁶⁵ BOA., Cevdet İktisat, 1942, Hicri 1244 (Miladi 1828).

³⁶⁶ BOA., Cevdet İktisat, 1634, Hicri 1261 (Miladi 1845).

Özellikle, yabancı tüccarlar tarafından talep edilen önemli bir tarım ürünü olan susamı, İngilizler Tarsus'tan satın alarak, iskele vasıtasıyla ülkelerine götürüyorlardı. Örneğin, 1846 yılında İbşa adlı tacir bundan önce satın aldığı 400 kile susamın her kilesi (16 okka=20.527 kg) 130 kuruştan olmak üzere merkeze toplam 54 bin kuruş ödeme yapmış iken, sonradan susamını 130 kuruşa satmış olduğu ve ancak satın alınan susam henüz ekilmemiş olduğundan tüccara parası geri verilmişti.³⁶⁷

Kına (hınna) da ticareti yapılan önemli ürünler arasında yer almaktaydı. Tarsus'ta kına üretimine rastlanmadığından, büyük ihtimalle dışarıdan getirilerek ticareti yapılmaktaydı. Mısırlı olup, Tarsus'ta Yeni Hamam çevresinde Yeni Han'da kına ticareti yaparken vefat eden Hasan adındaki tüccarın terekesinden, Mısır'dan kına getirerek Tarsus'taki tüccara satmakta olduğu anlaşılmaktadır.³⁶⁸ 1844 yılında bu tüccardan kına satın alan tüccarların adları ve aldıkları kınanın miktarıyla fiyatları şunlardır:

Hacı Hüseyin, toplam 519 kıyye 7 çuval kınayı 691 kuruş bedelle satın almış görevli memura da 30 kuruş vermiştir. Gürcü Ömer oğlu Kasabalı Osman 156 kıyye 2 çuval kınaya 895 kuruş vermişti. Karamanlı Cebur oğlu Hami Hasan 201 kıyye 2 deng³⁶⁹ kınayı 239 kuruş 45 paraya almıştı. Niğdeli Ali 74 kıyye 1 çuvala 922 kuruş 50 para; Yekdesar adlı zımmi 77 kıyye 1 çuvalını 83,5 kuruş 45 para; Borlu Mehmed Ağa 144 kıyye 2 çuvalını 175,5 kuruş 51 para; Lüleci Maheş 60 kıyye 24,5 kuruş 45 paraya satın almışlardı. 1844 yılı içinde adı geçen Mısırlı

³⁶⁷ TŞS., no: 290, s. 252, Hicri 17 Zilka'de 1262 (Miladi 6 Kasım 1846).

³⁶⁸ TŞS., no: 292, s. 62, Hicri 28 Rebiü'l-evvel 1260 (Miladi 17 Nisan 1844).

³⁶⁹ 1 deng 4 kırat, 0,05 g.'dir. İncalcık, "...Ottoman Metrology", ss. 325, 340.

tüccarın Tarsus'ta sattığı toplam kına miktarı 1334 kıyye, bedeli ise 1593,5 kuruştur.³⁷⁰

Tarsus'un en önemli ticaret geçidi olan Gülek Boğazı'ndan gelip geçen kervanların malları arasında kınaya da rastlanmaktaydı. Örneğin, 1846 yılında Gülek Boğazı'ndan geçen ticaret kervanında 1 deve yükü³⁷¹ kına yer almaktaydı.

Ayrıca kahve de bu tür kervanlarda yer alan vazgeçilmez bir üründü. Adı geçen bu kervanda bir bargir yükü kahve yer almaktaydı.³⁷² 1841'de Yemen kahvesi, Tarsus'ta Mısırlı bir tüccarın dükkânında kıyyesi 10 kuruşa satılmaktaydı.³⁷³ Tahmishaneler, kahvenin kavrulup dövülerek satıldığı yerlerdi. Buraların gelirleri de mukataa olarak toplanmaktaydı ki 1841 Tarsus Tahmishane mukataası bedeli 3000 kuruş idi.³⁷⁴

Bir başka önemli ticari ürün ise tuzdu. Adını saptayamadığımız Kıbrıslı bir tüccar 1845'te Tarsus'ta ticaretle uğraşan Kosti adlı gayrimüslime Tüfekçibaşı Hasan Ağa aracılığıyla Beyrut'tan getirttiği toplam 11281,5 kuruşluk tuzu satmıştı. Getirilen tuzun alıcıları arasında Mersin ve Kazanlı İskeleleri'ndeki tüccarlar ve Adana ve Tarsus dâhilindeki debbağlar yer almaktaydı. Ayrıca, Adana ve Tarsus'a gönderilerek, miriye ve mağazalara da satılmıştır. Söz konusu Kıbrıslı tüccar, Beyrut'tan getirttiği tuzu Tarsus'ta Kasti adlı gayrimüslim tüccar aracılığıyla getirttiği için Ona sattığı 2400 kıyye tuzdan para almamıştı.³⁷⁵

³⁷⁰ TŞS., no: 292, s. 62, Hicri 28 Rebiü'l-evvel 1260 (Miladi 17 Nisan 1844).

³⁷¹ 19. yüzyılda bir deve yükü yaklaşık 230 kg.'ye eşit kabul edilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hinz, a.g.e., s. 16.

³⁷² BOA., ML.VRD., no: 2152, Hicri 1261 (Miladi 1845).

³⁷³ TŞS., no: 289, s. 34, b. 145, Hicri 1257 (Miladi 1841).

³⁷⁴ BOA., MAD., 11808, s. 321-329.

³⁷⁵ TŞS., no: 292, s. 127, Hicri 23 Ramazan 1261 (Miladi 25 Eylül 1845).

Tablo 15

1845'te Beyrut'tan Tarsus'a Getirilen Tuzun Miktarı, Fiyatı ve Satıldığı Yerler

1845'te Beyrut'tan Getirilen Tuzun Alıcıları	Miktarı (kıyye)	Birim Fiyatı (para)	Toplam Bedeli (kuruş)
Mersin İskeleyi'nde Yandi adlı tüccara satılan tuz	1900,00	40	1900,00
Kazanlı' da satılan tuz	0482,50	30	0361,50
Adana'ya verilen tuz	0945,00	35	0826,50
Tarsus'ta satılan tuz	0910,00	40	0910,00
Tekrar Tarsus'ta satılan tuz	1025,00	50	1281,00
Tekrar Tarsus'ta satılan tuz	0562,00	60	0843,00
Debbağlara satılan tuz	0360,00	45	0455,00
Debbağlara satılan tuz	0250,00	45	0281,50
Miriye satılan	3227,50	27	2178,50
Tekrar Adana'ya satılan	4588,00	20	2291,00
Adana'da Kasti'nin mağazasında hesabına teslim edilecek	2400,00	-	-
TOPLAM	16650,00	-	11281,50

Kaynak: TŞS., no: 292, s. 127.

Ticareti yapılan ve ithal edilen ürünler arasında kumaş çeşitleri önemli bir yer tutmaktaydı. 1838 yılında, Yeni Han'da ticaretle uğraşırken vefat eden Kara Kulakçı Recep adındaki tüccarın dükkânında, genellikle çuka ağırlıklı giyim eşyaları bulunduğu terekesinden anlaşılmaktadır. Terekesinde yer alan giyim eşyaları ve fiyatlarından verilecek örnekler kumaş çeşitleriyle ilgili de aydınlatıcı olacaktır.

Rum ili abası 80, Acem şalı 103, çuka şalvar ve tozluk 35, keçe 25, sarık ve gömlek 19,5, çorap 22,5, takye 1, ferman 28, çuka salta (yakasız, iliksiz, kolları bol bir tür kısa ceket) 20 kuruştur.³⁷⁶ “Bükme” Tarsus yöresine özgü, arasına ipek ipliği katılarak el tezgâhında dokunan çamaşırlık bez olup, terekelerde bol miktarda yer almaktaydı.³⁷⁷ 1848'de ortalama fiyatı bir topu 30, bir zira'ı ise 2,8 kuruştur.³⁷⁸ Keçe ise yapağı veya keçi kılının dokunup dövülmesiyle elde edilen kaba kumaştı.³⁷⁹

³⁷⁶ TŞS., no: 289, s. 29, b. 121, Hicri 17 Zilhicce 1254 (Miladi 3 Mart 1839).

³⁷⁷ *Derleme Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1978, s. 817.

³⁷⁸ TŞS., no: 293, s. 160, b. 97, Hicri 1264 (Miladi 1848).

³⁷⁹ *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, Cilt I-II, 1988, s. 827.

Tarsus'a ticaret yapmak üzere gelen Nevşehirli El-Boyacıoğlu Acı Agobyhan da kumaş ticaretiyle uğraşmaktaydı. Adı geçen tüccarın, giyim eşyası ağırlıklı malları arasında, çok çeşitli kumaşlar bulunmaktaydı. Kumaş çeşitleri arasında dimi, Fransız dimisi, keten, mile, Kayseriye milesi, Kıbrıs basması, mavi bez, şalakî, sırmalı aba, kırmızı bez, Kıbrısî yasdık ve yorgan yüzü, İbrahimiye, Selimiye, kadife aba, al çuka aba, alaca bez, sarı çubuklu dimi, şitari ve kot yer almaktaydı.³⁸⁰ Bu kumaşlar arasında “dimi” denilen, sıkı dokunmuş bir tür pamuklu kumaşın yoğunluğu dikkat çekmektedir.³⁸¹ Diminin ortalama bir zira'ı³⁸² 2–2,5 kuruşa satılmaktaydı.³⁸³ Sıklıkla rastlanılan diğer bir kumaş çeşidi ise “mile” idi.³⁸⁴ Ortalama mile kumaşı birim fiyatı ise 2 kuruş iken keten fiyatları ise bir zira'ı ortalama 2–2,5 arasında değişmekteydi.³⁸⁵ Şalakî denilen kumaş türü, şal taklidi kumaşlardır ve ortalama birim fiyatı bir zira'ı 4,5 kuruşla diğerlerine oranla daha pahalı bir tür kumaştı.³⁸⁶

Kumaştan mamul eşyalar arasında ise çoğu kıyafet olmak üzere dimi, mile ve ipek şitari entari, dimi boy entari ve dimi diz entari, keten entari, kuşak, baş sarığı, başmak³⁸⁷, çuka, kadife ve sırmalı aba³⁸⁸, çuka cepken, şal, gömlek, küdük (Tarsus yöresine ait bir tür gömlek), yazma, yorgan ve yastık yüzü, ibrişim (kalınca

³⁸⁰ TŞS., no: 290, s. 94, b. 186, Hicri 1 Cemaziye'l-ahir 1263 (Miladi 17 Mayıs 1847).

³⁸¹ Gayet sık dokunmuş bir kaba bezin adı; ayak takımı, özellikle kayıkçı ve gemicilerin iç çamaşırı ve gömleklere dimiden yapılırdı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Reşat Ekrem Koçu, *Türk Giyim, Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, Sümerbank Kültür Yayınları, Başnur Matbaası, Ankara, 1967, s. 91.

³⁸² Kumaş ölçü birimi olarak genellikle zira' denilen uzunluk ölçüsü kullanılmıştır. Zira', arşınla aynı ölçüde kullanılmakla birlikte 58,26 cm'dir. Walter Hinz, *İslam'da Ölçü Sistemleri*, Çeviren: Acar Sevim, Marmara Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1990, s. 68.

³⁸³ TŞS., no: 289, s. 34, b. 145, Hicri 1257 (Miladi 1841).

³⁸⁴ Mile, bir tür kırmızı renkte kumaş çeşididir. Tarsus, Mersin ve Namrun yörelerinde basmaya mile denilmektedir. Bkz. *Derleme Sözlüğü*, Cilt IX, s. 3198.

³⁸⁵ TŞS., no: 290, s. 94, b. 186, Hicri 1 Cemaziye'l-ahir 1263 (Miladi 17 Mayıs 1847).

³⁸⁶ TŞS., no: 290, s. 94, b. 186.

³⁸⁷ Başmak, eski bir ayakkabı adı; yemeni biçiminde üstü açık ve ön kısmı parmakları tamamen örterdi, yemeni ise önü daha açık olurdu. Koçu, *a.g.e.*, s. 29.

³⁸⁸ Aba, kaba ve kalın bir yünlü kumaştan yapılan giyim eşyasıdır. Koçu, *a.g.e.*, s. 7.

bükülmüş ipek iplik) ve ipek kaytan (örgü halat) yer almaktaydı.³⁸⁹ Mamul ürünlerde fiyatlar artmaktaydı. Örneğin, bir dimi entari 22, mile entari 28, keten entari 56, ipek şitari entari 21, kadife aba 22,5, gömlek 9, al çuka aba 20, şal 28, sarık 10, Antakya kuşağı 8,5, bir çift başmak 5, yorgan yüzü 7 ve yastık yüzü 4,5 kuruş olarak satılmaktaydı.³⁹⁰ Görüldüğü gibi ticareti yapılan ürünler arasında Fransız dimisi gibi ithal malları yer alırken İbrahimiye, Selimiye, Ahmediye, Antakya kuşağı, Kayseriye milesi gibi Osmanlı ürünü kumaşlar da bulunmaktadır. 1847’de böyle bir dükkân kirası ise 150 kuruştur.³⁹¹

Ekiminin gelişmişliğine bağlı olarak “duhancılık” yani tütüncülük oldukça yaygın bir meslek kolu olmakla birlikte tütün de ticareti yapılan önemli bir üründü. Özellikle, dükkânlarda satılan başlıca ürünler arasında, duhan kesesi, duhan bıçağı ve makası, nargile ve ağızlığı gibi, tütün ve tütüne ilişkin malzemeler yer almaktaydı.³⁹² İşlenmiş tütün “tönbeki (tenbakü)”den ziyade, “duhan” olarak adı geçen işlenmemiş tütüne rastlanması, tütün işleme sanayisinin çok gelişmiş olmadığını göstermektedir. Geniş ölçüde üretim yapılmasına karşılık, tütün işleme sanayisinin gelişmemiş olması, dönemin şartları gereği sanayi alanındaki gerilikten ileri gelmekteydi. Ayrıca, 1850 yılında tüccarların malları arasında, Mısır tenbaküsüne sıkça rastlanması da Mısır’dan Tarsus’a tönbeki getirildiğini göstermektedir. Aslen Şamlı bir tüccar Tarsus’ta Müftü Hanı’nda esnafa Mısır tönbekisi ve şeker satmaktaydı.³⁹³

Rusya’yla Osmanlı Devleti arasında kararlaştırılan gümrük tarifelerine göre, Rusya’dan Osmanlı topraklarına giren ürünler arasında Trieste çeliği, Rusya

³⁸⁹ TŞS., no: 290, s. 94, b. 186; Defter no: 294, s. 77, b. 105.

³⁹⁰ TŞS., no: 290, s. 94, b. 186.

³⁹¹ TŞS., no: 290, s. 94, b. 186.

³⁹² TŞS., no: 289, s. 137; Defter no: 290, s. 124.

³⁹³ TŞS., no: 293, s. 15, b. 13, Miladi 1850.

çeliği, mantar kavi (güçlü, sağlam), ekinne (perde, çadır), “Kirbas”³⁹⁴, büyük Rusya alçısı, ince Rusya alçısı, ağaç kavi, badem içi, kabuklu badem, kehribar, Rusya mahsulü lenger demiri, a’rak (rakı), civa, sim kadeh, atlas³⁹⁵, harir kalçete (ipekten elle örülerek yapılan yassı halat), döşemelik kumaş, revgan-ı sade (sadece yağ), çeşitli sandal ağacı, bor, katranlı ve katransız aletler, demir heğbe kilidi, kâfûri (Uzak Doğu’da yetişir bir çeşit taflandan elde edilen hekimlikte kullanılan ıtırı kuvvetli bir madde), kakûle (zencefilgillerden, ıtırılı bir madde), tarçın, demir, kağıt, havyar, kırmızı havyar, kokulu Rusya yağı, kendir hasır, kırmızı (kırmızı böceğinden çıkarılan parlak ve al boya), tutkal, siyah tutkal, mercan, orta ve yüksek tesbihlik dizi mercan, Rusya urganı gibi ürünler yer almaktaydı.³⁹⁶ Ayrıca, Osmanlı’ya giren ürünler arasında kahve, İngiliz çukası mamul malları, çuka (çuha) İngiliz şalı, Paris çukası, Fransız çukaları, Fransız rakısı, ayanos ağacı, toplu ekine, beyaz teneke, ince ve kalın demir, terbiye olunmuş siyah sincap, delgi, tavşan postu, siyah kedi, kuzu postu, kanarya, boncuk, kunduz postu, cilt hamuru, kurşun, tüfek, ustura, şekerli şurup, sabun, kükürt, şeker, Hint taklidi şallar da yer almaktaydı.³⁹⁷

Osmanlı Devleti’nin Rusya’dan ithal ettiği bu ürünlere karşılık ihraç ettikleri arasında ise anason, palamut, sim (gümüş) eşyalar, şap, halı, sirke, duhan kesesi, harnup, Ankara şalı ve sof³⁹⁸, sarık, kulan ve kuşak, pekmez ve reçel, bal, pamuk, pamuk ipliği, kadife, Çerkez bıçağı, ma’mul İzmir yorganı, Tokat yorgan yüzü, Kıbrıs yorganı, ağaç kaşık, meşin, bakır, hurma, tarçın şekerlemesi, şekerleme,

³⁹⁴ Kirbas, astarlık bezin eski adı; keten ipliğinden yada pamuk ipliğinden dokunan bir tür bezdir. Koçu, *a.g.e.*, s. 157.

³⁹⁵ Atlas, ipekten dokunmuş, elbiselik bir kumaş olup, kırmızı, yeşil, sarı, mavi renklerde daima düz renklidir ve üzerinde motif bulunmaz; serttir, incesi ve kalını bulunur; kendine has bir hışırtısı vardır. Koçu, *a.g.e.*, s. 17.

³⁹⁶ TŞS., no: 285, s. 12, Hicri 9 Safer 1247 (Miladi 20 Temmuz 1831).

³⁹⁷ TŞS., no: 285, s. 14-17, Hicri 9 Safer 1247 (Miladi 20 Temmuz 1831).

³⁹⁸ Sof, yünden ve keçi kılından dokunmuş kumaşın ve bundan yapılan cübbedir. Tiftik keçisinden Ankara sofü en ünlüsüdür. Koçu, *a.g.e.*, s. 208.

aba, çuka kenarı, pirinç, sünger, incir, yerli tavşan, kök boya, keten, ardıç, zambak, kahve değirmeni, ceviz, fındık, zeytin, afyon, portakal, turunç, Ankara keçisi postu, ağaç tarak, kemik tarak, çakmak taşı, sünger taşı, kabuklu çam fıstığı, servi tahtası ağacı, ceviz tahtası, üzüm, Kandiye ve Girit üzümü, Konya kuş üzümü, sarıçam sakızı, beyaz çam sakızı, salep, susam, renkli harir (ipek), peştamal, Selanik keçesi, beyaz astar top, havlu, renkli astar ve göz taşı yer almaktaydı.³⁹⁹

Rusya'dan gelen bu mallar, Osmanlı Devleti'nde ne tür mallara ihtiyaç duyulduğunu, tüketimi yapılan ürünleri gösterirken; Osmanlı Devleti'nden Rusya'ya giden mallar ise ihraç ürünlerinin çeşitlerinin ne olduğunu belirtmektedir. İhraç edilen mallar arasında mamul malların azlığı ve hammaddelerin çoğunluğu dikkat çekmektedir. İthal ettiği ürünlerin arasında ise mamul mallar çoğunluktadır. Diğer Avrupa Devletleriyle yapılan gümrük tarifelerine Tarsus Şer'iyeye Sicillerinde bolca rastlanmakla beraber gümrük vergisine tabi tutulan mallar hakkında Rusya Örneğindeki gibi bir listeye karşılaşılmamıştır. Bu nedenle yabancı tüccarların perakende ticaretleri üzerinden tutulan kayıtlara göre bir değerlendirme yapılmaya çalışılmıştır.

III.4.1. Sülük Ticareti

Mukataa gelirleri arasında yer alan bir kalem de “sülük saydiyyesi (avı)”ydi. Sülük, tatlı sulara yaşayan, vücudunda yirmi iki sindirim kesesi bulunduğu için ağırlığının sekiz katı kan emebilen ve bu nedenle halk arasında bazı kan hastalıkları tedavisinde yararlanılan bir hayvandı.⁴⁰⁰ Osmanlı Devleti'nde sülük avının yapılmasına, sınırlı ölçüde birtakım nizam çerçevesinde izin verilmekte ve

³⁹⁹ TŞS., no: 285, ss. 18-21.

⁴⁰⁰ *Türkçe Sözlük*, s. 1353.

sülük avından alınan vergi gelirleri iltizam yoluyla işletilmekteydi. Sülük avı, mevsimi geldiğinde önceden belirlenmiş olan nizamı gereğince sülüğün bulunduğu göl ve derelerden zamanında telef edilmeden ve çamuruna dokunulmadan yapılmalı ve geçen senelerde nerelerden sülük avlandı ise sülükler yine aynı yerlerden tutulmalı, diğer yerlerdeki sülüklere asla el konulmamalıydı. Bu kuralların yanı sıra, sülük avı sırasında kimsenin tarlasına ve ekinlerine zarar verilmemeli idi. Sülük avında ahaliden insanlar görevlendiriliyor ancak bu kişilerin ücretleri tamamen mültezim tarafından karşılanıyordu. Mültezimin izni olmadan da kimse hiçbir yerden sülük avlayamazdı. Ayrıca, tutulan sülük nakledilmek için hangi iskeleye giderse gitsin götüren kişinin elinde sülüğün tutulduğu yere ait bir belge ve sülüğün mültezimine ait olup olmadığına dair Kaymakam ya da Müdür'ün mühürlü senedi olmadıkça gümrük memurları tarafından geçiş ruhsatı verilemezdi. Yani, mülteziminden başka kimse tuttuğu sülüğün ticaretini yapamaz, tutulan sülükleri başka bir yere nakledemezdi.⁴⁰¹

Tarsus'ta sülük avı mukataasını, çoğunlukla gayrimüslim ve yabancı tüccarların talep ettikleri görülmektedir. 1845 yılı sülük avı mukataası, Hollandalı Kumyari adlı tüccar taahhüdüyle İngiltereli tüccar Pavlo Kara Dino'ya verilmişti.⁴⁰² 1846 ve 1847 yılları sülük avı mukataası ise iki yıllığına toplam 82.000 kuruş bedelle Sardunyalı Yevasende adlı tüccar taahhüdü ile Fransalı Artos adlı tüccara verilmiştir.⁴⁰³ 1851–1852 arasında sülük avı mukataasını, yine Fransa Devleti tüccarından Hoca Artos üstlenmiştir.⁴⁰⁴ Bu durum da gayrimüslim yabancı tüccarların sülük ticaretine verdikleri önemi göstermektedir.

⁴⁰¹ TŞS., no: 292, s.195, Hicri 1262 (Miladi 1846).

⁴⁰² TŞS., no: 292, s. 102, b. 106, Hicri 18 Rebiü'l-evvel 1261 (Miladi 27 mart 1845).

⁴⁰³ TŞS., no: 292, s. 195.

⁴⁰⁴ TŞS., no: 291, s. 169,b. 212, Hicri 20 Zilhicce 1268 (Miladi 14 Ekim 1852).

III.4.2. Enfiye, Kurşun, Saçma, Hamr (Şarap) ve Arak (Rakı) Ticareti

Adana ve Tarsus'ta "arak ve hamr" olarak ifade edilen rakı ve şarap ile birlikte saçma, kurşun, enfiye ve duhan satımı da aynı şekilde belli bedeller karşılığında maktuân ihale olunmaktaydı. Bu ihaleler, defterlere kaydedilmekte ve defterdeki kayıtlar da merkezden gelen görevlilerce denetlenmekteydi. İhalelere yabancı tüccarlar da talip olabilmekteydiler. Hatta bu ihaleleri aldıklarına dair örnekler de bol miktarda mevcuttur. "Düvel-i mütehabbe tüccarı" adıyla ifade edilen yabancı tüccarlar kendi memleketlerinden naklettikleri rakı, şarap, enfiye ve tütün, 1838'den sonra serbest ticaret anlaşmaları çerçevesinde Osmanlı Devleti'ne sokarak rahatlıkla satabilmekteydiler.

"düvel-i mütehabbe tüccarı kendi diyârları mahsûlü olarak nakl idüp kazâbet-i mezbûrinin her bir tarafda ber vech-i serbestisi fûrûht eyledikleri Rum ve Anadolu misillü hamr ve arak ve sacma ve kurşun ve enfiyenin maktuân hususu ahali taraflarından niyâz ve istida' olunduğu beyânıyla..."⁴⁰⁵

Örneğin, bazı Hollanda tüccarları *harune (hadune) enfiyesi* üretimi ve satımı üzerine devlet, bu durumun Avrupa Devletleri ile imzalanan ticaret anlaşmalarına uygun olup olmadığını mazbata ile araştırmıştır. Osmanlı topraklarında yetişen enfiyeyi yabancı tüccarların alıp satmaları yasaktı. Yabancı tüccarların kendi ülkeleri mahsulü olan sucuk duhan ya da enfiye getirip satmasına, hatta sucuk olarak getirdikleri ürünü, devlet fabrikalarında imal ettirmelerine de imzalanan serbest ticaret anlaşmaları gereği izin verilmekteydi. Ancak, bu malları Osmanlı tebaası olan enfiyeci esnafı gibi dirhemle satmaları veya sucuk olarak

⁴⁰⁵ BOA., İ.MVL. 25 / 389, Hicri 6 Cemaziye'l-evvel 1257 (Miladi 26 Haziran 1841).

getirip evlerinde veya fabrikalarında imal edip satmaları yasaklanmıştı.⁴⁰⁶ Ancak, İngiliz tüccarların, kendi ülkelerinden getirdikleri malların vergisini tamamen ödedikten sonra Osmanlı düzenine zarar vermemek şartıyla diledikleri yerlerde enfiye imali ve satımı ile uğraşabilecekleri Ticaret Meclisi ve gümrükler tarafından ifade olunmuştu.

“...Nederlanda tüccarından bazıları İzmir’de harûne enfiyesi imâl ve fûrûht eylediklerinden muahede-i ticarete muvâfik olub olmayacağı ba-mazbata ledel-inhâ tüccar-ı merkûme diyarlarından sucuk duhan getirdiklerinde müşterisine fûrûht itmek muahedeleri iktizâlarında olub ancak fabrika ve hanelerinde imâli ticaret-i dâhiliyeden olarak memalik-i mahrusede enfiye işlüyüb satmaları muahede-i merkumede münderic olmadığı ve İngiltere tüccarı kendi diyarlarından getirdikleri emtia ve eşyayı rûsûmat-ı mukarresini tamamen eda eylediklerinden sonra serisitilin üzere diledikleri mahallere nakl ve istedikleri yerlerde fûrûht idecekleri derkâr olub fakat hukuk-u idare-i mülkiye ve dâhiliye-yi saltanat-ı seniyyeyi hiçbir vechle hasar etmek garazında olmayacakları dahi muahede-i mezkûre iktizâsından olduğu ve olvechle enfiye imal ve fûrûht eylemeleri devlet-i aliyyenin nizâmat-ı dahiliyesine dokuz mevadden bulunduğu gümrük ve meclis-i ticaret tarafından ilâm ve ifade olunmuş...”⁴⁰⁷

4 Cemaziye’l evvel 1262 (Miladi 30 Nisan 1846) tarihli bir belgede; saçma, barut ve kurşun savaş malzemesi sayıldığından ve dâhili asayiş bakımından zararlı olarak kabul edildiğinden imallerinin sadece devlete ait fabrikalarda yapılabileceği ve bunların herkesin alıp satabileceği mallardan olmadığı belirtilmişti. Aynı belgede, enfiye kârhanelerinin İstanbul Enfiye Kârhanesi İdaresi’ne bağlı bulunduğu ve ticaretinin ise ancak enfiye kârhanesi müdürleri tarafından yapılabileceği belirtilmişti. Eğer enfiye müdürlerinin dışında biri enfiye imal ve satımına teşebbüs ederse Müslüman olanlar hapis, gayrimüslim olanlar da kürek cezasına çarptırılacaktı.⁴⁰⁸

1841 yılı Adana ve Tarsus enfiye geliri 57.500, 1842 yılının 30.000 ve 1846 yılı enfiye geliri ise 20.000 kuruş idi.⁴⁰⁹ Bu bir yıllık süreçte, enfiye gelirinde

⁴⁰⁶ Kütükoğlu, *a.g.e.*, 1974, cilt I, s. 121.

⁴⁰⁷ BOA., İ.MVL., 25 /389.

⁴⁰⁸ TŞS., no: 290, s. 84, b. 166.

⁴⁰⁹ BOA., MAD., no: 11808, s. 321, Hicri 15 Safer 1258 (Miladi 28 Mart 1842); İ.MVL., 25 /389.

bir düşüş olduğu görülmektedir. Enfiye mukataası gelirlerinin talipleri genellikle gayrimüslim Osmanlı tebaasından kişiler oluyordu. 1841 yılı mukataasını Burdan ve Efenk adlı iki gayrimüslim üzerine almıştı.⁴¹⁰

Tarsus'ta müskirat (içki) imalatı yapan şerbethanelerin de bulunduğu bilinmektedir. Gerek yabancı gerekse reayanın müskirat imalatı yapmasına izin verildiği gibi gerekli vergileri ödemek koşuluyla ticaretinin yapılmasına da izin verilmekteydi. Ancak, toptan satılması halinde içki satışına izin verilmiş, diğer türlü kadeh ve kıyye ile satılması, Osmanlı tebaasından olan esnafa zarar vereceğinden yasaklanmıştı. 1846 yılı şerbethane mukataası 60.300 kuruştur.⁴¹¹ İmalatın yanı sıra Kıbrıs'tan da müskirat alımının yapıldığı da görülmektedir. Getirilen bu müskiratın her kıyyesinden, 20 para gümrük vergisi talep edilmekteydi.⁴¹²

⁴¹⁰ BOA., MAD., no: 11808, s. 321.

⁴¹¹ TŞS., no: 290, s. 84, b. 166.

⁴¹² BOA., Cevdet Maliye, no: 5297, Rumi 27 Nisan 1262 (Miladi 9 Mayıs 1846).

IV. BÖLÜM: KÜÇÜK ZANAATLAR VE ENDÜSTRİ

IV.1. 19. Yüzyılın İlk Yarısında Genel Durum

Napolyon Savaşları sona erince İngiltere'nin sanayi üretimi yükselmiş ve Doğu Akdeniz'e olan ihracatında artış görülmüştü. Böylece, Avrupa mamul mallarının doğuya akışı hızlanmış, Osmanlı toprakları, kısa sürede birçok Avrupalı imalatçı için önemli pazarlar haline gelmişti.⁴¹³ Avrupa'da sanayi devrimi ile gelişen makine endüstrisi giderek yaygınlaşmakta iken, Osmanlı İmparatorluğu'nda sanayi, kapitalizm öncesi küçük meta üretimi ile sınırlı kalmıştı. Yerel sanayi girişimciliğinin temelinde kol gücünün hâkim olduğu küçük imalathaneler yer almaktaydı. Bunların birçoğu evlerde kurulan imalathanelerdi. Üretim faaliyetlerinin temel amacı, ülke içinde mal ve hizmet arzının mümkün olduğu kadar bol ve ucuz olmasını sağlamaktı.⁴¹⁴ 19. yüzyılla birlikte Osmanlı'nın geleneksel zanaat yapısı da giderek çözülmeye başladı. Devletin talep çeşitliliği zanaat ölçeğinden fabrikaya geçişi zorunlu kılmıştı. 1826 sonrası çağdaş, donanımlı bir ordu oluşturma gereği, devlet öncülüğünde fabrika üretimine geçilmesini sağlamıştı. Osmanlı sanayi atılımının 19. yüzyıldaki ilk örnekleri, bu sebeple pazar göstergelerinden uzak, kâr amacı olmayan ve devletin ihtiyaçlarını gidermeye yönelik fabrikalardan oluşmaktaydı.⁴¹⁵

Tanzimat yöneticilerinin kalkınma yolundaki görüş ve düşünceleri tarım, ticaret ve sanayi üçlüsü arasında bir kararsızlık durumundan ibaretti. Bu tür kalkınma projeleri oluşturma çalışmaları çerçevesinde sanayileşmenin gerekliliğini düşünen bir grup vardı. Örneğin, Enderun'da yetişen Ahmed Fethi Paşa ve onun etkisinde kalan

⁴¹³ Quataert, a.g.m., 2004, s. 1002.

⁴¹⁴ Genç, a.g.e., 2005, s. 88.

⁴¹⁵ Toprak, a.g.m., 2000, s. 237.

Şinasi ekonominin gelişmesi için çarenin sanayileşmekte bulunduğunu düşünenler arasındaydı.⁴¹⁶ Dönemin genel iktisadi düşüncedeki değişimleri çerçevesinde 19. yüzyılın ilk yarısında başlayan fabrika üretimi ise sanayileşme adına olmaktan çok ordunun ihtiyaçlarını gidermeye yönelik atılmış bir adım olarak değerlendirilebilir. İstanbul Eyüp'te 1827 yılında on beş çarklı bir iplikhane ve 1834'te bir Feshane Fabrikası kurulmuştu. Tanzimat döneminde, sanayileşmeye yönelik bir girişim olarak görülen Feshane'nin yanı sıra İzmit, Çuha, Hereke ve Bakırköy'de basmahane fabrikaları ve Zeytinburnu'nda bir dokuma fabrikası kurulmuştu.⁴¹⁷ Sanayi alanında pazar için üretime, ancak 1849'dan sonra Feshane Fabrikası'nda, devlet ihtiyaçlarının dışında üretim yapılarak geçilmeye başlanmıştı. 1843–1851 arasında ise ilk defa yeni teknoloji olan buhar gücü ve makine kullanımına geçilebilmişti.⁴¹⁸ Böylece batıdan fikir alımı ile birlikte teknoloji alımı da gerçekleştirilmiş oldu.

Abdülmeccid döneminde hükümet tarafından kurulan iplik ve kumaş fabrikalarının yanında özel teşebbüslere dayanan fabrikaların da kurulduğu görülmektedir. Ancak, Avrupa mamul mallarının ucuzlaması yerel sanayi ile Avrupa sanayisini rekabet edemez hale getirmişti. Kurulan bu fabrikaların tümü görünüşte bir canlılık gösterebilir de 1838 sonrası ticaret sözleşmelerinin etkisiyle, yerli sanayi çökmeye başlamış ve Avrupa'dan gelen mamul malların ithalatının artması ile bu canlılık uzun süreli olamamıştı.⁴¹⁹

Klasik Osmanlı döneminde tarım dışı üretim faaliyetleri zanaat düzeyinde örgütlüydü. Kent düzeyinde örgütlü loncalar aracılığıyla zanaat

⁴¹⁶ Şerif Mardin, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e İktisadi Düşüncenin Gelişmesi (1838-1918)”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, cilt III, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 621.

⁴¹⁷ Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, 2000, ss. 241–242; Tefik Güran, “Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları”, *Tanzimat I*, Komisyon, Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi, İstanbul, 1999, ss. 235–236.

⁴¹⁸ Toprak, *a.g.m.*, 2000, ss. 238–239; Abdullah Martal, “Osmanlı Sanayileşme Çabaları (XIX. Yüzyıl)”, *Yeni Türkiye Dergisi, Ekonomi ve Toplum*, cilt 32, sayı 6, Mart-Nisan 2000, ss. 215–216.

⁴¹⁹ Ömer Celal Sarc, “Tanzimat ve Sanayimiz”, *Tanzimat I*, Komisyon, Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi, İstanbul, 1999, s. 439; Karal, *a.g.e.*, 2000, ss. 242–243.

faaliyetleri yürütülmekte idi. Bu sistem üretimde kâr elde etme ve pazara yönelik üretim yapmaktan ziyade ihtiyacın giderilmesine yönelik faaliyet gösterilmesini sağlıyordu.⁴²⁰ 19. yüzyılın ilk yarısında, Lonca sisteminde yapılanmış olan zanaat çözülmeye başlamıştı. İmalat sektörüne yönelik tarih yazımında, çoğu zaman loncaların ekonomik olarak taşıdığı önem olağanüstü boyutlarda gösterilmiştir. Oysa 19. yüzyılda loncaların gerilemesine bağlı olarak imalat sektörünün de gerilediği savının ileri sürülmesi, loncalara bağlı olmayan endüstriyel faaliyet biçimlerinin göz ardı edildiğini göstermektedir.⁴²¹ Esnaf teşkilatının denetleyiciliği; üretimi sınırlı bir kesimde ve düzeyde tutması, sistemin ve sektörün esneklik kazanması önünde bir engeldi. Dolayısıyla, giderek büyüyen Avrupa sanayisi ile rekabet edemeyen lonca yapılanmasında çözüme başlamıştı. Teşkilatın resmen kaldırılışından sonra da faaliyetlerine bir süre devam etmesi, Osmanlı topraklarında giderek yayılmakta olan serbest piyasa ekonomisiyle de bir uyumsuzluk yaratmakta idi. Devlet bir yandan gediklerin sayısını defalarca arttırırken, diğer yandan gedik olmayanlara da işyeri açma imkânı tanımaktaydı. Sistem, ancak 1878’de serbest piyasa ilkelerinin resmen benimsenmesi ile kaldırılmıştı.⁴²²

Serbest ticaret antlaşmalarının bir sonucu olarak, tarım dışı üretimde başlayan serbestiyet, pazara açılan atölyelerde üretimin yaygınlaşması sonucunu doğurmuştu. Özellikle dokuma ve deri gibi sektörler toplumda daha fazla yer tutmaya başlamıştır.⁴²³

Osmanlı endüstriyel ekonomisinin, 1750 sonrası dönemde kendi başına bakıldığında büyüdüğü, ancak dünya ekonomisindeki öneminin ise sürekli küçüldüğü

⁴²⁰ Toprak, a.g.m., 2000, s. 222; Martal, a.g.m., s. 215.

⁴²¹ Quataert, a.g.e., 1999, ss. 25-26.

⁴²² a.g.e., s. 24.

⁴²³ Tarsus örneği incelendiğinde de sanayi alanında başlıca üretim sektörlerinin dokumacılık ve dericilik olduğu görülmüştür.

bilinmekteydi.⁴²⁴ Tanzimat'ın ilk yıllarında Kırım Savaşı'na kadar Avrupa'da yaşanan sanayi devriminin de etkisiyle Osmanlı Devleti ciddi anlamda bir sanayileşme girişimi yaşamıştı. Bu sanayileşme çabaları sonucu kurulan fabrikalar yatırım, planlama, sayı ve işletmeler açısından Osmanlı tarihinde az rastlanılan türde bir gelişme idi. Ayrıca, 1838 ticaret antlaşmalarının içerdiği liberal hükümler ile devletçi sanayileşme programı birbiriyle çelişki içinde yürümekteydi. İç gümrükler yerli ürünlerin ithal mallarla olan rekabetini azaltmakla sanayileşmenin önünde bir engel yaratmaktaydı.⁴²⁵ 1848'e doğru Osmanlı fabrikalarının yabancı mamullerle rekabet edemeyecek bir duruma gelmesi ve giderek dış borçlanmaya doğru gidilmesi ile yarı tamamlanmış sanayileşme girişimi sekteye uğramış ve yavaş yavaş çöküntü yaşamaya başlamıştı.⁴²⁶ Buna rağmen yetişmiş eleman ve deneyim açısından sonraki dönemlere bir miras olma özelliği taşımaktaydı.

Osmanlı Devleti, Tanzimat döneminde bir sanayileşme girişiminde bulunmuş, üretime yönelik fabrikalar kurulmuştu. Ancak bu fabrikalar, İmparatorluğun merkezinde ve merkeze yakın yerlerde kurulmuş olduğundan bu sanayileşme girişiminin taşraya çok fazla yansımadağı görülmektedir. Kıyı kesimlerinde, ihracata yönelik tarımsal imalat faaliyetleri artmıştı. Avrupa'da Sanayi Devrimi'nin sonuçlarından biri de tarımın sanayileşmesi ve uzmanlaşmasıdır. Buna göre, mekanik tarım araçları, el emeğinin yerine geçmiş; boşta kalan el emeği kentlere doğru akmaya başlamış ve belli bölgeler belli ürünlerin yetiştirilmesi için ayrılmıştır.⁴²⁷ Bu durumun Osmanlı'ya yansımaları, kıyı şeridinde yer alan ovaların,

⁴²⁴ Quataert, *a.g.e.*, 1999, s. 40.

⁴²⁵ Martal, *a.g.m.*, s. 218.

⁴²⁶ Edward C. Clark, "Osmanlı Sanayi Devrimi", (Çeviren: Yavuz Cezar), *Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Editör: Halil İnalçık-Mehmet Seyitdanlıoğlu, Phoenix Yayınları, Ankara, 2006, ss. 476-478.

⁴²⁷ Server Tanilli, *Uygarlık Tarihi*, Adam Yayınları, İstanbul, 4. baskı, 2000, s. 120.

ihracata yönelik üretim yapılan bölgeler haline gelmeye başlaması şeklinde olmuştur. Bu bölgelerin ulaşım kolaylığı ve büyük limanlara yakınlıkları, buraların ticari yayılma ağının kolaylıkla ulaşabileceği noktalar olmalarını sağlamıştı. İhraca yönelik yapılan tarımsal ürünlerin başında ise pamuk, ipek, kuru üzüm, incir ve tütün gelmekteydi. 1840'lardan sonra taşradaki sanayi üretimini başlatan gelişmeler de ihraca yönelik tarıma geçilmesi ve yerli emeğin istihdamının sağlanması idi. Bu gelişmelerde, İngiltere'nin Anadolu'yu kendi pazarı haline getirme çabalarının da etkisi vardı.⁴²⁸

Bu gelişmelere uygun olarak, 1839–1856 arasında Tarsus Bölgesi incelendiğinde bu dönemin, sanayileşme faaliyetlerinin yaşandığı dönem olmasına rağmen, zanaatın hala küçük üretimden ibaret olduğu görülmektedir. 1839-1856 yılları arasına ait Tarsus Şer'iyeye Sicilleri incelendiğinde ve buradaki bilgilerin tarım ve ticaret alanına dair verilerle kıyaslandığında, sanayi alanına ilişkin sınırlı düzeyde veri içerdiği tespit edildiği görülmektedir. Bu veriler, daha çok küçük çaplı zanaatın varlığını gösterir türde verilerdir. Tarsus, bu dönemde, sanayiye yönelik hammadde üretimi açısından, zengin kaynaklara sahip olmasına rağmen, bu hammaddeyi işleyecek düzeyde işletmelere sahip değildi. Ancak 19. yüzyılın sonlarına doğru, Tarsus'ta pamuk dokuma ve iplik fabrikaları kurulmuştur.⁴²⁹

IV.2. Başlıca Meslek Kolları

Osmanlı Devleti'nde üretimin denetleyici kurumu olan lonca teşkilatının 1847'de resmen kaldırılması ile imalat sektöründe tarım dışı üretimde bir serbestlik

⁴²⁸ Çağlar Keyder, "Osmanlı İmparatorluğu'nda XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda İmalat Sanayii", *Yeni Türkiye Dergisi, Ekonomi ve Toplum*, Cilt 32, sayı 6, Mart-Nisan 2000, ss. 190–191.

⁴²⁹ Sarc, a.g.m., s. 438.

tanınmıştı.⁴³⁰ Üretimde kethüdalığın sınırlayıcı ve denetleyici üretim örüntüsü çözülmeye başladı. Bu gelişme herkesin istediği meslekte çalışma özgürlüğünü de beraberinde getirmişti. 1847’de kaldırılmasına rağmen esnaf üzerinde ahi şeyhlerinin etkinliği özellikle taşra yerleşimlerinde yüzyılın sonlarına kadar devam etmişti.⁴³¹

Tarsus’ta en fazla rastlanılan mesleklerin başında çiftçilik ve tüccarlık gelmekteydi. Çiftçilik bir tarım ülkesi olan ve geçimini büyük ölçüde tarımsal üretim üzerinden sağlayan Osmanlı Devleti için vazgeçilmez bir meslek kolu idi. Tanzimat’ın ilk yılları, ekonomik bürokrasinin kuruluşu açısından önemli olmakla birlikte bu dönemde zirai gelişme çabaları da hız kazanmıştı. Bu dönemde tarımsal gelişmeye bir sosyo-ekonomik kalkınma programı olarak bakılıyordu.⁴³² Serbest Ticaret Antlaşmaları’nın bir sonucu olarak tarım alanında pazara yönelik üretim yapılmaya başlanmıştı. Bu durum çiftçilik faaliyetlerinin gelişmesini de sağlamıştı. Tarımsal açıdan son derece verimli topraklara sahip olan Tarsus’ta çiftçi kesim de sayıca çoktu. Hemen herkes tarımsal faaliyetlerle uğraşmakta ve bu işi meslek edinenler yoğunlukta idi. Çiftçilik ana meslek kolu altında, rençberlik, hefkereci (bağçeci), bağcı, orakçı gibi alt meslekler de mevcuttu.

1838 Serbest Ticaret Antlaşmaları’nın etkisiyle, kara ve deniz ticareti gelişmiş bir kent olan Tarsus’ta, tüccar sınıfına dâhil olanların sayısında belirgin bir artış gözlenmektedir. Tüccar sınıfının çoğu, gayrimüslim Osmanlı tebaası ve yabancı devlet tüccarları iken Müslüman tüccarların sayısı daha düşüktü. Bu tabloya uygun

⁴³⁰ Toprak, a.g.m., 2000, s. 223.

⁴³¹ TŞS., no: 290, s. 128.

⁴³² Güran, *19. yüzyılda Osmanlı Tarımı*, s. 48.

olarak, ticaretle bağlantılı olan sarraf, poliçeci⁴³³ ve tefeci gibi para ve kredi işleriyle uğraşan meslek kolları doğmuş ve giderek yaygınlaşmıştır.

Tanzimat'a kadar para ve kredi işleriyle uğranlar da sarraf ve poliçecilerdi. Tanzimat'tan sonraki dönemde bu faaliyetleri daha da artarak devam etmişti. Genellikle Rum, Ermeni, Yahudi gayrimüslim Osmanlı tüccarı ile yabancı uyruklu tüccarlar bu meslek grubunda faaliyet göstermekteydiler.⁴³⁴ Tarsus'ta incelenen dönemde Yahudi nüfus bulunmadığı için bu mesleklerde faaliyet gösterenlerin büyük kısmı da Rum ve Ermeni kesimdi. Ayrıca tüccar kesim ve üretim alanında faaliyet gösteren kişiler de toptan mal alım zamanlarında sarraflara başvurmaktaydılar.

Tarsus'ta ikamet eden poliçecilerden bazılarının isimleri şunlardır: Niğdeli Hacı Yordan, Küncü oğlu Anastaş, Poliçeci Kuruoğlu Arderyos, Kayserili Bekleroğlu Karabet ve Agop, Kervanbaşıoğlu Artin, Poliçeci Seyranoğlu İstiya'dır.⁴³⁵

Tarsus'ta diğer bir yaygın meslek kolu da dericilikti. Dericiliğe bağlı olarak yürütülen sarraç, semercilik, pabuççu ve ayakkabıcılık da Tarsus'ta sıkça rastlanılan meslek kollarıydı. Ayakkabıcılık hem önemli bir meslek kolu hem de küçük zanaat açısından üretken bir alandı. Tarsus'ta "kefşger" olarak tabir edilen ayakkabıcılık mesleğine ve tüccarına da sıklıkla rastlanmaktadır. Bir ayakkabıcının dükkânında bulunan ayakkabı çeşitleri büyük kulaklı çizme çifti 18 kuruş, mestli

⁴³³ Poliçe: Hamiline para ödenmesi gereken değerli kâğıt demektir. Aslı Yunanca olmakla birlikte dilimize İtalyancadan geçmiştir. Fransızca lettre de change'dir. Belli bir sürenin sonunda belli bir parayı kendi adına ya da bir başkasının emrine ödenmesi için alacaklının borçluya yazdığı bildiriye dile getirir. Sigorta senedi anlamında kullanılır. Poliçe aynı zamanda bir ticari senettir ve en az iki mal değişimini gerçekleştirir. Orhan Hançerlioğlu, *Ekonomi Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 3. baskı, 1977, s. 209.

⁴³⁴ Toprak, a.g.m., 1985, s. 760.

⁴³⁵ BOA., A.MKT.UM., 54/56; Mektubi Kalemi, Deavi (A.MKT.DV.), 90/17; HR.MKT., 42/99; HR.MKT., 56/78.

çizme 14 kuruş ve orta mestli çizme 36 kuruş fiyatla satılmaktaydı.⁴³⁶ Ayakkabıcılığın yanı sıra hayvan takımları semer, kolan, yular gibi ürünlerin üretimi ile ilgilenen bir grup meslek kolu da dericilik sektörünün bir parçası olarak görülmektedir.

Madencilik sektörü Tarsus çevresinde Gülek, Kerliz ve Bereketli Madenleri'nin bulunmasından dolayı oldukça gelişmiştir. Zengin kurşun ve bakır madenleri ile Tarsus bu sektörde verimli bir sahayı oluşturmaktadır. Sektöre bağlı kayıtlarda adına en sık rastlanılan meslek kolları madencilik, demircilik ve bakırcılıktı. Madenlerde genellikle aşiretler yerleştirilerek buraların muhafazası ve ihtiyaçları sağlanmaya çalışılmıştı. Aynı zamanda bu sayede, bu madenlerde çalışacak ve buraları şenlendirecek insan gücü de yaratılmış oluyordu. İncelenen dönemde, Tarsus'ta Gülek ve Bereketli Madenlerine Menemencioğulları Aşiret Beyleri ve aşiret mensupları yerleştirilmişti.⁴³⁷

Zeytin yetiştirilmesine bağlı olarak sabunculuk ve yağcılık mesleğine de sıkça rastlanmaktadır. Dokumacılık sektörüne bağlı basmacı, abacı ve terzi gibi; hayvancılığa bağlı katırcı, deveci; zeytin, üzüm, susam, pamuk gibi ürünlerin ezilip sırasının çıkarılmasını sağlayan masaracılık; buğday ve arpa gibi tahılların dövülüp un haline gelmesini sağlayan değirmencilik gibi meslek kolları da mevcuttu.

Duhancılık, kahvecilik ve kasaplık da sık rastlanılan meslek kollarıydı. Bunlarla birlikte berber, çilingir, arabacı, şekerçi ve dellal rastlanılan diğer mesleklerdi. Bu sektörler, tarım ve ticaretten sonra kent ekonomisinin büyük bir kısmını oluşturuyordu.

⁴³⁶ TŞS., no: 292, s. 87, Hicri 29 Zilhicce 1260 (Miladi 3 Ekim 1853).

⁴³⁷ BOA., HH. 370/20372-D; Cevdet Darphane, no: 488, 3002, 2143; Cevdet Maliye, no: 544.

Tablo 16
1839–1856 Yılları Arasında Tarsus Şer’iye Sicilleri’nde Tespit Edilen Başlıca Meslek Kollarının Sektörel Dağılımı

BAŞLICA MESLEK KOLLARI				
SEKTÖR	MESLEK KOLU	SEKTÖR	MESLEK KOLU	
Ziraat	Çiftçi	Ulaşım	Katırcı	
	Reçber		Deveci	
	Hefkereci (bahçeci)		Bargirci	
	Orakçı		Arabacı	
Ticaret	Tüccar	Hizmet Sektörü	Kahveci	
	Sarraf		Kalburcu	
	Poliçeci		Çilingir	
	Tefeci		Dellal	
Dericilik	Derici esnafı (debbağ)		Berber	
	Semerci		Oturakçı	
	Yularcı		Kebabçı	
	Sarraç		Madencilik ve Alet İmalâtı	Madenci
	Kefşger (ayakkabıcı)			Kuyumcu
Babuccu	Lüleci			
Tarımsal Endüstriler	Duhancı	Bakırcı		
	Sabuncu	Demirci		
	Yağcı	Harrat (doğramacı)		
	Değirmenci	Gıda Sektörü	Şekerci	
	Masaracı		Şıracı	
Tekstil	Abacı		Ekmekçi (habbaz)	
	Terzi (habbar)		Pastacı	
	Basmacı	Kasap		
	Çereci (iplikçi)			

Kaynak: TŞS., no: 289-295.

IV.2.1. Tarsus’ta Küçük Zanaat Faaliyetleri

18. yüzyılın sonlarında ve 19. yüzyılın başlarında önemli gelişmeler kaydetmiş olan kent sanayii, tüketime yönelik çok çeşitli sanayi ürünleri vermeye başlamıştı. Pamuktan, ipekten, yünden ve ketenden olmak üzere kumaş dokumacılığı, halıcılık, deri imali, maden işleme, özellikle silahçılık ve kuyumculuk,

kürk, elbise yapımı, bakır ve çini eşya üretimi, ekmekçilik ve pastacılık en fazla gelişme gösteren başlıca üretim alanlarıydı.⁴³⁸

19. yüzyılın ilk yarısında, Tarsus'ta sınaî faaliyetler, küçük zanaattan ibaretti. Henüz gelişmemiş yöntemlerle yapılan, el zanaatları alanındaki üretim daha yaygındı. Kullanılan aletler el zanaatlarına yönelik el makremesi, çırkık, çırçır, masara gibi gelişmemiş aletlerden ibaretti. Makineleşme henüz yaygınlaşmamış olduğundan, sanayi faaliyetleri de buna paralel gelişme alanı bulamamıştı. Buna rağmen Tarsus, özellikle bitkisel ve hayvansal ürün sanayii kollarında ilerleme kaydedebilmiş kentler arasında yer almaktaydı. Her ne kadar ihtiyacı karşılamaya yönelik bile olsa, bu alanda uğraş verenlerin sayısı oldukça fazlaydı. Tarsus'un bitkisel ve hayvansal ürün sanayiine yönelik hammadde üretimi açısından, verimliliğin söz konusu olması, sanayi kollarının da gelişme bulmasının nedenlerindendi. 19. yüzyılın ilk yarısında Tarsus, sanayi bitkileri tarımı, hayvancılık ve zengin madenleri ile sanayin her kolunda gelişmeye yönelik potansiyeli içinde barındırmaktaydı.

Tarıma dayalı sanayinin olduğu kadar, hayvansal ürünlerin işlenmesine yönelik sanayi de oldukça yaygındı. Özellikle, hayvansal besin kaynaklarının üretimi, yaygın uğraş alanlarından biriydi. Küçükbaş ve büyükbaş hayvancılığa bağlı yağ ve peynir üretimi, yapılan başlıca hayvansal gıda ürünleriydi.⁴³⁹ Hayvansal gıda ürünlerinin yanı sıra, yün ve deri de diğer bir hayvansal sanayi kolunu oluşturmaktaydı. Ancak, bu üretim büyük çaplı olmayıp genellikle, ihtiyacı

⁴³⁸ İnkılâp Alibeyov, "Sanayi Devrimi Döneminde Osmanlı Zanaatının Durumu Üzerine", *XI. Türk Tarih Kongresi*, 5-9 Eylül 1990, Ankara, Kongreye Sunulan Bildiriler, cilt IV, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994, ss. 1493-1494.

⁴³⁹ TŞS., no: 289, ss. 34-35, b. 145.

karşılamaya yönelikti. Hayvancılık ve hayvansal sanayi genellikle yarı göçebe Türkmen aşiretleri tarafından kırsal yerleşim alanlarında yapılmaktaydı.

IV.2.1.1. Dokumacılık

Dokumacılık, Tarsus önemli sanayi kolları arasındaydı. Henüz gelişmemiş yöntemlerin kullanıldığı dokumacılık sektöründe, en çok kullanılan aletler ise “el makremesi” ve “çıkırık” idi. Çoğunlukla hayvansal hammaddeler kullanılarak yapılan dokumacılığa rastlanmakla birlikte, pamuk, dokuma sanayii için en önemli hammaddeydi. Hayvansal bir ürün olan keçi kılı ve yün, dokuma için kullanılan ürünlerdendi. Keten, dokumacılıkta kullanılan önemli bir diğer hammaddeydi. Tarsus’ta, ketenden mamul ürünlerin kullanılmasına ve ticaretine yaygınlıkla rastlanmaktadır. Şer’iye Sicilleri’nin 1839-1856 arasındaki kayıtlarında, keten entariler, diğer tür kumaşlardan mamul giyim eşyaları arasında yer almaktaydı.⁴⁴⁰

Tereke kayıtlarında çok çeşitli kumaş türlerine de rastlanmaktadır, ancak bu kayıtlarda, kumaşların Tarsus’ta dokunup dokunmadığına dair bir bilgi bulunmamaktadır. Bundan dolayı, söz konusu bölgede mi dokunduğu yoksa ithal mi edildiği hakkında kesin bilgi edinilmesi güçleşmektedir. Fakat en azından bazılarının, örneğin “Fransız dimisi”nin, ithal edilmiş olması muhtemeldir. Kumaş çeşitleri arasında dimi, Fransız dimisi, keten, mile, Kayseriye milesi, Kıbrıs basması, mavi bez, şalakî, sırmalı aba, kırmızı bez, Kıbrısı yastık ve yorgan yüzü, İbrahimiye, Selimiye, kadife aba, al çuka aba, alaca bez, sarı çubuklu dimi, şitari ve kot yer almaktaydı.⁴⁴¹ Bu kumaşlar arasında “dimi” denilen, sıkı dokunmuş bir tür pamuklu

⁴⁴⁰ TŞS., no: 290, s. 81, b. 161, Hicri 1262 (Miladi 1846).

⁴⁴¹ TŞS., no: 290, s. 94, b. 186, Hicri 1 Cemaziye’l-ahir 1263 (Miladi 17 Mayıs 1847).

kumaşın yoğunluğu dikkat çekicidir.⁴⁴² Sıklıkla rastlanılan diğer bir kumaş çeşidi ise “mile” idi. Mile, bir tür kırmızı renkte kumaştır.⁴⁴³ Şalakî denilen kumaş türü ise şal taklidi kumaşlardı.⁴⁴⁴

Kumaşların yanı sıra bez ve iplik en fazla rastlanan dokuma ürünleriydi. Pamuk ve yün ipliklere terekelerde sıkça karşılaşılmaması, iplik yapımının dokumacılık sektörünün bir parçası olarak Tarsus'ta mevcut olduğunu göstermektedir. Bir kıyye beyaz iplik fiyatı 8 kuruş iken, bir kıyye yün iplik 3 kuruştan satılmaktaydı.⁴⁴⁵ “Bükme” Tarsus yöresine özgü, arasına ipek ipliği katılarak el tezgâhında dokunan çamaşırlık bez olup, terekelerde bol miktarda yer alan kumaş türüdür.⁴⁴⁶ 1848'de ortalama fiyatına gelince; bir topu 30, bir zira'ı 2,8 kuruştur.⁴⁴⁷ Keçe ise yapağı veya keçi kılının dokunup dövülmesiyle elde edilen kaba kumaştır.⁴⁴⁸

Kumaştan mamul eşyalar arasında ise çoğu kıyafet olmak üzere, dimi, mile ve ipek şitari entari, dimi boy ve diz entari, keten entari, kuşak, baş sarığı, başmak⁴⁴⁹, çuka, kadife ve sırmalı aba⁴⁵⁰, çuka cepken, şal, gömlek, küçük (Tarsus yöresine ait bir tür gömlek), yazma, yorgan ve yastık yüzü, ibrişim (kalınca bükülmüş ipek iplik) ve ipek kaytan (örgü halat) yer almaktaydı.⁴⁵¹ Mamul ürünlerde fiyatların arttığı saptanmıştır. Örneğin, bir dimi entari 22; mile entari 28; keten entari 56; ipek şitari entari 21; kadife aba 22,5; gömlek 9; al çuka aba 20; şal 28; sarık 10; Antakya kuşağı 8,5; bir çift başmak 5; yorgan yüzü 7 ve yastık yüzü 4,5 kuruş olarak

⁴⁴² Gayet sık dokunmuş bir kaba bezin adı; ayak takımı, özellikle kayıkçı ve gemicilerin iç çamaşırı ve gömlekleri dimiden yapılırdı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Koçu, *a.g.e.*, 1967, s. 91.

⁴⁴³ Koçu, *a.g.e.*, s. 95.

⁴⁴⁴ TŞS., no: 290, s. 94, b. 186.

⁴⁴⁵ TŞS., no: 290, s. 39, b. 75; no: 293, s. 136.

⁴⁴⁶ *Derleme Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1978, s. 817.

⁴⁴⁷ TŞS., no: 293, s. 160, b. 97, Hicri 1264 (Miladi 1848).

⁴⁴⁸ *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, cilt I-II, 1988, s. 827.

⁴⁴⁹ Başmak, eski bir ayakkabı adı; yemeni biçiminde üstü açık ve ön kısmı parmakları tamamen örterdi, yemeni ise önü daha açık olurdu. Koçu, *a.g.e.*, s. 29.

⁴⁵⁰ Aba, kaba ve kalın bir yünlü kumaştan yapılan giyim eşyasıdır. Koçu, *a.g.e.*, s. 7.

⁴⁵¹ TŞS., no: 290, s. 94, b. 186; no: 294, s. 77, b. 105.

satılmaktaydı.⁴⁵² Görüldüğü gibi ticareti yapılan dışarıdan gelen ürünler arasında Fransız dimisi gibi ithal malları yer alırken İbrahimiye, Selimiye, Ahmediye, Antakya kuşağı, Kayseriye milesi gibi Osmanlı ürünü kumaşlar da bulunmaktaydı.⁴⁵³

Bir dokuma aracı olarak el makremesinin ortalama fiyatı 3 kuruştur.⁴⁵⁴ Dokumacılık sektöründe kullanılan, diğer bir araç “Çıkırık” olup fiyatı 20,5 kuruştur.⁴⁵⁵ Dokuma tezgâhlarına ilişkin olarak ise herhangi bir kayda rastlanmamıştır.

IV.2.1.2. Sanayi Bitkilerinden Elde Edilen Mamul Mallar

Tarsus'ta zeytinden sabun ve yağ; susamdan yağ ve tahin; pamuktan yağ ve üzümde de şıra ve şarap üretimi yapılmakta idi. Bu mamul mallar, iç ticarete önemli bir yer tutmaktaydı.⁴⁵⁶ Avrupa sanayiindeki yeni teknikler, bu dönemde Osmanlı sanayisinde henüz gelişme alanı bulamamıştı. Üzüm, zeytin gibi tarımsal ürünlerin posasının çıkarılmasında, masara denilen değirmenler kullanılmaktaydı. Pamuğun kozasından ayrılmasını sağlamak için kullanılan en önemli alet ise “çırçır” idi.

Tarsus'ta üretimi yapılan en önemli sanayi ürünlerinin başında yağ gelmektedir. “Revgan-ı zeyt ve revgan-ı sade” adıyla zeytin, susam ve pamuktan yağ elde edilebilmekteydi. Bu iş için, masaralar kullanılmaktaydı. Yağın gıda olarak kullanımı, yaygın olmakla birlikte, diğer kullanım alanlarında biri de aydınlanma aracı olan kandilleri yakılması için kullanılmasıydı. Örneğin, 1853 yılına ait bir kayıta devlet, Tarsus'ta pranga-bend suçlularının hapishanelerini aydınlatmak için

⁴⁵² TŞS., no: 290, s. 94, b. 186.

⁴⁵³ TŞS., no: 290, s. 94, b. 186.

⁴⁵⁴ TŞS., no: 290, s. 81, b. 161, Hicri 1262 (Miladi 1846).

⁴⁵⁵ TŞS., no: 289, s. 3, b. 15, 9 Zilka'de 1253 (Miladi 4 Şubat 1838).

⁴⁵⁶ BOA., ML.VRD., no: 2152, Hicri 1261 (Miladi 1845).

masaracılardan toplam 8 kıyye 300 dirhem miktarında ve 43 kuruş 35 para değerinde yağ satın almıştı.⁴⁵⁷ Kandillerde genellikle yağ kullanılmakla birlikte, yağ mumu da aydınlanma amacıyla kullanılan başlıca ürünler arasındaydı.⁴⁵⁸ Mum üretimi yapılan mumhaneler de mukataa kalemleri arasında yer almıştı. Örneğin, 1841 Mumhane mukataası bedeli 2000 kuruştur.⁴⁵⁹ Kırsal alanda, sıklıkla karşılaşılan başlıca gıda maddelerinden tarhana da bir ticari üründen çok tüketim amaçlı, mamul ürünler arasında yer almaktadır. Bir kıyye tarhananın tereke fiyatı ise bir kuruştur.⁴⁶⁰

IV.2.1.3. Dericilik

Dericilik, Tarsus sanayisinin önemli iş kollarından biriydi. Dericilikle uğraşan meslek kolları “debbağ”, “sarraç (koşum ve eyer takımları yapan)”, “kefşger (ayakkabıcı)” ve “pabuccu” idi. Tarsus’ta “debbağhane” adlı bir mahallenin varlığı, mahallelerin meslek kollarına göre adlandırılabilceğini gösterdiği gibi dericiliğin Tarsus’ta ne kadar önemli bir esnaf kolu olduğunun da göstergesidir. Tarsus’ta hayvancılığın yaygınlığına paralel olarak, dericilik de gelişmişti. Ayrıca, Tarsus nüfusunun büyük çoğunluğunu hayvancılıkla uğraşan yarı-göçebe Türkmen Yörükleri oluşturuyordu. Hayvancılığın sanayi alanında üretime sağladığı katkının başında ise dericilik yer almaktaydı. Tarsus’ta “bost-hane” denilen ve hayvan derilerini post haline getirerek işleyen bir imalathane vardı. Bu imalathanenin gelirleri, mukataa olarak iltizam sistemi ile toplanmaktaydı. Örneğin, 1841 yılı “bost

⁴⁵⁷ TŞS., no: 291, ss. 235-236, b. 227, Hicri 11 Zilhicce 1269 (Miladi 15 Eylül 1853).

⁴⁵⁸ TŞS., no: 289, s. 33, b. 143, Miladi 1838-1841.

⁴⁵⁹ BOA., MAD., no: 11808, ss. 321-329.

⁴⁶⁰ TŞS., no: 292, s. 87, Hicri 29 Zilhicce 1260 (Miladi 3 Ekim 1853).

mukataası” 17000 kuruş iken, “bosthane mukataası” 6000 kuruş ile iltizama verilmişti.⁴⁶¹

Hayvancılığa bağlı olarak ve dericilikle iç içe yürütülen diğer meslek kolları ise yularcılık, semercilik, saraçlık ve ayakkabıcılıktı. Yular, harar, çuval, çul, heğbe, urgan, torba ve kolan gibi ürünlerin yapımında kullanılan hammadde keçi kılı ve koyun yünü idi. Semer ve kolan ise hayvan takımları yapımıydı ve deri imalat sektöründe yer almaktaydı. Bu gibi hammaddeler öncelikle esnafın ihtiyacını karşılar, daha sonra diğer alıcılara satılırdı.

IV.2.1.4. Şerbethane, Enfiye, Şap, Saçma, Barut ve Kurşun İmali

Barut, saçma, kurşun gibi gelir kalemlerinin üretimi ve mukataa gelirlerinin toplanması, genellikle hükümet tarafından idare edilmekte ve denetlenmekte idi. 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren Tarsus'ta, özellikle şerbethane başta olmak üzere enfiye, şap, tuz, barut, saçma ve kurşun imaline, yabancı tüccarlar müdahale etmekteydiler. Yabancıların kendilerine ait şerbethaneleri bulunmakta ve buralarda imalat yapabilmekteydiler. Bu kalemlerin mukataalarını da genellikle yabancı tüccarlar üzerlerine almak istemekte ve alamadıkları takdirde de alan kişilere müdahale etmekteydiler. Örneğin, 1845 yılı şerbethane, enfiye, şap, saçma, barut ve kurşun mukataasını 80.300 kuruş bedelle Kozanzade Mehmet Ağa üzerine almış iken, yabancı tebaanın sürekli müdahaleleri sebebiyle tasarruf edemeyerek zarar edip bırakmak zorunda kalmıştı.⁴⁶²

Tarsus'ta gerek yabancıların, gerekse reayanın şerbethane imalathanelerine sahip olduğu, imalat yapıldığı gibi üretilen müskiratın ticaretine de

⁴⁶¹ BOA., MAD., no: 11808, ss. 321-329.

⁴⁶² BOA., Cevdet Maliye, no: 5297, Rumi 27 Nisan 1262 (Miladi 9 Mayıs 1846)

gümrük vergisi ve zecriye rüsumu denilen vergisini ödemek koşuluyla izin verildiği bilinmektedir.⁴⁶³ Bunun yanında, Kıbrıs'tan da müskirat alımının yapıldığı da görülmektedir. Getirilen bu müskiratın her kıyyesinden 20 para gümrük vergisi talep edilmekteydi.

IV.2.1.5. Tuzla

Akçadeniz Tuzlası, Adana ve Tarsus'un tuz ihtiyacını sağlayan önemli bir tuzlaydı. 1838'de yed-i vahit usulünün kaldırılmasına rağmen, 1857 tarihine kadar bu usul ile mukataası yönetilmiştir. Örneğin, Adana ve Tarsus Sancaklarında 1260 senesi tuz alım-satımı için yed-i vahit usulü ile Akçadeniz Tuz mukataası önce 13000 kuruş ile Adana mutasarrıfı Süleyman Paşa'ya, daha sonra bu kişinin azli sonucu 15000 kuruş bedel ile Nikola isimli bir Sicilyalı'ya verilmiştir.⁴⁶⁴ Bu örnekte görüldüğü gibi, yed-i vahit usulü devam etmekle birlikte, yabancı tebaadan birine de mukataa işletmesi verilebilmekteydi. İhalede, mukataa gelirinin, bir kefil ile alınması gerektiği halde bu kuralın uygulanmamasının, neye dayandığı bilinmediğinden, söz konusu durumun nedeninin ve yed-i vahit usulünün feshinden kaynaklanan zararın tespit edilebilmesi için emirnameler ile araştırılmaya çalışılmıştır.⁴⁶⁵

Tuz ihtiyacının karşılanmasında, Akçadeniz tuzlası büyük bir öneme sahip iken, Beyrut'tan da tuz getirilerek Adana ve Tarsus'ta ticareti yapıldığı görülmektedir. Tuzun kullanım alanları arasında, başta debbağ yani dericilik kolu gelmektedir. Tarsus'ta yaygın olduğu daha önce de vurgulanan dericilikte, debbağların, derilerini işlemek için başlıca ihtiyaç duydukları şey tuzdu. Bu nedenle,

⁴⁶³ BOA., Cevdet Maliye, no: 5297.

⁴⁶⁴ BOA., A.MKT.UM., 254 /7, Hicri 21 Muharrem 1273.

⁴⁶⁵ BOA., A.MKT.UM., 254 /7.

tuzun en büyük alıcıları da olanlardı. 1845'te Beyrut'tan getirilen 16650 kıyye tuzun, 610 kıyyesi debbağlara satılmıştı.

IV.2.1.6. Madencilik

Osmanlı Devleti'nde madenler Maliye Hazinesi tarafından yönetilmekteydi. Tanzimat sonrasında madenlerin imâl, idare, gelir ve giderlerinin maliye hazinesine bağlanıp bunlara dair hususların görüşülmesi için darphane-yi amireye bağlı olarak bir ma'den Meclisi kurulması ihtiyacı ortaya çıkmıştı. 6 Eylül 1841'de kurulan meclis 1866-67'ye kadar faaliyetini sürdürebilmişti.⁴⁶⁶

Osmanlı Devleti 19. yüzyılda maden yönünden zengin ancak maden işletmeciliğinde gelişmemiş bir devlettir. Zengin maden yataklarına sahip bir ülke olmasına rağmen mevcut madeni yatağından çıkarma ve işlemeye yönelik gelişmiş bir sanayiye sahip değildi. Bu durumun bir sonucu olarak maden ocaklarının büyük bölümünün işletilmesinde yabancı sermaye hâkimdi. Bu açıdan, madenin kendisinden çok işletilme hakkı ticari bir ürün olma özelliğine bürünmüştü. Yüzyılın sonlarına doğru demiryollarının yapılmasıyla birlikte bu alanda da maden işletmeleriyle paralel bir şekilde yabancı sermaye etkin rolü üstlenmişti. Özellikle, batı kapitalizmine ilk açılan yer olan Ege Bölgesi'ndeki madenlerde İngiliz tüccarların etkin olduğu görülmektedir.⁴⁶⁷ Buna karşılık, ülkenin maden açısından zengin olmasına rağmen, devlet tarafından idare olunan sınırlı sayıda maden vardı. Bu madenler ise Ergani, Bulgar (Bolkar) ve Gümüşhacıköy Maden Ocakları'ydı.⁴⁶⁸

⁴⁶⁶ Akyıldız, *a.g.e.*, s. 290.

⁴⁶⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Şerife Yorulmaz, *Aydın Vilayeti'nde Madenler (1850-1908)*, İzmir Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir, 1994.

⁴⁶⁸ Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994, s. 45.

Tarsus, zengin maden yataklarına sahip bir yerleşim alanıydı. Bulgar Dağı, Gülek, Bereketli ve Kerliz Madenleri Tarsus'un önemli maden yataklarını oluşturmaktaydı. Kurşun ve simli kurşun, bu yataklardan en fazla çıkarılan madenlerin başlıca kaynağıydı. Ayrıca Langlois, Bulgar (Bolkar) Dağı civarında altın madeni; Tarsus yakınlarında Ayaş'ın kuzeyinde Demirtaş'ta, Kozan'da ve Pozanti'da demir madeninin bulunduğunu belirtmiştir.⁴⁶⁹ Tarsus'un tarımsal açıdan verimli topraklarının farkına varan Mısırlı İbrahim Paşa Çukurova'yı egemenliği altına aldığı dönemde, zengin maden yataklarının da varlığını keşfetmiş ve bölgeden elde edilebilecek kârın artırılması için her türlü imkânları araştırmıştı. 1836'da Avusturya'dan getirttiği Russeger adlı bir uzmanın bölgedeki araştırmaları sonucunda Tarsus'un maden yatakları açısından oldukça zengin olduğu kanıtlanmıştı.⁴⁷⁰ Ancak, o dönemde teknik yetersizlik nedeniyle bu yerlerde gereken çalışmalar yapılamamıştı.

Özellikle 1850'lere gelindiğinde Osmanlı merkezi Kırım Savaşı'nın başlamasının da etkisiyle kurşun madenine ihtiyaç duymuştu. Bu açıdan Tarsus zengin madenleriyle bu ihtiyacın karşılanmasında önemli bir rol oynamıştı. Merkezden gelen 26 Ekim 1852 tarihli bir emirnamede, Tarsus'taki madenlerden yüklü miktarda kurşun gönderilmesi istenilmişti. Bunun üzerine, Tarsus'ta Gülek ve Kerliz madenlerinden elde edilen 20.500 vukıyye (kıyye)⁴⁷¹ kurşun İstanbul'a gönderilmek üzere Mersin İskelesi'ne nakledilmişti. Kurşunun çıkarıldığı yerlerden alınıp iskeleye nakli için madenin bulunduğu yerleşim birimlerinden bu iş için

⁴⁶⁹ Langlois, *a.g.e.*, ss. 6–7

⁴⁷⁰ *Tarihten Güncele Mersin*, s. 6.

⁴⁷¹ Vukıyye: Diğer bir adı kıyyedir ve bir okkaya eşittir. Bir okkanın ağırlığı ise yaklaşık 1,282 kg'dır. Hinz, *a.g.e.*, s. 30, 44.

görevliler tutulmuştu. Bu işçilerden her birine üçer kuruş da taşıma bedeli verilmişti.⁴⁷²

Tablo 17
1852 Yılında İstanbul'a Gönderilmek Üzere Tarsus, Gülek ve Kerliz Madenlerinden Çıkarılan ve Tarsus Yerleşim Birimlerinde Bulunan Kurşun Miktarı

Mersin İskelesi'ne Kurşun Nakleden Tarsus'a Bağlı Yerleşim Birimleri	Nakledilen Kurşunun Miktarı	
	Vukıyye	Kilogram
Gökçeli Nahiyesi	4000	5120
Kalgülü Nahiyesi	1500	1920
Elvanlı Nahiyesi	2000	2560
Burhan Cemaati	700	896
Ulaş Nahiyesi	1500	1920
Namrun Bölgesi	2000	2560
Tekeli Aşireti	2000	2560
Karakayalı Nahiyesi	4000	5120
Bahşiş Cemaati	500	640
Çimeli Cemaati ve Arablar	500	640
Kulak Cemaati	300	384
Gülek Kal'ası	800	1024
Namrun Kal'ası	350	448
Zebil Karyesi	350	448
TOPLAM	20.500	26.240

Kaynak: TŞS., no 291, s. 120, b. 167.

Üretilen kurşun, bölgenin ihtiyaçları için kullanılmaktaydı. Örneğin, 18 Şubat 1853 tarihli bir mazbata kaydında, Mersin'e yapılacak karakolhane ve taş iskele yapımı için gerekli olan 11 kıta 524 kıyye kurşunun, Gülek Madeni'nden karşılandığı bildirilmişti.⁴⁷³

Tarsus ve dâhilinde bulunan madenlere genellikle koruma amacıyla aşiretler yerleştirilmişti. Bu aynı zamanda bir yerleştirme politikasıydı. Aşiretler, bu

⁴⁷² TŞS., no: 291, s. 120, b. 166-167, Hicri 12 Muharrem 1269 (Miladi 26 Ekim 1852).

⁴⁷³ TŞS., no: 291, s. 309, Hicri 9 Cemaziye'l-evvel 1269 (Miladi 18 Şubat 1853).

madenleri saldırılara karşı korurken, aynı zamanda devlet, bu unsurları kontrol altına alarak böylece iki sorunu da çözmüş oluyordu. Bu duruma en güzel örnek, Tarsus Türkmen aşiretlerinden Menemencioğlu Aşireti'nin Gülek Madeni ve daha sonra da Bereketli Madenine bağlanmalarıdır.

SONUÇ

Osmanlı ekonomi tarihiyle ilgili tarih yazımında, ilki Osmanlı devlet ve toplumunun iç dinamikleri açısından, diğeri ise, Avrupa'nın egemenliğinde bir dünya ekonomisinin genişlemesiyle açıklayan iki görüş yaygındır. Ancak, Osmanlı ekonomisini bu iki görüşten sadece biriyle açıklamak yeterli olmamaktadır. 19. yüzyıl, Osmanlı Tarihi'nde önemli dönüşümlerin yaşandığı bir dönem olmuştur. Bu açıdan, hem içsel faktörler, hem de dünya konjonktürü Osmanlı ekonomi tarihi üzerinde etkili olan en önemli iki unsurdu.

Osmanlı ekonomi tarihindeki gelişmelerin, çok yönlü etkileri olmuştur. Ekonomik alandaki değişimler, doğal olarak siyasi, idari ve toplumsal açıdan dönüşümleri de beraberinde getirmektedir. Bu konuda belki en önemli etki kentler üzerinde olmuştur. Bu gelişmelerin, kent tarihi üzerine etkileri de farklı şekillerde gerçekleşmiştir. Tarsus örneğinde görüldüğü gibi, ekonomideki bir gelişme, kentin her açıdan büyümesini ve ilerlemesini sağlayabildiği gibi, en ufak bir gerileme ise büyük bir idari merkezi bir başka merkeze bağlayabilmiştir. Tarsus'ta, 1838 sonrası Osmanlı iktisadi zihniyetindeki gelişmelerin yansımasıyla, ekonomik faaliyetlerdeki hareketlenme kentin her açıdan büyümesini ve bir çekim merkezi haline gelmesini sağlamıştır. Buna karşılık, 1860'larla birlikte Mersin'deki ekonomik büyüme Tarsus'un canlılığını yitirmesine neden olmuştur. Bu örnekte, ekonomik değişmelerin kent tarihi üzerindeki etkilerini görmek mümkündür.

19. yüzyılda, üretim ve kontrol merkezleri de Osmanlı Devleti'nde ulaşım ve ticaret kanallarının değişmesine bağlı olarak değişmekteydi. Bununla birlikte, imparatorluğun sınırları yeni doğan merkezler veya merkez kaymalarıyla birlikte aynı ölçüde değişkenlik göstermekteydi. Örneğin, 19. yüzyılda Çukurova, modern

tarıma açılmaya başlayan ve ülkenin diğer merkezleriyle dolaysız üretim ilişkilerine giren bir iktisadi kontrol merkezi haline gelmiştir. Bu değişmeye paralel, Adana Halep Vilayeti'nden koparak ayrı bir idari birim oluşturmuştur.⁴⁷⁴ Benzer diğer bir örnekte, Aydın Vilayeti'nde görülmüştür. Vilayetin toplayıcı ve dağıtıcı fonksiyon merkezi, değişen ulaşım ağı ve üretim merkezi ile birlikte, Aydın şehrinden İzmir'e kaymıştı.⁴⁷⁵

1839–1856 yılları arasında Osmanlı Devleti'nin ekonomik anlamda yaşadığı en önemli gelişme, 1838 Balta Limanı Antlaşması olarak bilinen ve İngilizlerle imzalanan Serbest Ticaret Antlaşması'dır. Bu gelişme, 1839–1856 yılları arası Tarsus'taki ekonomik canlanmanın da temel hareket noktasıdır. 1838 sonrası diğer Avrupa devletleriyle de imzalanan serbest ticaret antlaşmalarıyla birlikte yeniden düzenlenen gümrük tarifeleri, dönemin genel ekonomik yapısına yön veren önemli bir gelişmeydi. Osmanlı Devleti, bu yeni düzenlemelerle birlikte dünya ekonomisine eklemlenme sürecine de girmiş bulunmaktadır. Devletin klasik iktisadi anlayışında başlayan kırılmalar sonucu, geçimlik (kapalı) ekonomi dışı açılmaya başlamıştı.⁴⁷⁶ 1847 Lonca Teşkilatı'nın kaldırılmasıyla birlikte de üretimde bir kıpırdanma göze çarpmaktadır. Bu açıdan, gerek siyasi ve idari, gerekse iktisadi açıdan 19. yüzyıl, Osmanlı Devleti için zorlu bir süreç olmuştur.

Bu gelişmeler çerçevesinde Tarsus'ta bir ekonomik canlılık ve üretimde kıpırdanma göze çarpmaktadır. 1838 Serbest Ticaret Antlaşmaları'nın imzalanması sonrasında ticari faaliyetlerde gelişme görülmüş ve bu gelişmeler doğrultusunda, yeni ekonomik ilişkiler doğmuştur. Tarsus, giderek yabancı tüccarların bir çekim

⁴⁷⁴ İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840–1880)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2000, s. 28.

⁴⁷⁵ Mübeccel B. Kıray, *Örgütlenemeyen Kent: İzmir*, Bağlam Yayınları, ss. 9–10.

⁴⁷⁶ Şevket Pamuk, “Osmanlı Ekonomisinin Dünya Kapitalizmine Açılışı”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, cilt III, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 718.

merkezi haline gelmiş, konsoloslukların ve ticari mekânların sayılarında artış görülmüştür. 1830'lu yıllardan 1850'lere gelindiğinde yabancı sermaye giderek artmıştır. Yabancı sermayenin bu yoğunluğu Tarsus ekonomisinde canlanmaya neden olan bir etki yaratmıştır. Ancak, gayrimüslim ve yabancı tüccarlar gibi kentin içinden olmayan unsurlar tarafından sağlanan bu canlılık, Tarsus'tan çok bu grupların çıkarlarına hizmet eden bir şekil almıştır. Gayrimüslim Osmanlı tebaası, imtiyazlı Avrupa Devlet'lerinin himayelerine girerek bu stratejik durumdan en iyi şekilde yararlanma yoluna gitmişlerdir. Örneğin, Mersin'in gelişimi aşamasında buraya yerleşen gayrimüslim Rum tüccarlar, Yunan Devleti himayesine girerek Yunan tebaası olduklarını ileri sürmüşler ve bu durumu yerel idarelere onaylatmayı başarmışlardı.⁴⁷⁷ 1856 Islahat Fermanı ile de gayrimüslimlerin hak ve statülerindeki değişimler ve yabancı devletlerin Tarsus'taki faaliyetlerinin giderek artması sonucunu doğurmuştur. Böylece, Tarsus yavaş yavaş çevreselleşme sürecine itilmeye başlanmıştır. Gayrimüslim ve yabancı tüccarların ticari alandaki faaliyetlerinden dolayı genellikle yerleşim merkezleri de deniz kıyısına yakın yerler, yani iskele veya limandı. Tarsus'un bu dönemde denizle bağlantısını sağlayan Mersin İskelesi idi. Tarsus'un denize ve dolayısıyla deniz ticaretine olan uzaklığı dolayısıyla, ekonominin temel dinamiğini oluşturan gayrimüslim ve yabancı tüccarlar merkez noktalarını Mersin İskelesi'ne kaydırmışlardır. Çabaları da yerleştikleri çevreyi geliştirmek yönünde olmuştur.

Tarım alanında ise yine serbest ticaret antlaşmalarının etkisiyle pazara yönelik üretime geçmek, farklı ilişkilerin doğmasına ve tarımsal alanda da bir hareketlenmeye ortam hazırlamıştır. Zirai açıdan verimli olan Çukurova toprakları,

⁴⁷⁷ BOA., Y.PRK.DH., 3/39.

bu gelişme için son derece elverişli olduğundan sonuçları da Tarsus adına olumlu olmuştur. 1830'lu yıllarda İbrahim Paşa'nın Çukurova'da ziraatı geliştirme çabaları sonucu tarımsal üretimde bir hayli artış gözlenmiştir. İbrahim Paşa, Tarsus'ta sulama kanalları açtırmış, Mısırdan getirttiği tohumlarla özellikle arpa, pamuk ve pirinç tarımını geliştirmiş, çiftçilere dağıttığı sermaye akçesi ile de sermaye kıtlığı sorununu gidermeye çalışmıştı. Arkasından Tanzimat'ın ziraatı geliştirme çabaları çerçevesinde ziraat talimnameleri hazırlanarak taşra yerleşimlerine dağıtılmış ve ziraatı teşvik için merkez tarafından sık sık emirnameler gönderilmişti. Tarsus Şer'iyeye Sicileri'nde, 1839–1856 arası tarım alanındaki duruma ilişkin ancak 1850'li yılların başlarına ait sayısal veriler elde edilebilmiştir. Bu nedenle, bu süreçte tarımsal üretimdeki artış veya azalışlara dair değerlendirmeyi, ancak söz konusu verilerin ait olduğu yıllar için yapabildik. Ancak diyebiliriz ki 1838 sonrası ticari gelişmelerle de Tarsus, zirai hammadde ihraç eden bir ticaret merkezi haline gelmiş, tarımsal ve ticari faaliyetler iç içe geçmiştir. Özellikle bu dönemde, ticari faaliyetlerdeki ilerleme, tarım üretimini tetikleyen itici güçlerin başında yer almıştır.

Bu dönemde sanayi faaliyetleri henüz geleneksel yöntemlerle yürütülebilmekteydi. 1847 Lonca Teşkilatı'nın kaldırılmasıyla birlikte, sınaî üretimde bir serbestlik yaşanmışsa da büyük çaplı sanayi üretimine ancak yüzyılın sonlarına doğru geçilecekti. Tarsus'ta en yoğun faaliyet gösteren sanayi kolları, hammadde kaynağı kentin bünyesinde yer alan tarımsal endüstri, madencilik ve tekstil endüstrisi sektörleridir. Kent sanayisi, özellikle hayvancılık ve tarımsal sanayi alanlarında verimli hammadde kaynaklarına sahip olması açısından, bu kollarla gelişme kaydetmiştir. Loncaların kaldırılmasıyla üretim alanında devlet kontrolünün bir derece azalması üretim alanındaki kısıtlayıcı engeli de ortadan kaldırmıştı.

Üretimde fiyatlar ve miktarlar üzerindeki kısıtlamaların kaldırılması beraberinde rekabet ortamını doğurmuştur. Yabancı ve gayrimüslim tüccarların da bu rekabet alanının en büyük ortakları olmaları, Müslüman üretici ve tüccarlar için önemli bir engel oluşturuyordu. Ancak, serbest ticaret antlaşmalarının etkisiyle Avrupa mamul mallarının her yerde yaygınlık kazanması yerel zanaatları henüz ilerlemeden çöküntüye uğratmıştı.

Bu dönemde Mersin'in, doğuşu ve iskelesinin gelişimiyle birlikte, bir büyüme kaydetmesinin Tarsus ekonomisinde bir gerileme yaratması beklenirken aksi bir durum yaşanmıştır. Yaptığımız araştırmalar sonucunda, 1839–1856 yılları arasında Mersin'in, iskelesi ile birlikte Tarsus ekonomisini canlandıran başlıca etkenlerden biri olduğunu tespit edildi. 1838 sonrası gelişen ticari ilişkiler çerçevesinde Tarsus uygun bir limana ihtiyaç duymuştur. Kazanlı İskelesi'nin ticaret için uygun ve güvenilir görülmemesi üzerine, Mersin İskelesi yabancı tüccarlar tarafından daha uygun ve güvenilir konumuyla tercih edilmiştir. Dolayısıyla, 1839–1856 arasında Mersin İskelesi, Tarsus'un dışa açılan kapısı konumunda, Tarsus Sancağı'nın ekonomisinin canlanmasına hizmet etmiştir.

1850 sonrasında ise Mersin giderek hinterlandını genişleten bir liman kenti olma yolunda ilerlemiştir.⁴⁷⁸ Bu aşamadan sonra ise Tarsus ekonomisinin duraklaması ve sonraki süreçte gerilemesinde en büyük etkenlerden biri olmuştur. Osmanlı Devleti'nin özellikle iktisadi anlamda bir dönüşüm yaşadığı bu süreçte belli bölgelerdeki ticari merkezlerin yeri değişip, bazı kentler ön plana çıkarken, bazılarının ticari fonksiyonlarında ve sosyal yapılanışlarında farklılaşmalar görülmüştür. Liman kentleri, batı ile kurulan canlı ekonomik ilişkiler ve deniz ticareti

⁴⁷⁸ BOA., Y.PRK.DH., 3/39.

çerçevesinde gelişme bulmuştur. Kıyı kesimlerinde yeni kurulan liman kentleri- Mersin örneğinde görüldüğü gibi- veya büyüyen diğer kentler, yeni ekonomik ilişkilerin getirdiği canlılığı göstermektedir.⁴⁷⁹ Tarsus, bu gelişmelerle büyüyen kentlerin çevresinde yer alan ve bu büyüme sonucunda gerileme yaşayan kentlere örnek olarak verilebilir.

Sonuç olarak, 19. yüzyıl, “iskele”si deniz kenarında, asıl yerleşimi daha güvenli bir yamaçta kurulan köyleri bugün kullandığımız anlamda kıyı köylerine dönüştürmüş ve ova köyleri yaratmıştır. Kara ve deniz ulaşım yollarına yakın olma özelliği, pazar ekonomisinin de gelişmesini sağlamıştır. Tarsus bu bağlamda, hem kara hem deniz ulaşımına sahip bir yerleşim merkezi olma özelliği nedeniyle 1838 sonrası dönemde ekonomisinde bir canlanma yaşamıştır. Ancak, kapitalist gelişmelerin etkisi ile büyük oranda yabancı unsurlar tarafından sağlanan bu canlanma kısa süreli olmuştur. Tarsus Sancağı'nın ekonomik yapısında yaşanan bu tür bir hızlı yükselmenin ardından gelen ani gerileme, ekonomiye dinamizm kazandıran unsurların yabancı sermayeye dayanmasından kaynaklanmıştır. Kentin içinde bulunduğu özel konum özellikle yabancı tüccarlar için bir çekim noktası olmasını sağlamıştır. Buna bağlı olarak, ticaret alanında, ticari hammadde kaynağı olan tarım ve sanayi alanında bir kıpırdanma görülmüştür. Yeni doğmuş olan Mersin ise iskelesi ile birlikte bu canlanmada başlıca etken olmuştur. 1838 sonrası ekonomik büyümenin temeli, yabancı sermayeyle atıldığından, değişen konum ve ilişkiler çerçevesinde kaymalara neden olmuştur. Yabancı sermaye kendine yeni merkezler belirlemeye başlarken, burada çevreselleşme kuramı devreye girecektir. Bu nedenle, 1839–1856 yılları arasında Tarsus Sancağı ekonomik yapısında büyük oranda

⁴⁷⁹ Esra Danacıoğlu, *Geçmişin İzleri, Yambaşımızdaki Tarih İçin Bir Klavuz*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2001, s. 20.

yabancı sermaye katkısıyla sağlanan canlılığın, büyüme olarak değerlendirilmesi de tartışmalı bir noktadır.

KAYNAKÇA

A- ARŞİV BELGELERİ

I. Tarsus Şer'îye Sicilleri: 285, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 297

Numaralı Tarsus Şer'îye Sicil Defterleri.

II. Başbakanlık Osmanlı Arşivi

- Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.): 11808.
- Maliye Nezareti Varidat Defterleri (ML. VRD.): 278, 2152.
- Cevdet Maliye Tasnifi: 544, 5297.
- Cevdet İktisat Tasnifi: 1634, 1942.
- Cevdet Darphane Tasnifi: 488, 3002, 2143.
- Sadaret- Mektubi Kalemi, Nezaret ve Devair Evrakı: (A. MKT. NZD.)
96/71; 206/77;393/91; 137/42.
- Hatt-ı Hümayûn (HH.): 370/20372; 376/20471-İ; 373/20412-B, 362/20107.
- İrade-yi Dâhiliye (İ. DH.): 270/16869.
- İrade-i Meclis-i Vâlâ (İ. MVL.): 13834; 931; 25/389; 262/9894.
- Sadaret- Amedi Kalemi Evrakı (A. AMD.): 36/31.
- Sadaret Mektubi Kalemi, Umûm Vilayât Evrakı (A. MKT. UM.): 254/7;
54/56.
- Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi (HR. MKT.): 42/99; 56/78;63/56.
- Sadaret Mektubi Mühimme Evrakı (A. MKT. MHM.): 55/18
- Yıldız Perakende Dâhiliye (Y. PRK. DH.): 3/39.

B. OSMANLI DÖNEMİ KAYNAKLARI

AHMET LÜTFİ EFENDİ, (1999), *Vak'anüvis Ahmet Lütü Tarihi*, cilt 1–8, (Yeni yazıya aktaran: Ahmet Hezarfen), Tarih Vakfı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Düstur, I. Tertip, cilt I, Dersaadet, 1289.

EVLIYA ÇELEBİ, (2005), *Evlıya Çelebi Seyahatnamesi*, cilt IX, (Hazırlayanlar: Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, Robert Dankoff), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

MANSÛRİZÂDE Mustafa Nuri Paşa, (1979), *Netayicü'l-Vukû'at(Kurumlarıyla ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi)*, (Sadeleştiren: Neşet Çağatay), cilt I–IV, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi.

PİRİ REİS, (1988), *Kitab-ı Bahriye*, cilt IV, (Editör: Ertuğrul Zekai Ökte), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, Ankara.

C. ARAŞTIRMA VE İNCELEME ESERLER:

ADIYEKE, Nuri, (1995), *XIX. Yüzyılda Milas'ın Sosyal, Demografik, Ekonomik ve Kültürel Gelişimi*, Yeni Milas Matbaası, Milas.

- AKDAĞ, Mustafa, (1995), *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, cilt I-II, Cem Yayınevi.
- AKGÜNDÜZ, Ahmet, (1988), *Şer'iyye Sicilleri, Mahiyeti, Toplu Kataloğu ve Seçme Hükümler*, cilt I-II, Türk Dünyası Araştırma Vakfı Yayınları, İstanbul.
- AKGÜNDÜZ, Ahmet ve diğerleri, (1993), *Arşiv Belgeleri Işığında Tarsus Tarihi ve Eshab-ı Kehf*, Tarsus Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları, İstanbul.
- AKKAYA, Yüksel, (2004), "19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Mersin Ekonomisi", *Sırtı Dağ, Yüzü Deniz: Mersin*, (Hazırlayan: Filiz Özdem), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, ss.335–349.
- AKŞİN, Sina (Yayın Yönetmeni), (2000), *Türkiye Tarihi*, cilt III, *Osmanlı Devleti (1600–1908)*, Cem Yayınevi, 6. Baskı, İstanbul.
- AKTÜRE, Sevgi, (1994), "Tarih İçinde Anadolu Kenti Mekânsal Yapı Çözümlmelerine İlişkin Bazı Gözlem ve Öneriler", *Kent Tarihçiliği Kongresi, (İstanbul, 5–6 Mart 1994)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, ss. 46–52.

- ALİBEYOV, İnkılâp, (1994), *Sanayi Devrimi Döneminde Osmanlı Zanaatının Durumu Üzerine*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- AYDÜZ, Davut, (2000), “Osmanlı Devleti’nde Narh Uygulaması”, *Yeni Türkiye Dergisi*, 701 Osmanlı Özel Sayısı II, Cilt 32, Sayı 6, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, ss. 74–81.
- AKYILDIZ, Ali, (1993), *Tanzimat Döneminde Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform 1836–1856*, Eren Yayıncılık, İstanbul.
- BAĞIŞ, Ali İhsan, (1983), *Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler Kapitulasyonlar, Beratlı Tüccarlar, Avrupa ve Hayriye Tüccarları (1750–1839)*, Turhan Kitapevi, Ankara.
- _____, (2000), “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Türk-Müslüman Burjuvazisi Oluşturma Çabaları”, *Yeni Türkiye Dergisi*, 701 Osmanlı Özel Sayısı II, Cilt 32, Sayı 6, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, ss. 266–271.
- BAİLEY, Frank Edgar, (2006), “Palmerston ve Osmanlı Reformu 1834–1839”, (Çeviren: Yasemin Avcı), *Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, (Editörler: Halil İnalçık-

- Mehmet Seyitdanlıoğlu), Phoenix Yayınları, İstanbul, ss. 199–241.
- BEAUFORT, Francis, (2002), *Karamanya*, (Çeviren: Ali Neyzi-Doğan Türker), Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, Antalya.
- BERKES, Niyazi, (2003), *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, (Yayına Hazırlayan: Ahmet Kuyaş), İstanbul.
- BİLGİLİ, Ali Sinan, (2001), *Osmanlı Döneminde Tarsus Sancağı ve Tarsus Türkmenleri: (Sosyo- Ekonomik Tarih)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- BUDDE, Ludwig, (1972), *Antike Mosaiken in Kilikien-Band II*, Verlag Aurel Bongers Recklinghausen, Germany.
- CİN, Halil, (1987), *Miri Arazi ve Bu Arazinin Özel Mülkiyete Dönüşümü*, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya, 2. baskı, Konya.
- ÇADIRCI, Musa, (1991), *Tanzimat Dönemi Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- ÇAĞLAR, Yücel, (1985), “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Ormancılık ve Gelişimi”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e*

- Türkiye Ansiklopedisi*, cilt III, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, ss. 1563–1582.
- CLARK, Edward C., (2006), “Osmanlı Sanayi Devrimi”, (Çeviren: Yavuz Cezar), *Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, (Editör: Halil İncik-Mehmet Seyitdanlıoğlu), Phoenix Yayınları, Ankara, ss. 467–481.
- DARKOT, Besim, (1993), “Tarsus”, *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi, İstanbul, Cilt 12, ss. 18–25.
- DANACIOĞLU, Esra, (2001), *Geçmişin İzleri, Yanıbaşımızdaki Tarih İçin Bir Klavuz*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- DEMİRTAŞ, Ali, (1996), *İçel İli İncelemeleri*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- ELDEM, Vedat, (1994), *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- ENER, Kasım, (1990), *Tarih Boyunca Anadolu Ovasına (Çukurova) Bir Bakış*, Hürsöz Gazetecilik, Yayıncılık ve Matbaacılık, Adana.

- ERZEN, Afif, (1943), *Tarsus Kılavuzu*, Maarif Matbaası, İstanbul.
- _____, (1940), *Kilikien bis zum Ende der Perserherrschaft*, Borna-Leipzig.
- FAROQHI, Suraiya, (1993), *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, (Çeviren: Neyyir Kalaycıoğlu), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- _____, (1994), “On Sekizinci Yüzyıl Osmanlı Kentleri: Bilinenler ve Bilinmeyenler”, *Kent Tarihçiliği Kongresi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, ss. 52–69.
- _____, (2003), *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, (Çevirenler: Gül Çağalı Güven, Özgür TÜresay), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- GENÇ, Mehmet, (2003), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınevi, 3. baskı, İstanbul.
- GÖRÜL, Muhammed, (1998), “Salnamelere Göre Osmanlı Döneminde Tarsus”, *Cumhuriyetimizin 75. Yılında Düünden Bugüne 1. Tarsus Sempozyumu Bildirileri*, Berdan Tarih ve Kültür Varlıklarını Koruma Vakfı Yayınları, 25–26 Aralık 1998, Tarsus, ss. 16–32.

- GÜRAN, Tevfik, (1988), *19. Yüzyılda Osmanlı Tarımı*, Eren Yayıncılık, İstanbul.
- _____, (1989), “Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları (1841–61)”, *Belgeler: Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, cilt XIII, Türk Tarih Kurumu Basımevi, (Ayrı Basım), Ankara.
- _____, (1999), “Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları”, *Tanzimat I*, Komisyon, Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi, İstanbul, ss. 235–259.
- _____, (1992), “Zirai Politika ve Ziraatta Gelişmeler, 1839–1876”, *150. Yılında Tanzimat*, (Yayına Hazırlayan: Hakkı Dursun Yıldız), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, ss. 219–233.
- GÜNDOĞDU, Abdullah, (2000), “Osmanlılar ve Dünya Ticareti: Osmanlıların Tarihsel Zenginliklerine Dönüş Projeleri”, *Yeni Türkiye Dergisi*, 701 Osmanlı Özel Sayısı II, Cilt 32, Sayı 6, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, ss. 95–100.
- GÜRSEL, Seyfettin, (1985), “1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşması”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e*

- Ansiklopedisi*, cilt III, İletişim Yayınları, İstanbul.
- HEYD, W., (2000), *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, (Çeviren: Enver Ziya Karal), Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2. baskı, Ankara.
- HINZ, Walter, (1990), *İslam'da Ölçü Sistemleri*, (Çeviren: Acar Sevim), Marmara Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- İNALCIK, Halil, (1985), "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ansiklopedisi*, cilt III, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 1536–1544.
- _____, (1983), "Introduction to Ottoman Metrology", *TURCICA*, XV, ss. 311–348.
- İNALCIK Halil-Donald Quataert (Editörler), (2004), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, 1600–1914*, cilt II, Eren Yayınları, İstanbul.
- KARAL, Enver Ziya, (2000), *Osmanlı Tarihi, Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789–1856)*, cilt V, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 7. baskı, Ankara.
- _____, (2000), *Osmanlı Tarihi, Islahat Fermanı Devri (1856–1861)*, cilt VI, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 6. baskı, Ankara.

- _____, (1943), *Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü Yayınları, Ankara.
- KAYNAR, Reşat, (1985), *Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- KEYDER, Çağlar, (1985), “Osmanlı Devleti ve Dünya Ekonomik Sistemi”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, cilt III, İletişim Yayınları, ss. 642–652.
- _____, (2000), “Osmanlı İmparatorluğu'nda XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda İmalat Sanayi”, *Yeni Türkiye Dergisi*, 701 *Osmanlı Özel Sayısı II*, Cilt 32, Sayı 6. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, ss. 185–194.
- KEYDER, Çağlar-ÖZVEREN Y., Eyüp- QUATAERT, Donald, (1994), “Osmanlı İmparatorluğu'nda Liman Kentleri- Bazı Kuramsal ve Tarihsel Perspektifler”, *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri (1800-1914)*, (Editörler: Çağlar KEYDER, Y. Eyüp ÖZVEREN, Donald QUATAERT), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, (Çeviren: Gül Çağalı Güven), İstanbul.
- KIRAY, Mübeccel B., (1998), *Örgütlemeyen Kent: İzmir*, Bağlam Yayınları, 2. baskı, Ankara.

- KOÇU, Reşat Ekrem, (1967), *Türk Giyim, Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, Sümerbank Kültür Yayınları, Başnur Matbaası, Ankara.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., (1992), “Tanzimat Devrinde Yabancıların İktisadi Faaliyetleri”, *150. Yılında Tanzimat*, (Yayına Hazırlayan: Hakkı Dursun Yıldız), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, ss. 91–139.
- _____, (1974), *Osmanlı-İngiliz Münasebetleri, 1580–1838*, cilt I, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- _____, (1976), *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebeteri II, (1838–1850)*, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- _____, (2000), “Ahidnameler ve Ticaret Muahedeleri”, *Yeni Türkiye Dergisi, 701 Osmanlı Özel Sayısı II*, Cilt 32, Sayı 6, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, ss. 222–234.
- LANGLOİS, Victor, (1947), *Eski Kilikya*, (Çeviren: M. Rahmi Balaban), Mersin Halkevi Yayınları, Yeni Mersin Basımevi, Mersin.
- MARDİN, Şerif, (1985), “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e İktisadi Düşüncenin Gelişimi (1838–1918)”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye*

- Ansiklopedisi*, cilt III, İletişim Yayınları, ss. 618–634.
- MARTAL, Abdullah, (2000), “Osmanlı Sanayileşme Çabaları (XIX. Yüzyıl), *Yeni Türkiye Dergisi*, 701 *Osmanlı Özel Sayısı II*, Cilt 32, Sayı 6, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, ss. 215–221.
- MOİSEYEV, Piatr P.,(1994), “Osmanlı İmparatorluğu’nda Tanzimat Döneminde Tarımın ve Köylülüğün Durumu”, *IX. Türk Tarih Kongresi*, 5–9 Eylül 1990, Cilt IV, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, ss.1635-1644.
- NEUMAN, Christoph K., (1994), “18. Yüzyıl Osmanlı Taşra Kentlerini Kent Yapan Unsurlar Hakkında Bazı Spekülasyonlar”, *Kent Tarihçiliği*, İstanbul, ss. 86–94.
- ORHONLU, Cengiz, (1990), *Osmanlı İmparatorluğu’nda Derbent Teşkilatı*, 2. baskı, İstanbul.
- ORTAYLI, İlber, (2005), *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İletişim Yayınevi, 20. baskı, İstanbul.
- _____, (2000), *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840–1880)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- ÖZ, Hikmet, (1991), *Tarsus Tarihi*, Tarsus Rotary Kulübü.

_____, (1998),

Bilinmeyen Tarsus, Kültür Bakanlığı Yayınevi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

_____, (1988),

Tarsus Belediyesi Tarihi, Tarsus Belediyesi, Tarsus.

PAMUK, Şevket, (1987),

100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi (1500–1914), Gerçek Yayınları, İstanbul.

_____, (2004),

“Osmanlı İmparatorluğu’nda Para, 1326–1914”, (Çeviren: Serdar Alper), *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600–1914*, (Editörler: Halil İnalçık-Donald Quataert), cilt II, Eren Yayıncılık, İstanbul, ss. 1056–1093.

_____, (1985),

“19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti”, *Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, cilt III, İletişim Yayınları, İstanbul, ss.653–665.

_____, (2005),

Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi, 1500–1914, İletişim Yayınları, İstanbul.

_____, (1985),

“Osmanlı Ekonomisinin Dünya Kapitalizmine Açılışı”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, cilt III, İletişim Yayınları, ss. 718–724.

- _____, (2000), “Osmanlı İmparatorluğu’nda Fiyat Devrimine Yeniden Bakış”, *Yeni Türkiye Dergisi*, 701 Osmanlı Özel Sayısı II, Cilt 32, Sayı 6, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, ss. 147–155.
- _____, (1994), *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme, 1820–1913*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2. baskı, İstanbul.
- _____, (2005), “Osmanlılarda Para ve Enflasyon”, *Cogito Osmanlı Özel Sayısı*, Sayı 19, 1999, Yapı Kredi Yayınları, 8. baskı, İstanbul, ss. 179–188.
- QUATAERT, Donald, (1985), “Osmanlı İmparatorluğu’nda Tarımsal Gelişme”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, cilt III, İletişim Yayınları, ss. 1556–1562.
- _____, (1992), “Main Problem of The Economy During The Tanzimat Period”, *150. Yılında Tanzimat*, (Yayına Hazırlayan: Hakkı Dursun Yıldız), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, ss. 211–219.
- _____, (2004), *Osmanlı İmparatorluğu, 1700–1922*, (Çeviren: Ayşe Berktaş), İletişim Yayınları, İstanbul.

- _____, (1999), *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, (Çeviren: Tansel Güney), İletişim Yayınları, İstanbul.
- _____, (2004), “19. Yüzyıla Genel Bir Bakış, Islahatlar Devri 1812–1914”, (Çeviren: Süphan Andıç), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600–1914*, (Editörler: Halil İnalçık-Donald Quataert), cilt II, Eren Yayıncılık, İstanbul, ss. 887-1051.
- RAMSAY, W. M., (2000), *Tarsus (Aziz Pavlus'un Kenti)*, (Çeviren: Levent Zorlu), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- SARC, Ömer Celal, (1999), “Tanzimat ve Sanayimiz”, *Tanzimat I*, Komisyon, Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi, İstanbul, ss. 423–440.
- SENCER, Muammer, (1977), *Parvus Efendi, Türkiye'nin Mali Tutsaklığı*, May Yayınları.
- SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, (1994), *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838–1868)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- SIRRI Nahit, (1930), “İstanbul'da Sicilyateyn Elçileri”, *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, cilt I, sayı 3,

- Kanun-u Evvel-Şubat 1930, İstanbul Letafet Matbaası, ss. 67–72.
- ŞENER, Abdüllatif, (1990), *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, İşaret Yayınları, İstanbul.
- _____, (2000), “Tanzimat ve Meşrutiyet’te İktisadi ve Mali Politikalar”, *Yeni Türkiye Dergisi*, 701 Osmanlı Özel Sayısı II, cilt 32, sayı 6, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, ss. 272–288.
- TABAKOĞLU, Ahmet, (1997), *Türk İktisat Tarihi*, Dergâh Yayınları, 2. baskı, İstanbul.
- _____, (2000), “Osmanlı Mali Yapısının Ana Hatları”, *Yeni Türkiye Dergisi*, 701 Osmanlı Özel Sayısı II, cilt 32, sayı 6, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, ss. 127–138.
- TANİLLİ, Server, (2000), *Uygurluk Tarihi*, Adam Yayınları, 4. baskı, İstanbul.
- TEKİN, Oğuz, (2000), “Osmanlı İmparatorluğu’nda Para”, *Yeni Türkiye Dergisi*, 701 Osmanlı Özel Sayısı II, cilt 32, sayı 6, ss. 168–178.
- TOPRAK, Zafer, (2000), “İktisat Tarihi”, *Türkiye Tarihi, Osmanlı Devleti (1600–1908)*, (Yayın Yönetmeni: Sina Akşin), Cem Yayınevi, İstanbul, 6. baskı, ss. 219–268.

- _____, (1985), “Osmanlı Devleti’nde Para ve Bankacılık”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, cilt III, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 760–770.
- _____, (1985), “Tanzimat’tan Sonra İktisadi Politika”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, cilt III, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 668–671.
- TUĞLACI, Pars, (1985), *Osmanlı Şehirleri*, Milliyet Yayınları, İstanbul.
- UBİCİNİ, Jean Henri Abdolonyme, (1977), *1855’te Türkiye*, cilt I-II, (Çeviren: Ayla Düz), Tercüman Yayınları, İstanbul.
- UBİCİNİ, M.A., (1977), *Türkiye 1850*, cilt I-II, (Çeviren: Cemal Karağaçlı), Tercüman Yayınları, İstanbul.
- ÜNAL, Sevim, (1981), “1830–1840 Yılları Arasında Türk-İngiliz Ekonomik İlişkileri”, *VIII. Türk Tarih Kongresi*, cilt II, Ankara, 11–15 Ekim 1976, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, ss. 1369–1370.
- SAYIN, Abdurrahman Vefik, (1999), *Tekâlif Kavaidi (Osmanlı Vergi Sistemi)*, Maliye Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- YEDİYILDIZ, Bahaeddin-ÖZTÜRK, Nazif, (1992), “Tanzimat Dönemi Vakıf Uygulamaları”, *150. Yılında Tanzimat*,

- (Yayına Hazırlayan: Hakkı Dursun Yıldız), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, ss. 571–598.
- YORULMAZ, Şerife, (1994), *Aydın Vilayeti'nde Madenler (1850–1908)*, İzmir Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir.
- _____, (2004), “Yabancı Tüccar ve Gayri Müslim Tebaanın Mersin Ekonomisindeki Rolü (1830–1918)”, *Sırtı Dağ, Yüzü Deniz: Mersin*, (Hazırlayan: Filiz Özdem), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, ss.315–335.
- _____, (2000), “19. Yüzyılda Doğu Akdeniz’de Bir Osmanlı Liman Kenti Olarak Gelişen Mersin’de Levanten Kültürü”, *19. Yy. ’da Mersin ve Akdeniz Dünyası Kolokiyumu (18–20 Nisan 2002, Mersin)*, Mersin Üniversitesi Yayınları No: 7, Akdeniz Kent Araştırmaları Yayınları No:1, ss. 2–15.
- Yurt Ansiklopedisi*, (1982), “İçel” maddesi, cilt V, ss. 3616–3764, Anadolu Yayınları.

C. ANSİKLOPEDİLER VE SÖZLÜKLER:

- DEVELİOĞLU, Ferit, (1999), *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, (Yayına Hazırlayan: Aydın Sami Güneyçal), Aydın Kitapevi, 16. baskı, Ankara.
- Derleme Sözlüğü*, (1978), Türk Dil Kurumu Yayınları, cilt X, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- HANÇERLİOĞLU, Orhan, (1977), *Ekonomi Sözlüğü*, Remzi Kitapevi, 3. baskı, İstanbul.
- _____, (1306–1316), *Kamus'ul- Alâm*, cilt I-VI, (Tarih ve Coğrafya Lûgatı), İstanbul.
- İslam Ansiklopedisi*, (1993), Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi, cilt XII, İstanbul.
- Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, (1985), cilt III, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Tarama Sözlüğü*, (1969), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Türkçe Sözlük*, Cilt II, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Yurt Ansiklopedisi*, (1982), Cilt V, Anadolu Yayınları.

EKLER

EK 1-B

[s. 189]

Altmış yedi senesinde emaneten ta'shir olunan aşarın mazbatasıdır

Altmış yedi senesinde iltizamîye rağbet iden bulunmadığından emâneten idare ve ta'shir olunan aşarın maslahatı beyân

66 bedel-i sâbık 19700

Elvanlı Mezraları

Hınta şair koza 28 batman 93 guruş

Külek külek susam 89,5 külek 1272

174 44,5 bağ öşrü 60

005,5 11

.....? 44,5

218,5

Yekûn 3660,5

Tekeli Viranı ve çevresi

Hınta 259 külek- 3126

Şair 51 külek- 334,5

Susam 4 külek- 64

Koza 12,5 batman- 41/ 21/27

Yekûn 3566 17 para

66 senesi bedel-i sâbık 20000

Baltalı-Yenice-Araklar mezralarında

164 hınta külek 1971

Şair külek 203

Yekûn 2174

66 senesi bedel-i sâbık 17200

Hacı Bozan Mezraları

123 külek hınta 1476

24 külek Şair 154

Yekûn 1632

66 senesi bedel-i sâbık 14000

Mahmut Ağa mezzaları

131 külek hinta 1572

48 külek şair 313

Yekûn 1885

66 senesinde 12600

Ali Faki mezzaları

46 külek hinta 552

13 külek şair 84,5

Yekûn 636,5

Kargılı Çıldırım Yalnız Tam mezzaları

55 külek hinta 660

47,5 külek şair 308,5

2 külek susam 40

Bağ öşrü 130

Yekûn 1138,5

66 senesi 4100

Kocaköy Yüksek mezzaları

76 külek hinta 660

13 külek şair 86

Yekûn 998

66 senesi 17000

Karsavuran Batras mezzaları

39 külek hinta 468

58 külek şair 377

Yekûn 845

66 senesi bedel-i sâbık 12200

Büyük ve Küçük Kara Çerçilüler ve Semt-i Hacılı mezzaları

1 külek hinta 18

6 külek şair 39

Toplam 57

66 senesi bedel-i sâbık
16700

Sarı İbrahimli Galburcu Köle Musalı Çingan Uc mezraları 68 bedel 8500

Maraş Yaramış Frengülüs mezraları

8 hınta külek 84
36 külek şair 244
Yekûn 318

Kayıtta yaşarıp ziyân olan minhâ

1070 külek hınta 12840
358 külek şair 2327
85 külek susam 1372
402 koza batman 134 27 para
Bağ öşrü 190
Yekûn 16863 27

8500 00
25363 27

8500 guruş iltizama verilen Sarı İbrahimli ve tevabi' mezraların bedel-i iltizama verilen balada belirtildiği gibi

<p>۲۶۶</p> <p>خوشخبری خیریه و خاندان</p> <p>۴۱۰۰</p> <p>دراخت و ضیاع</p> <p>۴۵۰۰</p> <p>خیرین بیضا خیریه</p> <p>۴۱۰۰</p>	<p>۲۵۱</p> <p>و فاعلیه العزیزه بی و سکر و طغوز سنه لری بی اولونه حیفادون بی</p> <p>مشهور صرطان العزیزه بی و سکر و طغوز سنه لری بی اولونه حیفادون بی</p> <p>اولونه و لغتیم سکر و طغوز سنه لری بی اولونه حیفادون بی</p> <p>سکر و طغوز سنه لری بی اولونه حیفادون بی</p> <p>صانع سکر و طغوز سنه لری بی اولونه حیفادون بی</p> <p>سکر و طغوز سنه لری بی اولونه حیفادون بی</p> <p>حیفادون سنه لری بی اولونه حیفادون بی</p> <p>و سکر و طغوز سنه لری بی اولونه حیفادون بی</p>
<p>کورد و سکر و طغوز سنه لری بی اولونه حیفادون بی</p> <p>۴۱۰۰</p> <p>سکر و طغوز سنه لری بی اولونه حیفادون بی</p> <p>۴۱۰۰</p> <p>سکر و طغوز سنه لری بی اولونه حیفادون بی</p> <p>۴۱۰۰</p>	<p>و سکر و طغوز سنه لری بی اولونه حیفادون بی</p> <p>۴۱۰۰</p> <p>سکر و طغوز سنه لری بی اولونه حیفادون بی</p> <p>۴۱۰۰</p> <p>سکر و طغوز سنه لری بی اولونه حیفادون بی</p> <p>۴۱۰۰</p>
<p>سکر و طغوز سنه لری بی اولونه حیفادون بی</p> <p>۴۱۰۰</p> <p>سکر و طغوز سنه لری بی اولونه حیفادون بی</p> <p>۴۱۰۰</p> <p>سکر و طغوز سنه لری بی اولونه حیفادون بی</p> <p>۴۱۰۰</p>	<p>سکر و طغوز سنه لری بی اولونه حیفادون بی</p> <p>۴۱۰۰</p> <p>سکر و طغوز سنه لری بی اولونه حیفادون بی</p> <p>۴۱۰۰</p> <p>سکر و طغوز سنه لری بی اولونه حیفادون بی</p> <p>۴۱۰۰</p>
<p>سکر و طغوز سنه لری بی اولونه حیفادون بی</p> <p>۴۱۰۰</p> <p>سکر و طغوز سنه لری بی اولونه حیفادون بی</p> <p>۴۱۰۰</p> <p>سکر و طغوز سنه لری بی اولونه حیفادون بی</p> <p>۴۱۰۰</p>	<p>سکر و طغوز سنه لری بی اولونه حیفادون بی</p> <p>۴۱۰۰</p> <p>سکر و طغوز سنه لری بی اولونه حیفادون بی</p> <p>۴۱۰۰</p> <p>سکر و طغوز سنه لری بی اولونه حیفادون بی</p> <p>۴۱۰۰</p>
<p>سکر و طغوز سنه لری بی اولونه حیفادون بی</p> <p>۴۱۰۰</p> <p>سکر و طغوز سنه لری بی اولونه حیفادون بی</p> <p>۴۱۰۰</p> <p>سکر و طغوز سنه لری بی اولونه حیفادون بی</p> <p>۴۱۰۰</p>	<p>سکر و طغوز سنه لری بی اولونه حیفادون بی</p> <p>۴۱۰۰</p> <p>سکر و طغوز سنه لری بی اولونه حیفادون بی</p> <p>۴۱۰۰</p> <p>سکر و طغوز سنه لری بی اولونه حیفادون بی</p> <p>۴۱۰۰</p>
<p>سکر و طغوز سنه لری بی اولونه حیفادون بی</p> <p>۴۱۰۰</p> <p>سکر و طغوز سنه لری بی اولونه حیفادون بی</p> <p>۴۱۰۰</p> <p>سکر و طغوز سنه لری بی اولونه حیفادون بی</p> <p>۴۱۰۰</p>	<p>سکر و طغوز سنه لری بی اولونه حیفادون بی</p> <p>۴۱۰۰</p> <p>سکر و طغوز سنه لری بی اولونه حیفادون بی</p> <p>۴۱۰۰</p> <p>سکر و طغوز سنه لری بی اولونه حیفادون بی</p> <p>۴۱۰۰</p>
<p>سکر و طغوز سنه لری بی اولونه حیفادون بی</p> <p>۴۱۰۰</p> <p>سکر و طغوز سنه لری بی اولونه حیفادون بی</p> <p>۴۱۰۰</p> <p>سکر و طغوز سنه لری بی اولونه حیفادون بی</p> <p>۴۱۰۰</p>	<p>سکر و طغوز سنه لری بی اولونه حیفادون بی</p> <p>۴۱۰۰</p> <p>سکر و طغوز سنه لری بی اولونه حیفادون بی</p> <p>۴۱۰۰</p> <p>سکر و طغوز سنه لری بی اولونه حیفادون بی</p> <p>۴۱۰۰</p>

1853 Yılı Tarsus Sancağı ve Sancak Dâhilinde Bulunan Vakıfların Aşar Gelirleri Defteri.
 Kaynak: TŞŞ., no:291, s. 251-252.

EK 2-B

[s. 251]

Vekâyi'in altmış yedi ve sekiz ve dokuz seneleri bedeli ceman kırk beş bin beş yüz guruş bakaya bulunduğunu mal müdiri fütüvvetlü efendi tarafından ifade olunmuş olduğım mezkûr esmanı ve edevat-ı hazine-i celileden olmadan bir akçesinin giru birağılması tecviz olunamayacağı tafsil ve beyan üzere bulunmuş olmağın meblağ-ı mezbûrdan hazine-yi mezkûrye takdim olunmak üzere yerlü yerinden seri'an bi'l-hâsil doğruca başkaca Adana mal sandığına irsal ve tavsili hususuna mezid-i itina ve himmet eylemeniz siyakında şukka-yı mahaline tahrir ve tesyir kılındı fi 9 Receb sene 69 Mehmed Ziya

Tarsus Sancağı kâim-i makam vekili hamiyetlü Ali Efendi huzuruna

Aşarın 69 senesine mahsuben müzayedesini icra olunmak iradesini şamil şerefsadır olan fermannâme-yi hazret-i müşirî olvechle bir kıt'a defteridir fi 23 Cemaziyel-ahir sene 69

Tarsus sancağı dâhilinde kâin ma' evkaf-ı varidât-ı öşriye ve rüsûmesinin altmış dokuz senesine mahsuben meclisce müzayede olunacak defteridir.

Tarsus Sancağı Aşarı Varidâtı

Elvanlı kazası kura ve mezra'ı bedel-i sabık	9000
Gökçeli kazası mezra'ı	15000
Gökçeli kazasında Bekirde mukataası	25100
Namrun bölgesi ve Namrun kalesi	27000
Ulaş kazası mezraları	11000
Tekeli kazası mezraları	26100
Külek kalesi mezra'ı	10100
Kusun kazası mezraları	25000
Zebil karyesi	5000
Kaşkabaz ve Davarcı ve Denk ve	

Hüsyeyin Beğli Mezraları	14550
Dervişler ve Süleyman Beğli ve Mürseloğlu Kulak	
Zeamet-i Akça Koyunlu	25500
Ali Efendi oğlu karyesi	8000

Rüsumât-ı Mukataat	Dellaliyye mukataası -5000
	Mizan-ı harir mukataası 1550
	Miri fellahan 6000

[s. 252]

Kara Faki Karyesi ve Halid Ağa mezra'ı	4100
Deli minnet ve Çatalgil mezra'ı	4500
Kızıl Yaka karyesi	4100
Köprübaşı ve Bevani mezra'ı	4100
Zebir ve Kel(Gül) Ahmed karyesi	7000
Kürd Musa ve Delikli Yüşoğlu İskiliç Abdülhadi	15500
Tekeli Viranı ve Kebiz Höyüğü ve Hamam-ı harab mezra'ı	14000
Baltalı Yenice ve Azaklı karyesi	9000
Tekfur ve Mülki ve Hacı Bozan karyesi	10000
Mahmud Ağa Nimet oğlu Helke karyesi	8800
Ali Faki Ballica karyeleri	7100
Arablar dimekle Hasan Ağa ve Abdal Kuyusu	5000
Çayandere karyesi	3000
Büyük ve Küçük Kara Hacılı ve Semt-i Hacılı karyeleri	4100
Sarı İbrahimli ve Kalburcu ve Köle Musalı ve Çingarı ve Uç karyeleri	16700

Vakıf Gelirleri	Bulgar Âşık vakfı- 1050
	Kesik Köprü vakfı mezra'ı- 900
	Mustafa Ağa vakfı- 3600
	Camiü'n-nur vakfı- 8000

Osman Aşık vakfi- 1000
Oraklı Cami-i şerif- 450
Mescid-i Rahmet vakfi- 2400
Mescid-i Sungur vakfi- 500
Müsencek Zaviyesi- 1250
Kilise Cami vakfi- 1000
Yenice Şih vakfi- 1000
Tekfur zaviyesi- 1500
Rüstem Beğ vakfi- 2200
Feymas vakfi- 325
Tahtalı Mescid vakfi- 450
Cami-i Atik vakfi- 1350
Makam-ı şerif vakfi- 1600

تجارت نفاذ

ادنه و طر سوس بدنه قزاقچه خطه و شیب و هیدایه سازه اوزن برکده ووزمه اعتبار تجاونه سرفه اولونه صلوم کولک ایله
 تکیل اوله کلورایله دول اجنه تجارنده بعضی دی جرفه نضتار جیونه مفازه لرنه سیکم کولک اهدایه اهر عیاری موجب
 صرکه جاده ایلیک اولوقدن بدنه منع و دفعی خرج اخذ و اعطه در قوللکله اوزره صلوم اوله ره محبس کیم معرفت عیال-
 اولمنه کولک انا و صلوم محسای قریب ایندی بزم رن نضه ادنه و مکفایه طافه: هیدایه اولیگی اولیگی اولوقدن
 طر سوس و سیه ایله حاوی اولوق قزاقچه هیدایه فتو عنایت اشید با بیله کولک لایله اولیگی عیوب بر عیوب
 کوندر لری اوزرم بدنه دول اجنه تجاری قیول اینجهب اسام کولک ایندی ایچ جیگرنی و با خدر و سجادیه
 کیله اوزرنه صلوم اوله رده سیکم کولک قوللکله راضی اوله جیگرنی افکاره و سیه ایله اولوقدن و دیوبس اهل
 و قضا جیگرنی عذری موجب اوله هفتی بیامنه ایجابله اجناسی استیانه دان اوله مجلسه قنار دایره نضتکی
 محبس و دیوبس لایله طشه لری کللیله استانول کینه قیول لایمنه دان مقدر مجتهدیه جلیله لرنه بر قنار و دیوبس
 خطه کزار اولسب صلوم اشعاره نظر دیوبس اولونه مه لری بی لری خنکر در ایله اشاری خنکر قنار صوب
 سینه بی بیلیش نکر اوله رده نکره مضطرب لقا کوندر لری اولیغم اقصی سنک اشاری خنکر قنار هم رده

Tarsus ve Adana Çevresinde Hububat Ölçümünde Kullanılan Ağırlık Ölçülerine Dair 10
Aralık 1856 Tarihli Ticaret Nezareti'ne Gönderilen Mazbata.

Kaynak: BOA., A.MKT.NZD., 206/77.

EK 3-B

Ticaret Nezaretine

Adana ve Tarsus'ta bulunan kura ve nevâhide hınta ve şair ve hububât-ı saire on bir kile ve vezn itibarına on sekiz kıyye olan salame külek ile tekbil oluna gelür iken düvel-i ecnebiye tüccarından bazıları [...] menfaatleri için mağazalarında silme külek ihdâsıyla ihrâr ayarı mevcûd harekete cerâit eylemekde olduklarından bunun men' ve def'i zımnında ahz ve itada kullanılmak üzere salame olarak meclis-i kebir ma'rifetiyle ayar olunmuş külekler inşa ve salame tamgası darb edilerek nefsi Adana ve mülhâkatında kâffe-i hububât ölçmekde olduğundan Tarsus ve Mersin ile havi olduğu kura ve nevâhide hububât-ı mütenevvia'nın işbu yapılan külekler ile ölçülmesi için birer adedi gönderilmiş ise de oralarda bulunan düvel-i ecnebiye tüccarı kabul itmeyüb eski külek ile tekbil ideceklerini veyahûd dersaadet keyli üzerine salame olmayarak silme külek kullanılmasına razı olacaklarını ifade ve beyan eylemiş oldukları ve bu ise ahali ve fukara haklarında gardı mûcib olacağı beyanıyla icabının icrası istihzânına dair Adana meclisinin tevarüd iden mazbatası meclis-i vala-ya lede'l-ita' taşralar keylinin İstanbul keyline tatbik olunmasına dair mukaddemce nezaret- celilerine bir karar virildiği hatır-ı güzâr olmasıyla sûret-i iş'ara nazaran bu babda olan mutala'yı behiyyeleri ne merkezde ise iş'arı hususuna savb-ı behiyyelerine bildirmesi tezekkür olunarak mezkûr mazbata leffen gönderilmiş olmağla iktizasının iş'arı mütevakkıf himem-i behiyyeleridir

	درتکده ایلیه	درتکده ایلیه	درتکده ایلیه	درتکده ایلیه	درتکده ایلیه	درتکده ایلیه
	درتکده ایلیه	درتکده ایلیه	درتکده ایلیه	درتکده ایلیه	درتکده ایلیه	درتکده ایلیه
بالدن التوظف	۴۴	۴	۴	۱	۲۷	۴۰
مبارک التوظف	۴۴	۴	۰	۱	۲۷	۰۰
عینه زفر التوظف	۴۴	۱	۱	۱	۲۶	۴۵
عینه رومی التوظف	۴۴	۴	۴	۱	۲۵	۴۵
عینه لک التوظف	۴۴	۴	۱	۱	۲۵	۴۵
انگلیه لک التوظف	۴۴	۰	۰	۱	۲۲	۰۰
لوسیه ایچریک التوظف	۴۴	۰	۰	۱	۲۲	۰۰
عینه لک التوظف	۴۱	۴	۴	۱	۲۴	۴۰
لویجی التوظف	۴۱	۴	۱	۱	۲۴	۰۷
نا بولیدن التوظف	۴۱	۴	۱	۱	۲۴	۰۷
ضریه التوظف	۴۰	۴	۴	۱	۲۹	۴۷
اسپانیه التوظف	۴۰	۴	۴	۱	۲۹	۴۷
عینه عدل التوظف	۱۹	۴	۴	۱	۴۹	۴۷
جدید عدل التوظف	۱۷	۴	۴	۱	۴۵	۴۷
استانبدل التوظف	۱۹	۰	۴	۱	۴۸	۱۷
در التوظف	۱۱	۴	۰	۱	۴۴	۰۰
بر بوط التوظف	۱۰	۴	۴	۱	۴۱	۴۷
صاحبه قریب	۹۵۰	۰۰	۰۰	درهم	۰۰	۱۱۴
بیت ذوالفقار	۸۹۹	۰۰	۰۰	۱	۰۰	۱۱۴
دیگر کلمه و مودره و باله	۸۹۸	۰۰	۰۰	۱	۰۰	۱۱۴
قوشلی دیالک	۸۴۴	۰۰	۰۰	۱	۰۰	۱۰۲
یا زلیقه قادیون	۸۷۰	۰۰	۰۰	۱	۰۰	۱۰۹
قوشلی قادیون	۷۵۴	۰۰	۰۰	۱	۰۰	۱۰۹
عینه جلانیه	۷۴۰	۰۰	۰۰	۱	۰۰	۱۰۹
صهر لوی	۶۵۰	۰۰	۰۰	۱	۰۰	۱۰۱
۱ صد انالی	۵۷۶	۰۰	۰۰	۱	۰۰	۰۷۴
اودت رضی حریف	۴۸۰	۰۰	۰۰	۱	۰۰	۰۶۰
نمونه یوزنک و ایلیه و قوشلی	۴۶۵	۰۰	۰۰	۱	۰۰	۰۵۸
درتکده ایلیه	۴۰۴	۰۰	۰۰	۱	۰۰	۰۴۴

1852 Yılından İtibaren Sikke Yasağına Tabi Olan Altın ve Gümüş Meskûkâtın Ayarı ile Kuruş ve Para Cinsinden Değer Cetveli.

Kaynak: TŞS., no 291, s. 156-157.

EK 4-B

[ss. 156–157]

	On altı kirat bir dirhem	Dört buğday bir kırattır	Dört küsur bir buğdaydır			
	Kırat	Buğday	Küsur	Dirhem	Guruş	Para
Yaldız Altını	23	3	2	1	47	30
Macar Altını	23	2	0	1	47	00
Atik Kazak Altını	23	1	1	1	46	25
Atik Rumi Altını	22	3	3	1	45	35
Atik Sultan Mahmud Altını	22	3	1	1	45	25
İngiliz Lirası Altını	22	0	0	1	44	00
Rusya İmperyal Altını	22	0	0	1	44	00
Atik Sultan Mustafa Altını	21	3	2	1	42	20
Luvici Altını	21	2	1,5	1	43	07
Napolidan Altını	21	2	1,5	1	43	07
Hayriye Altını	20	3	3,5	1	41	37
İspanya Altını	20	2	2,5	1	41	27
Atik adli Altını	19	3	3,5	1	39	37
Cedid Adli Altını	17	3	3,5	1	35	37
İstanbul Altını	19	0	3,5	1	38	17
Mısır Altını	11	2	0	1	33	00
Barbut Altını	15	3	3,5	1	41	37
	Ayar			Dirhem		Pare
Sahibkıran	950	00	00	1	00	119
Beş Frank	899	00	00	1	00	112
Dirgili ve Mora Riyali	898	00	00	1	00	112
Kuşlu Riyal	833	00	00	1	00	104
Yazılı Kadyun	870	00	00	1	00	109
Kuşlu Kadyun	752	00	00	1	00	109
Atik Cihadiye	730	00	00	1	00	94
Suldi	650	00	00	1	00	81
Asvanın	576	00	00	1	00	72
On Rakamlı Carif	480	00	00	1	00	60
Atik Yüzlük ve İkilik ve Guruş	465	00	00	1	00	57
Mısır Parası	304	00	00	1	00	42

EK 4-B

[ss. 156–157]

	On altı kirat bir dirhem	Dört buğday bir kırattır	Dört küsur bir buğdaydır			
	Kırat	Buğday	Küsur	Dirhem	Guruş	Para
Yaldız Altını	23	3	2	1	47	30
Macar Altını	23	2	0	1	47	00
Atik Kazak Altını	23	1	1	1	46	25
Atik Rumi Altını	22	3	3	1	45	35
Atik Sultan Mahmud Altını	22	3	1	1	45	25
İngiliz Lirası Altını	22	0	0	1	44	00
Rusya İmperyal Altını	22	0	0	1	44	00
Atik Sultan Mustafa Altını	21	3	2	1	42	20
Luvici Altını	21	2	1,5	1	43	07
Napolidan Altını	21	2	1,5	1	43	07
Hayriye Altını	20	3	3,5	1	41	37
İspanya Altını	20	2	2,5	1	41	27
Atik adli Altını	19	3	3,5	1	39	37
Cedid Adli Altını	17	3	3,5	1	35	37
İstanbul Altını	19	0	3,5	1	38	17
Mısır Altını	11	2	0	1	33	00
Barbut Altını	15	3	3,5	1	41	37
	Ayar			Dirhem		Pare
Sahibkıran	950	00	00	1	00	119
Beş Frank	899	00	00	1	00	112
Dirgili ve Mora Riyali	898	00	00	1	00	112
Kuşlu Riyal	833	00	00	1	00	104
Yazılı Kadyun	870	00	00	1	00	109
Kuşlu Kadyun	752	00	00	1	00	109
Atik Cihadiye	730	00	00	1	00	94
Suldi	650	00	00	1	00	81
Asvanın	576	00	00	1	00	72
On Rakamlı Carif	480	00	00	1	00	60
Atik Yüzlük ve İkilik ve Guruş	465	00	00	1	00	57
Mısır Parası	304	00	00	1	00	42

EK 5-B

[ss. 76-77]

Bundan böyle bi'l-cümle şehir ve kasabât ve kura ve çiftlikâtda hayvanât ashabının yaz ve kış hayvanâtı çoban ve sığirtmaçsız gezdirilmeyüb zirde muharrer şerait yani vuku' bulacak zamanın kendilerinden tazmin olunacağı ve mugayiri hareket vuku'unda tedib ve tekdir kılınacakları peşince kendilerine beyân ve tefhim olunarak çoban ve sığirtmaçlar ile öylece mukâvele oluna

Bir çoban ve sığirtmaca mahalline göre ne miktar hayvanât tevdi'i icâb iderse ol miktar hayvan verdirilmesine mahalli meclislere ve her bir kaza ve kurada ziraat müdür ve vekilleri taraflarından dikkat ve nezâret olunub idare edebileceği miktardan fazla hayvan ita ve tevdi' olunmaya "hiç kimse bağ ve bahçe ve tarlasını hayvan sevk ve ithaliyle izrâr olunmağa razı olmayacağından bundan böyle bozuktur diyerek şunun bunun bağ ve bahçe ve tarlasına hayvan sevk ve ithali usûlü câri olan yerlerde külliyyen terk ve ilga ve mugayiri hareketten mücanibet ve ibka oluna

Tarla ashabı gübresini almak ve arazisini kuvvetlendirmek için tarlasına ağnam yatırmak istediği halde çobanı başucunda bulunarak aherin tarlasına tecavüz ittirmemek üzere rızasile ithal eylemesi câiz olub hayvanâtın saire lüzûmu olan çift zamanından ma'ada vakten mine'l-vakit bağ ve bahçe ve pamuk tarlaları derûnuna sevk ithal kılınmaya

Kasda makrûn olmayub kazaen bağ, bahçe ve tarlaya hayvan girecek olursa vuku' bulan ziyânı ol mahallin ziraat müdür veya vekili marifetiyle rencberândan birkaç nefer mûtemed hazır olduğu halde keşf-ü tahmin olunarak ziyânı vakı'ası bade't-tebeyyün marifeti şer'-i şerifle ol hayvanı rayeden çoban ve

sığırtmaçtan ve katırcı ve deveci ve süreççi ve göçebe hayvanâtı ise kendileri beraber bulunacağından ashabından tazmin kılına.

Keşif ve tahmin etmek üzere hasardiye olan mahâle azimet edecek mûtemed ve memurların ücreti lâzıme mutedfilelerle beygir kiralrı dahi başka ol çoban ve sığırtmaç ve katırcı ve deveci ve süreççi ve yörük ve göçebe canibinden verile

Mazarratı vakı'a'nın kasda makrûn olduğu yakinen tebeyyün eder ise ol halde mütecasir olan çoban ve sığırtmaç ve katırcı ve deveci ve süreççi ve yörük ve göçebe her kim olunırsa olsun evvela ziyânı vakı'a ber mûcib-i keşif kâmilten kendisinden tahsil ve memur ücreti ve mesarifi dahi ahz kılındıktan sonra mazarratı vakı'asından nazaran mahalli ve meclis marifetile yirmi dört saatden yedi güne kadar habs oluna ve müddeti mahbûsiyette rayedeceği veya gezdireceği hayvanât için bakacak ve idare edecek adamı olmadığı halde mahallinde meclis marifetile ta'yin olunacak şahsın ücreti yevmiyesi dahi mahbûsun merkûm tarafından verdirilüb hayvanâtın ve bulunacak hamule ve eşyanın telef ve ıza'adan vikâyesi hususuna mahalli memurları canibinden dikkat ve itina kılına

Hayvanât ashabından çoban tedarik itmiyenler ve deveci ve katırcı ve süreççi ve yörük ve göçebe gibilerden hayvanâtını gözetmeyenler dahi kasda makrûn olanlar hakkında olacak cezaya bi-aynihî müstahâk ola

Bu makûle mazarrat bağ ve bahçe ve zeytinlik ve dutluk ve bunlara mümasil eşcar hakkında olur ise tazmin olunan ziyân yalnız mahsul itibari ile olmayub ağaç ve fidanların dahi mazarratı vakı'ası başkaca ber-vech-i hakkâniyet gadirden ari olmak üzere hesap olunarak ahzü tahsil oluna

Tazmin olunan akçenin öşr-ü bil ihrac mültezimleri tarafına ve ma'adasının ashabı canibine ita kılınacağı derkâr olub fakat tazmin olunan akçe derununda ağaç ve fidan mazarratı bedeli olduğu halde anlar bit-tenzil yalnız mahsul bahasından öşrü hesab olunarak mültezimleri tarafına verile

Her bir mahalde olan korucular dahi usul-ü kâdîmeleri vechi ile mütevâliyen gezib ve hayvan hasbine mahsus olan tokat tabir olunur mahal ittihaz olunub tarla derununda korucuların başı boş buldukları hayvanât mezkûr tokada habs ile beher reis ağnamdan yetmişer para ve hayvanâtın saireden altmışar para avâidi koruyucu tarafından bi'l-ahz öylece ashabına teslim ve ita ve o makûle tokada vaz' ve habs olunan hayvanın dahi aç ve susuz bırakılmamamsına koruyucu tarafından dikkat ve itina ve bu usule adem-i riayet tokattan hayvanını cebren ahza ictisâr edenlerin habs ve tektir ile tedî'batı icâbiyeleri icra olunub koruyucular dahi sûret-i memûriyyetlerine daima ve müstemirren dikkat eylemedikleri veyahûd avâid almak garazıyla çobanı önünde gezen hayvanâta müdahale eyledikleri halde tebdil ile yerlerine aher-i mukaddem ve kâr ü güzârı ta'yin kılına

Hususât-ı merkûmenin hatır ve gönüle bakılmayarak icra ve ifâsına lâyıkiyla dikkat olunmadığı veyahûd edna tekâsül ve musamaha vuku' bulunduğu halde her ne mahalde olursa olsun o mahallin ziraat müdürü mes'ûl ve mua'teb olacağından keyfiyet peşince malûmları olarak mugayirin bir gûna hareket vuku'a gelir ise bu taraftan iktizâ-yı tesviyesine bakılmak üzere keyfiyet ziraat müdürleri tarafından res'en meclis-i ziraata tahrir ve iş'ar oluna

Nizâm-ı mezkûrun ale'd-devam icra ve ifasına kıyam olunarak mugayiri vaz' ve hâlet ve bu maddeyi serişte ile kimseye gadr ve mazarrat vuku'a getirilmemesine bil cümle memurin tarafından dikkat ve ihtimam oluna

Fi Receb 1261 [Miladi 10 Temmuz 1845]

